

ГАЛИЧИНА

НАУКОВИЙ І КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНІЙ
КРАЄЗНАВЧИЙ ЧАСОПИС

8

2002

ГАЛИЧИНА

НАУКОВИЙ І КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЙ
КРАЄЗНАВЧИЙ ЧАСОПИС

8'2002

м.Івано-Франківськ

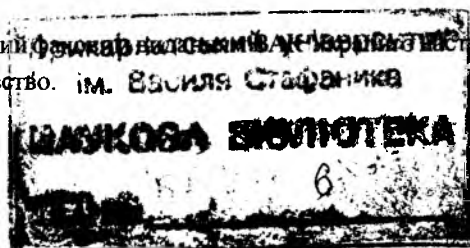
“ПЛАЙ”

Головний редактор:	Микола Кугутяк
Відповідальний секретар:	Ігор Райківський
Редакційна рада:	Володимир Грабовецький Василь Грещук Леонід Зашкільняк (м. Львів) Олександр Карпенко Володимир Качкан Віталій Кононенко Петро Круль Володимир Матвійшин Борис Савчук Тарас Салига (м. Львів) Михайло Станкевич (м. Львів) Петро Федорчак Степан Хороб Мирон Черепанин Раїса Чугай (м. Львів)
Редакційна колегія:	Микола Кугутяк Тамара Галицька-Дідух Олег Жерноклесв Степан Кобута Ігор Райківський
Літературний редактор:	Марія Брус
Художники:	Ігор Токарук Мирослав Гаталевич
Комп'ютерне оформлення:	Олександр Федорів

*СТОРІНКИ ЖУРНАЛУ ВІДКРИТІ ДЛЯ ДИСКУСІЙНИХ МАТЕРІАЛІВ,
А ТОМУ ЇХ ЗМІСТ НЕ ОБОВ'ЯЗКОВО ВІДОБРАЖАЄ ПОГЛЯДИ
РЕДАКЦІЙНОЇ РАДИ*

Реєстраційне свідоцтво ІФ № 339 від 03.12.1996 р.

Часопис "Галичина" затверджений *Фондом наданням грантів* як науковий журнал з галузей історія, філологія, мистецтвознавство. ім. Василя Стефаника

ГАЛИЧИНА 8'2002

При передруці матеріалів посилання на дане видання обов'язкове

Олег ЖЕРНОКЛЕЄВ, Ігор РАЙКІВСЬКИЙ
ПРОФЕСОРУ МИКОЛІ КУГУТЯКУ - 50.....8

ОСНОВНІ ПРАЦІ МИКОЛИ КУГУТЯКА.....12

АРХЕОЛОГІЯ

Тарас ТКАЧУК
ТРИПІЛЬСЬКИЙ ОРНАМЕНТ ТА ЗМІНЕНІ
СТАНИ СВІДОМОСТІ.....13

Ігор КОЧКІН, Богдан Томенчук
ГАЛИЦЬКА АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ:
ПІДСУМКИ ПОЛЬОВОГО СЕЗОНУ 2001 РОКУ.....23

ІСТОРІЯ

Богдан ТОМЕНЧУК
ЧОРНОГОРА В ІСТОРІЇ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН
(ЗА АЛ-МАС'УДІ X ст.).....25

Роман КОВАЛЮК
НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНИХ РУХ СТУДЕНТСЬКОЇ
МОЛОДІ ГАЛИЧИНИ В 1900 - 1914 РОКАХ.....35

Василь МАРЧУК
"ЛЮД - СЕ НАША СИЛА..., ЕГО ДОБРО - СЕ
НАША БУДУЧНІСТЬ" (ПОЧАТОК ДОБИ
МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО).....47

Микола КУГУТЯК
ІСТОРІОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-
ДЕМОКРАТИЧНОГО РУХУ (1918 - 1939 рр.).....54

Ігор РАЙКІВСЬКИЙ
ВЗАЄМИНИ УКРАЇНСЬКИХ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ
ГАЛИЧИНИ З ПОЛЬСЬКОЮ ПАРТІЄЮ СОЦІАЛІСТИЧНОЮ
В 1918 - 1939 рр. 70

Тамара ГАЛИЦЬКА-ДІДУХ
РИЗЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1921 р.
І СХІДНА ГАЛИЧИНА.....87

Степан КАЧАРАБА
ТРУДОВА ЕМІГРАЦІЯ ІЗ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ
У ФРАНЦІЮ (1919 - 1939 рр.).....95

Ігор ПИЛИПІВ
УКРАЇНЬСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА
ЦЕРКВА В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ
ОКУПАЦІЇ (1941 - 1944 рр.).....108

ДО 60-РІЧЧЯ УПА

Олександр Марущенко
ВИНИКНЕННЯ І СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНЬСЬКОЇ
ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ СУЧАСНОЇ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ.....116

Микола ЛЕСЮК
НЕОФІЦІЙНИЙ АНТРОПОНІМІКОН УПА.....126
Ігор ЦЕПЕНДА
ТАЄМНИЦЯ ЗАГИБЕЛІ ГЕНЕРАЛА КАРОЛЯ
СВЕРЧЕВСЬКОГО ТА “РУКА КРЕМЛЯ” В ОПЕРАЦІЇ
“ВІСЛА”: ОДИН ПОГЛЯД НА ДВІ ПРОБЛЕМИ.....140

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Богдан КІНДРАТЮК
ЛІТОПИСНИЙ МИТУСА: ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ
УСТАЛЕНОГО ОБРАЗУ.....147

Дмитро СТЕПОВИК
МИТРОПОЛИТ АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ І
МИСТЕЦТВО ІКОНИ.....153

Олег ЧУЙКО
ВИВЧЕННЯ МОНАСТИРСЬКИХ ТРАДИЦІЙ В
ІКОНОПИСІ ГАЛИЧИНИ.....158

Вікторія ТИПЧУК
РІЗЬБЛЕНІ ІКОНОСТАСИ ВАСИЛЯ ТУРЧИНЯКА.....164

Марія ФЕДУЦАК
КИТИЦЯ КВІТІВ - СИМВОЛ СВІТОВОГО ДЕРЕВА.....171

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Вікторія ЧОБАНЮК
ХРИСТІЯНСЬКИЙ СПОСІБ МИСЛЕННЯ
В ЛІРИЦІ МИХАЙЛА ОРЕСТА.....177

НАУКОВИЙ ДЕБЮТ

Мирослав ВОЛОЩУК
РУСЬКО-УГОРСЬКІ ВІДНОСИНИ ЗА ДАНИЛА
ГАЛИЦЬКОГО В ОЦІНЦІ УГОРСЬКОЇ
ІСТОРІОГРАФІЇ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ ст. 181

Юрій ДОВГАН
ПОЛІТИКА ВЕЛИКОБРИТАНІЇ В ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКОМУ
І ГАЛИЦЬКОМУ ПИТАННЯХ НАПЕРЕДОДНІ І ПІД ЧАС
ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....187

Іван МОНОЛАТІЙ
УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКІ ЕТНОКУЛЬТУРНІ
ВЗАЄМИНИ В ГАЛИЧИНІ.....196

Лариса КОБУТА
ВОЛОДИМИР ЛЕВИНСЬКИЙ: ЩЕ РАЗ ПРО
ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНЕ ОБЛИЧЧЯ ЗАБУТОГО ДІЯЧА.....204

Лілія БУРАЧОК
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ
ОСИПА НАЗРУКА В 1914 - 1916 рр. 209

РЕЦЕНЗІЯ

Петро ФЕДОРЧАК
АКЦІЯ “ВІСЛА” В КОНТЕКСТІ
УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН.....214

Богдан ТОМЕНЧУК
А. КИФИШИН. ДРЕВНЕЕ СВЯТИЛИЩЕ КАМЕННАЯ
МОГИЛА. ОПЫТ ДЕШИФРОВКИ ПРОТОШУМЕРСКОГО
АРХИВА XII - III ТЫСЯЧЕЛЕТИЙ ДО Н.Э. - Т. 1. -
К.: АРАТТА, 2001. - 872 С.....218

Степан СВОРАК
НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ
СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ.....221

Микола Кугутяк, Степан КОБУТА
ВАЖКА ІСТОРІЯ ВАЖКОГО СТОЛІТТЯ.....223

НАШІ АВТОРИ.....225

ПРОФЕСОРУ МИКОЛІ КУГУТЯКУ – 50

Справжню історію творять насамперед особистості. Саме вони роблять її цікавою, яскравою і неповторною, залишаючи в ній власний внесок, який не втрачає свого значення і через багато десятиліть.

У житті кожного з нас хоч раз зустрічалися такі справжні, яскраві особистості, які не просто живуть, а палають, як смолоскипи, освітлюючи і нам життєвий шлях, надихаючи нас своїм працелюбством, оптимізмом і вірою, спонукаючи не зупинятися на досягнутому, а йти до нових життєвих перемог.

Історичному факультету Прикарпатського університету імені Василя Стефаника, безперечно, поталанило. Ось уже десятий рік факультет очолює колишній його випускник і вихованець, а нині – доктор історичних наук, доктор філософії, професор Микола Васильович Кугутяк. Микола Васильович – не тільки науковець, відомий в Україні та за її межами, але й істинний патріот-українець, людина, яку болить доля рідного краю і Батьківщини, державник, що розбудовує Україну не на словах, а на ділі, кожної миті свого життя, щоденною кропіткою, самовідданою працею.

Микола Васильович Кугутяк народився 27 жовтня 1952 р. в с.Назавизів Надвірнянського району Івано-Франківської області в сім'ї службовця. Про своїх батьків – Анну Дмитрівну та Василя Мартиновича – він завжди згадує з великою любов'ю. Вони виховали в ньому почуття любові до рідної землі, працьовитість і наполегливість у досягненні мети. Навчався Микола Васильович спочатку в Назавизівській, а згодом – у Переріслянській середній школі на Надвірнянщині, яку закінчив у 1969 р. Вже у шкільні роки він виявив неабиякий інтерес до історії та археології. Тому вибір життєвого шляху в напрямку здобуття фаху історика не можна вважати випадковим.

Вищу освіту М.В.Кугутяк отримав у Івано-Франківському педагогічному інституті ім. Василя Стефаника, до якого він вступив у 1976 р. Після закінчення інституту влітку 1981 р. (отримав диплом з відзнакою) з вересня по листопад працював учителем історії Пасічянської середньої школи Надвірнянського

району. Хоч педагогічна робота з дітьми і молоддю завжди приваблювала Миколу Васильовича, все ж узяв гору науковий інтерес до вивчення історії. Він вступив до аспірантури Інституту суспільних наук Академії наук УРСР у м. Львові (тепер – Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича). З грудня 1981 р. по грудень 1984 р. був аспірантом названого Інституту, писав наукову роботу під керівництвом відомого в Україні історика доктора наук, професора Юрія Юрійовича Сливки. Кандидатську дисертацією на тему “Становище та революційно-визвольна боротьба сільськогосподарського пролетаріату Західної України в 1929-1939 рр.” захистив у 1985 р. в Одеському державному університеті.

Після закінчення аспірантури М.В.Кугутяк пішов на викладацьку роботу. З 1984 р. він працює асистентом кафедри загальної історії Івано-Франківського педінституту. Саме з цим навчальним закладом пов'язані цаблі його професійного зростання. Свою викладацьку діяльність Микола Васильович почав у період горбачовської “перебудови”, коли лібералізація комуністичної партійно-тоталітарної системи послабила ідеологічний тиск на історичну науку і створила передумови для активізації досліджень з історії України. У пресі з'являлося все більше публікацій, що висвітлювали “білі плями” вітчизняної історії, зокрема сталінські репресії, діяльність замовчуваних раніше українських діячів та організацій тощо. Щоправда, “перебудова” і “гласність” утверджувалися з труднощами, Радянська Україна тривалий час була “заповідником застою”.

Процеси демократизації, подолання ідеологічних догм і монополії партії на владу, що поступово охопили країну, безпосередньо позначилися на навчально-виховному процесі в тодішньому педінституті. Це повною мірою відчув на собі Микола Васильович, якому довелося читати серед студентів-істориків нормативний лекційний курс з історії СРСР радянського періоду (після 1917 р.). У своїх лекціях молодий викладач широко використовував матеріали періодичних видань, нової монографічної літератури, викладав матеріал проблемно. Він зумів викликати серед студентської молоді інтерес до предмету, який ще не так давно, в доперебудовні часи викладався сухо, нецікаво, бо історичній науці за умов панування тоталітарного режиму відводилася роль пропагандиста, коментатора й адепта політичних рішень Комуністичної партії. В умовах лібералізації існуючої системи М.В.Кугутяк використовував можливості для донесення до студентів відомостей про раніше замовчувані сторінки історії радянського суспільства: “червоний терор” в період громадянської війни, сталінські репресії, помилки і прорахунки партійного керівництва в роки радянсько-німецької війни тощо. Під керівництвом М.В.Кугутяка працювало неформальне студентське об'єднання “Альтернатива”, члени якого (у тому числі й автори цієї статті) обговорювали маловивчені і дискусійні проблеми вітчизняної історії на своїх засіданнях. Це відображало характерні ознаки періоду горбачовської “перебудови” – підвищення інтересу в суспільстві до історії, активізацію студентського життя.

Микола Васильович виявив громадянську позицію і патріотизм в кінці 1980-х – на початку 1990-х рр., коли український рух все більше посилювався, Компартія України втратила свою монополію на владу. У політичному житті склалася нестійка рівновага, бо демократична опозиція, як показали березневі вибори 1990 р. до Верховної Ради Української РСР, була недостатньо сильною, щоб перебрати цю владу у свої руки. За цих умов М.В.Кугутяк не побоявся разом з групою викладачів взяти участь у відзначенні національно-патріотичною громадськістю України 500-річчя заснування Запорізької Січі. Ця подія всеукраїнського масштабу відзначалася в серпні 1990 р. на Дніпропетровщині під синьо-жовтими прапорами, всупереч тиску тодішньої партійної верхівки.

Найбільших успіхів як науковець і викладач М.В.Кугутяк здобув після проголошення національно-державної незалежності. У липні 1990 р. Верховна Рада Української РСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України,

а 24 серпня 1991 р. проголосила самостійність України, що була підтверджена загальнонаціональним референдумом 1 грудня того ж року. Радянський Союз як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність перестав існувати, Україна почала робити перші кроки на шляху розбудови національної державності, переходу до демократичного суспільства і ринку. Кардинальні зміни відбулися в розвитку історичної науки, що позбувалася ідеологічних пут тоталітарного режиму. Відходили в минуле партійно-класові оцінки історичних подій і явищ, які звужували розмаїття історичного процесу.

Переломні події в різних сферах суспільного життя започаткували новий етап у професійній кар'єрі М.В.Кугутяка. Такий збіг не є випадковим, бо в нових умовах виникла необхідність для приходу на керівні посади молодих людей, здатних мислити по-новому, виявляти ініціативу, творчий підхід. Микола Васильович в 1990 р. став доцентом кафедри історії СРСР та УРСР педінституту. У цьому ж році обраний завідувачем кафедри нової та новітньої історії (з 1998 р. – кафедра всесвітньої історії). На цій посаді Микола Васильович багато зробив для перебудови змісту навчального процесу у відповідності до нових вимог, що висувають реалії суспільно-політичного життя на сучасному етапі, університетська система освіти.

Особливо багато зусиль і часу М.В.Кугутяк віддав роботі на посаді декана історичного факультету. Він був обраний деканом восени 1993 р. і працює по сьогоднішній день (його попередник кандидат історичних наук, професор І.Д.Іванцев обіймає нині посаду проректора). Микола Васильович очолив факультет у непростий період, коли почалася докорінна перебудова діяльності історичного факультету після реорганізації Івано-Франківського педагогічного інституту в 1992 р. у Прикарпатський університет на основі Указу Президента України. Деканат спільно з кафедрами спрямували колектив факультету на перехід до університетської системи освіти. Очолований М.В.Кугутяком історичний факультет успішно пройшов ліцензування та акредитацію за найвищим, IV рівнем. У 2000 р. відкрито нову спеціальність – політологія. Нині факультет на основі державних стандартів ступеневої вищої освіти готує спеціалістів і магістрів за стаціонарною та заочною формами навчання, а також на умовах екстернату (всього в 2002 – 2003 навчальному році – близько тисячі студентів). На факультеті відкрито також аспірантуру за п'ятьма спеціальностями. Професорсько-викладацький колектив факультету складається з 43 чол., що працюють на п'яти кафедрах (історії України, всесвітньої історії, історії слов'ян, джерелознавства та історіографії, політології).

Попри кафедральну і деканатську роботу М.В.Кугутяк досить активно працює на науковій ниві. Він досліджує історію українського суспільно-політичного руху в Галичині XIX – XX ст., діяльність українських політичних партій, етнополітичні процеси на західноукраїнських землях нового і новітнього часу. В Інституті політичних і етнонаціональних досліджень НАН України (м.Київ) у 1996 р. Микола Васильович захистив докторську дисертацію на тему: «Національно-політичний рух у Галичині в 1890 – 1939 рр.». Рішенням Вищої атестаційної комісії (ВАК) йому присвоєно вчений ступінь доктора історичних наук. Крім того, в 1994 р. він захистив докторську дисертацію в Українському Вільному Університеті (м.Мюнхен), де йому було присвоєно науковий ступінь доктора філософії. В грудні 1996 р. отримав зчене звання – професор. Усього в доробку вченого нараховуємо понад 100 наукових праць, з них близько десятка монографій (власних і у співавторстві). Був членом Експертної комісії ВАК України у 1997 – 1998 рр.

Наукові публікації М.В.Кугутяка характеризуються глибиною аналізу досліджуваної проблеми, використанням широкого кола першоджерел та монографічної літератури. Видана ним книжка «Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.)» (Івано-Франківськ, 1993.– 200 с.) науково і водночас у доступній формі висвітлює розвиток українського

суспільно-політичного руху в Галичині в XIX ст. – 1939 р. (до встановлення в краї сталінського партійно-тоталітарного режиму). Основним змістом цього руху, вважає вчений, була боротьба за визволення від чужоземного поневолення і за побудову соборної суверенної Української держави. У книзі висвітлюється участь українців Галичини у цій боротьбі, починаючи з кінця XVIII ст., коли наш край потрапив у нові історичні умови. Політика австрійського уряду дала поштовх до українського національного відродження в Галичині, що почалося в контексті відродження поневолених імперіями слов'янських народів. Впадає у вічі ґрунтовне висвітлення автором здобутків українського культурно-освітнього і політичного руху під австрійською окупаційною владою. З кінця XIX ст. український рух виступив під гаслом боротьби за національно-державну незалежність, була сформована партійно-політична система. Значну увагу звернуто на проголошення і розбудову на уламках Австро-Угорщини Західно-Української Народної Республіки (1918-1919 рр.), що пізніше потрапила під окупаційну владу Польщі. Підготовлена на основі опрацювання кращих здобутків історичної науки в Україні та діаспорі, з використанням першоджерел книжка М.В.Кугутяка стала однією з перших спроб у новітній українській історіографії за часів незалежності доступно без ідеологічних перекохань розкрити процес національно-політичного та державного відродження галицьких українців, їх боротьбу за національне та соціальне визволення протягом XIX ст. – 1939 р.

М.В.Кугутяк написав книжку «Голодомор 1933-го і Західна Україна» (Івано-Франківськ, 1994. – 72 с.), в якій розкрив масовий рух західноукраїнської громадськості на порятунок голодуючих в Україні. На обширному документальному матеріалі автор показав, як політика голодомору, колективізації та винищення українства на Наддніпрянщині спричинилась до активізації національно-визвольного руху на Західній Україні. Сталінські репресії, аргументовано стверджує автор, «болем відгукнулися в серцях мільйонів єдинокровних братів за Збручем. Голодова катастрофа мобілізувала всі громадсько-політичні сили західноукраїнського суспільства на порятунок нації. Тим самим було виявлено глибоке соборницьке розуміння загальнонародних вислідів трагедії» (с.3).

Проте наукові інтереси Миколи Васильовича, і зокрема щодо історії розвитку національно-політичного руху в Галичині, далеко не обмежуються періодом до 1939 р. Свідченням цього є його праця «Літопис державотворення на Прикарпатті (1988 – 2001)» (Івано-Франківськ, 2002. – 94 с.), підготовлена у співавторстві з Б.М.Гаврилівим та С.Й.Кобутою і присвячена 10-й річниці незалежності України. Головна ідея видання – на багатому документальному і конкретно-фактичному матеріалі розкрити значну роль та місце нашого краю у процесах українського державотворення на сучасному етапі, і насамперед в 1988 – 1991 рр. – у період, який автори характеризують як новітню Українську національно-демократичну революцію. Книга містить цілу низку цікавих документів місцевих структур і підрозділів КПУ, КДБ і МВС, які промовисто свідчать про складність ситуації і гостроту політичної боротьби в області у 1989 – 1990 рр. Працю доповнює докладна хронологія новітнього національного відродження і державного будівництва на Прикарпатті (1988 – 2001 рр.).

Вагомий внесок зробив Микола Васильович і в підготовку та видання колективної монографії «Західно-Українська Народна Республіка. 1918 – 1923: Історія» (Івано-Франківськ, 2001). Це комплексне наукове дослідження обсягом майже 40 друківаних аркушів, що розкриває історію виникнення і розвитку ЗУНР, стало результатом багаторічної дослідницької праці викладачів і науковців історичного факультету Прикарпатського університету. Перу М.В.Кугутяка у цій книзі належать розділи IV (за участю В.Великочого) і VI – «Суспільно-політичні й національно-культурні процеси» та «Становище українського народу та його боротьба проти польського окупаційного режиму», в яких на значному джерельному матеріалі ґрунтовно висвітлено внутріполітичне життя і

етнокультурні процеси в ЗУНР, політику польської окупаційної влади на західноукраїнських землях у 1919 – 1923 рр. та опір місцевого населення окупантам.

Напередодні ювілею М.В.Кугутяк видав перший том ґрунтовної монографії “Історія української націонал-демократії”, яка хронологічно охоплює 1918-1929 рр. і висвітлює діяльність Української національно-демократичної партії в період ЗУНР, а також Української народно-трудоваї партії (УНТП) та Українського національно-демократичного об’єднання (УНДО) як національного феномену партійно-політичного руху. Автор обґрунтовує актуальність звернення до історичної традиції тим, що українська націонал-демократія в кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. відіграла вирішальну роль у відродженні незалежної демократичної Української держави. М.В.Кугутяк зробив ґрунтовний аналіз історіографії та джерельної бази досліджуваного питання, розглянув розвиток українського національно-демократичного руху 1918-1929 р. у проблемно-хронологічному аспекті. Він виділив п’ять періодів у розвитку української націонал-демократії, кожен з них висвітлюється в окремому розділі, що мають такі назви: 1) “ЗУНР і українська націонал-демократія (1918-1919)”; 2) “УНТП в боротьбі за відродження української державності (1919-1923)”; 3) “Проблема консолідації національно-демократичних сил (1923-1925)”; 4) “Ідейно-політичне та організаційне становлення УНДО (1925-1928)”; 5) “Активізація діяльності націонал-демократів, посилення їх політичних впливів (1928-1929)”. Позитивно, що в кінці роботи автор вмістив ґрунтовні висновки, додатки і хронологію українського національно-демократичного руху (1899-1929 рр.). Безперечно, вихід у світ цієї книжки, призначеної для істориків, політологів, краєзнавців, став подією в розвитку української історичної науки на сучасному етапі. Сподіваємось, що роботу над другим томом монографії з історії української націонал-демократії міжвоєнного часу, в якому висвітлюватимуться події 1930-х рр., М.В.Кугутяк зможе завершити досить швидко.

М.В.Кугутяк був організатором міжнародних, всеукраїнських і регіональних конференцій в Прикарпатському університеті: “Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному й духовному відродженні України” (Івано-Франківськ, 1994); “Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.” (Івано-Франківськ, 1996); “Галичина у Другій Світовій війні” (1939-1945 рр.” (Івано-Франківськ, 1999); “Соборність України: історія і сучасність” (Івано-Франківськ, 1999); “Українська повстанська армія – феномен національної історії” (Івано-Франківськ, 2002) та ін.

Як доктор наук, професор М.В.Кугутяк вніс вагомий вклад у підготовку істориків і політологів вищої кваліфікації. Під його безпосереднім керівництвом підготовлено і захищено чотири кандидатські дисертації з історії України, всесвітньої історії, політології (Миколи Геника, Михайла Москалюка, Галини Гладкої, Бориса Хруслова). Він є керівником близько десяти дисертаційних досліджень аспірантів, що виконуються на кафедрах всесвітньої історії, історії України, політології.

М.В.Кугутяк разом з групою вчених виступив ініціатором заснування наукового і культурно-просвітнього краєзнавчого часопису “Галичина”, що виходить в Івано-Франківську з 1997 р. “Поява такого видання практично є продовженням давньої традиції історичних досліджень країв та регіонів нашої Батьківщини, біля джерел якої були такі видатні українські вчені, як Михайло Грушевський, Іван Франко, Володимир Гнатюк, Іван Крип’якевич, Степан Томашівський та багато інших, – писав М.В.Кугутяк у “Слові до читачів”, опублікованому в першому номері часопису. – Усвідомлення української національної ідеї, формування почуття цілісності та єдності нації слід розвивати через пізнання національно-культурних традицій краю”. Заснування нового журналу було спричинене необхідністю об’єктивного науково вивіреного

дослідження різних сторін суспільного життя краю, особливостей його історичного досвіду. Відомо, що в часи партійно-тоталітарної диктатури історія українського народу, його державотворчі, національно-культурні та духовні зрушення, як і роль у них галицьких українців, були предметом численних фальсифікацій. Виходячи з цього, у вступному слові говорилося, що “ґрунтовне вивчення різноманітної спадщини окремих регіонів ... має стати передумовою принципово нового концептуального осмислення історії України, її ролі і місця в минулому та сучасному геополітичному просторі”¹.

Безперечно, часопис “Галичина”, головним редактором якого є М.В.Кугутяк, сприяє реалізації цієї ідеї, висвітлює актуальні та маловивчені проблеми регіональної і всеукраїнської історії, культурології, політології, літературознавства, мистецтвознавства тощо. На сьогоднішній день вийшло вже вісім номерів журналу, восьмий Ви, шановний читачу, тримаєте в своїх руках (№ 1. – 1997; № 2. – 1998; № 3. – 1999; № 4. – 2000; № 5-6. – 2001; № 7. – 2001). Журнал визнаний фаховим виданням Вищої атестаційної комісії України з наступних галузей наук: історія, філологія, мистецтвознавство. Головний редактор змушений шукати меценатів, готових виділити кошти на друк журналу, що в економічних умовах сучасної України не так просто.

Водночас М.В.Кугутяк є головою редколегії “Вісника Прикарпатського університету” (серії “Історія”), що видається з 1998 року. Вийшло у світ п’ять номерів журналу (№ 1. – 1998; № 2. – 1999; № 3. – 2000; № 4-5. – 2001). На сторінках “Вісника Прикарпатського університету” та “Галичини” публікують праці викладачі університету, аспіранти, відомі вчені з інших педагогічних і наукових закладів України та з-за кордону.

Микола Васильович веде активну громадську діяльність. З 1995 по 1998 рр. він очолював обласну організацію Конгресу української інтелігенції. В 1998 р. брав участь як кандидат у народні депутати у виборах до Верховної Ради України. У даний час очолює історичну секцію Івано-Франківського осередку Наукового товариства ім. Т.Шевченка.

За сумлінну працю М.В.Кугутяку неодноразово оголошували подяки ректорату, міністра освіти України.

Сили і натхнення для наполегливої викладацької, наукової та адміністративної роботи Микола Васильович черпає у тісному сімейному колі. Його дружина Оксана Онуфріївна працює вчителем математики в Івано-Франківській загальноосвітній школі I-III ступенів № 10. Старша дочка Уляна – радник з правових питань заступника голови Верховної Ради України, нині мешкає в Києві. Дочка Тетяна – студентка V курсу Юридичного інституту Прикарпатського університету ім. В.Стефаніка (спеціальність – “правознавство”).

У свої п’ятдесят Микола Васильович лише вступив у вік справжньої наукової зрілості, коли великий життєвий, дослідницький і педагогічний досвід гармонійно поєднується з не меншим творчим потенціалом, запальною енергією і прагненням нових вершин. Тому можна не сумніватися, що найбільші творчі злети й здобутки в нього ще попереду.

З нагоди ювілейної дати колектив історичного факультету і всі, хто знає і цінує його як сумлінного науковця, вмілого керівника, добру і чуйну людину, щиро бажають Миколі Васильовичу міцного козацького здоров’я, довгих і щасливих літ, нових творчих звершень.

Олег ЖЕРНОКЛЕСВ, Ігор РАЙКІВСЬКИЙ

¹ Галичина. – 1997. – № 1. – С.1.

ОСНОВНІ ПРАЦІ МИКОЛИ КУГУТЯКА

Монографії

Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху ХІХ ст. – 1939 р. – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.

Голодомор 1933-го і Західна Україна. Трагедія Наддніпрянщини на тлі суспільних настроїв західноукраїнської громадськості 20 – 30-х років. – Івано-Франківськ. – 1994. – 72 с.

Історія української націонал-демократії 1918 – 1929. – Т. 1. – Київ – Івано-Франківськ, 2002. – 536 с.

Редактор, співредактор та співавтор монографій і збірників

Т.Г. Шевченко – поет, революціонер, мислитель. – Івано-Франківськ, 1988. – 180 с.

Прикарпаття – наш край. – Івано-Франківськ, 1989. – 102 с.

Прикарпаття під прапором Рад. – Ужгород, 1989. – 207 с.

Борці за возз'єднання. – Львів, 1989. – 359 с.

Актуальні проблеми історії КПЗУ. – Львів, 1990. – 291 с.

Українська еміграція. Історія і сучасність. – Львів, 1992. – 384 с.

Політичні партії Західної України. – Львів, 1992. – 154 с.

Стефаниківські читання. – Випуск № 2. – Івано-Франківськ, 1993. – 190 с.

Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 75-річчю ЗУНР. – Івано-Франківськ, 1993. – 128 с.

Науковий збірник Українського Вільного Університету. – Мюнхен – Львів, 1994. – 236 с.

Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. – Івано-Франківськ, 1997. – 451 с.

Соборність України: історія і сучасність. – Івано-Франківськ, 1999. – 84 с.

Україна: державність, історія, перспективи. – Івано-Франківськ, 1999. – 308 с.

Українська соборність: ідея, досвід, проблеми. – К., 1999. – 237 с.

Історичний факультет: здобутки, пріоритети, перспективи. – Івано-Франківськ, 2000. – 158 с.

Мій рідний край – Прикарпаття. – Івано-Франківськ, 2000. – 375 с.

Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному й духовному відродженні України. – Івано-Франківськ, 2000. – 158 с.

Західно-Українська Народна Республіка 1918 – 1923: історія. – Івано-Франківськ, 2001. – 628 с.

Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. До 80-річчя утворення. – Львів, 2000. – 370 с.

Галичина у Другій світовій війні (1939 – 1945). – Івано-Франківськ, 2001. – 115 с.

Державна політика в гуманітарній сфері. – Івано-Франківськ, 2001. – 90 с.

Літопис державотворення на Прикарпатті. – Івано-Франківськ, 2002. – 94 с.

Вісник Прикарпатського університету. Історія. Випуск II. – Івано-Франківськ, 1999. – 193 с.; Випуск III. – Івано-Франківськ, 2000. – 197 с.; Випуск IV – V. – Івано-Франківськ, 2001. – 223 с.

Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 1997. – № 1. – 192 с.; 1998. – № 2. – 201 с.; 1999. – № 3. – 195 с.; 2000. – № 4. – 208 с.; 2001. – № 5 – 6. – 413 с.; 2001. – № 7. – 195 с.

Тарас ТКАЧУК

ТРИПІЛЬСЬКИЙ ОРНАМЕНТ ТА ЗМІНЕНІ
СТАНИ СВІДОМОСТІ

Переживання, з якими людина зустрічається під дією мескаліна чи глибокого гіпнозу, безперечно, дивні, але вони дивні, маючи безсумнівну упорядкованість, дивні у відповідності до якоїсь моделі.

О. Хакслі.

Інтерес до орнаменту як до культурного явища дуже великий. Існує декілька теорій його появи¹. Визначення орнаменту як простого прикрашання площини предмета все більше втрачає прихильників. Дійсно, воно не сприяє вирішенню багатьох питань, насамперед, чому в основі орнаментів різних культур знаходиться певна кількість приблизно однакових фігур? Причина їхнього виникнення і досі нерозкрита. Наполегливість, з якою ці фігури наносилися на різні предмети, пояснюється, зазвичай, традицією. Але хіба традиція не потребує постійного підтвердження своєї істинності? У такому разі, що слугувало цьому?

У процесі багаторічного дослідження трипільсько-кукутенської орнаментівки (V – початку III тис. до н. е.) в автора викликало здивування те, як майстри того часу зображували у різних варіантах дуже малу кількість фігур – хрести, свастики, чотирикутники і (рідко) зірки (рис. 1). Крім того, виникнення деяких посудин за зовнішнім виглядом важко було встановити. Відповіді на такі питання можна спробувати шукати в описах візіонерських феноменів, викликаних рослинами, що змінюють свідомість, та пограничними для людини ситуаціями (передсмертний стан, голод, самотність, транс тощо).

Про доречність такого пошуку свідчить, наприклад, візіонерський досвід американського антрополога Мішеля Дж. Харнера: “Коли я пішов спати, в цю ніч мого приїзду в темряві будинку переді мною з’явилися картини блискучих і червонуватих відтінків. Те, що я побачив, було дуже дивним: криволінійні візерунки перепліталися,

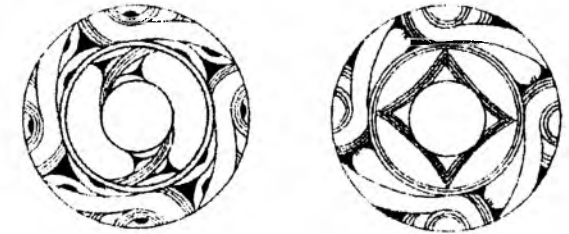

Рис. 1
Верхня проекція на
трипільський посуд

розходилися і крутилися вельми приємним чином. Потім серед візерунків, що змінювалися, з'явилися дрібні усміхнені демонічні лиця. Вони крутилися, зникали і знову з'являлися. Я відчував, що бачу духів, які мешкають у Макасі. Наступного дня каголичний місіонер показав мені свою приватну колекцію доісторичного посуду з місцевого району. На ньому були намальовані красиві візерунки, майже однакові з тими, що я бачив минулої ночі”².

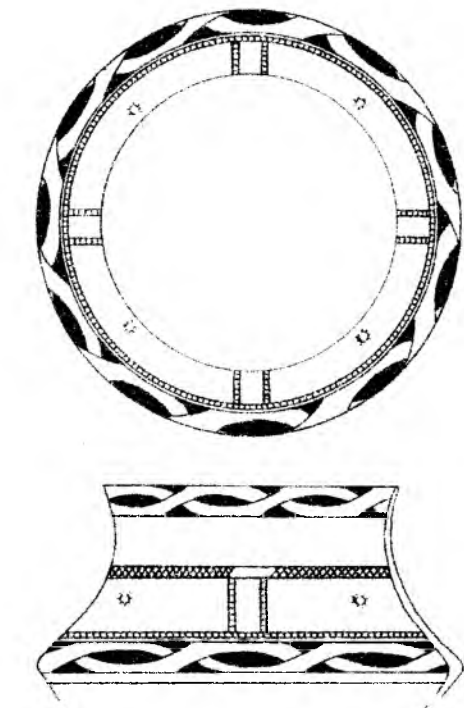
Як засвідчують дослідження сучасних антропологів, індіанські племена, що населяють сучасну Мексику, Колумбію, Венесуелу та інші країни Нового Світу, живуть

ніби в двох світах – у світі звичайного стану свідомості і у світі зміненого стану свідомості³. У звичайному стані свідомості в індіанців проходить господарське, сімейне і політичне життя, а в зміненому стані свідомості – спілкування з богами чи духами, лікування, отримання пророцтв та вказівок до дій у нормальному стані. Насправді ці два стани тісно пов'язані⁴.

Існує багато факторів, що викликають зміни свідомості, серед яких важливе місце відводиться галюціногенним рослинам⁵.

Галюціногени були відомі багатьом традиційним суспільствам Старого Світу. Наприклад, з текстів Рігведи і Авести відомо, що зміну стану свідомості за допомогою рослин практикували індоарії. Можливо, вживання рослин для створення яскравих видінь сягає палеоліту⁶.

Уявлення про багоярусний світ властиві багатьом народам, особливо тим, у яких розповсюджений шаманізм.

Рис. 2
Кубкоподібна посудина з Майданецького

Шамани, впадаючи у змінені стани свідомості за допомогою ударів бубна, танців, вживання галюціногенних рослин, здатні подорожувати і діяти в цих ярусах⁷.

Інтерпретація розташування орнаменту на посуді трипільсько-кукутенської культури як відображення уявлень її носіїв про багоярусний світ вже давно відображена в літературі⁸. Під час археологічних досліджень великих трипільських поселень на Черкащині⁹ знайдено посуд, орнамент якого дозволив не тільки підтвердити цю інтерпретацію, а й давав можливість висловити припущення, що мешканцям цих поселень було відомо про спробу переходу між двома світами – Нижнім та Верхнім за допомогою драбин.

Орнамент на кубкоподібній посудині з поселення Майданецьке складається з чотирьох ярусів (рис. 2). У першому, нижньому і четвертому, верхньому ярусах зображені горизонтальні лінзоподібні овали, з'єднані тангентами. У другому ярусі намальовані дві вертикальні драбини, що сполучають середній (другий) ярус з третім. Цікаво, що в місцях з'єднання драбин з бордюром третього яруса утворено проходи. Посудина, орнамент якої виражає ідею можливого переходу між ярусами світу, знайдена під час розкопок іншого великого поселення – Тальянки (рис. 3). Вона має біконічну

форму і її орнаментация складається з трьох ярусів. У першому (нижньому) ярусі, біля ручки, намальовано зерно¹⁰. Його оточують два серпанки місяця в першій і останній чверті та два великих чорних кола – знаки повного місяця (?). Зображення місяця у нижньому ярусі ніби вказує на час, коли відбувався перехід між ярусами світу – вечір або ніч. На думку антропологів, які вивчають шаманізм, саме цей час найбільш сприятливий для зміни свідомості і камлання: “В темряві, на відміну від звичайної реальності, тиск на свідомість понижується, даючи можливість шаману сконцентруватися на аспектах незвичної реальності, важливих для його роботи”¹¹.

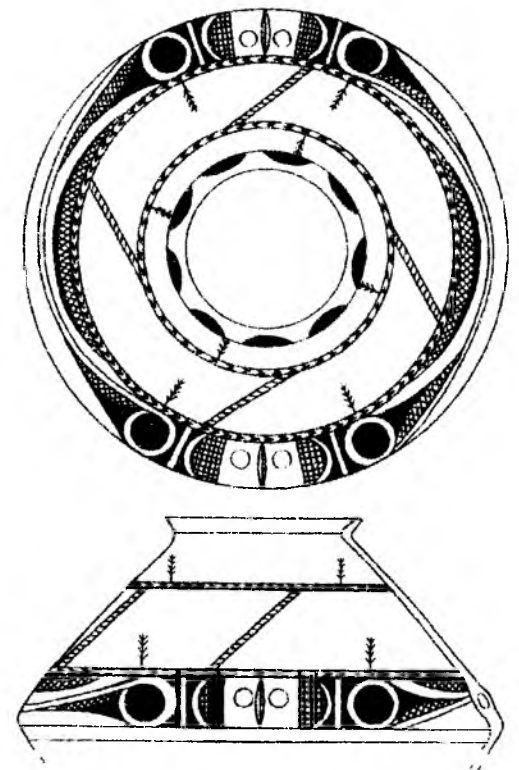
У другому ярусі рослини (дерева?) і нахилені драбини, що з'єднують цей ярус з третім, в якому також намальовані рослини.

Розглядаючи трипільсько-кукутенський посуд згори, можна побачити, що всі орнаментальні композиції створюються з декількох фігур – універсальних символів. Це свастики, хрести, поєднання свастики і хреста, рідко багатпроменеві зірки. У літературі свастики і хрести в колах уже традиційно пов'язують з солярною символікою¹². Але в такому випадку незрозумілим є розміщення місячної символіки біля деяких фігур.

Сучасні дослідження про вплив психотропних речовин на психіку людини дали важливий матеріал, який може бути цікавим для розуміння появи і постійного повторення цих фігур в орнаменті епохи енеоліту. Наприклад, під час використання психоделіка ЛСД-25 відбувається візуалізація універсальних символів. Вони – перше, що бачить людина під дією препарату: “Я глибоко заплутався в абстрактному світі геометричних фігур, які крутилися. Вони були розкішних кольорів, більш яскравих і сяючих, ніж що-небудь інше в моєму житті”¹³. “У багатьох осіб, що проходили ЛСД-лікування, були бачення складних геометричних композицій, які сильно нагадували східні мандали. Найчастіше в сеансах спостерігаються символи хреста, зірки Давида, індо-іранської свастики, давньоєгипетського ієрогліфа “анх” (нільський хрест, що символізує життя) і також квітки лотоса, даоського інь – янь, буддійського колеса смерті і відродження та кола”, – пише про цей аспект ЛСД Станіслав Гроф¹⁴.

Видіння універсальних символів викликає не тільки ЛСД, а й інші психотропні речовини, наприклад мескалін: “... У невиразному різноманітті надзвичайно частим було зображення хреста. Головні лінії світилися орнаментом, змійками, сповзаючи до країв, чи розпускаючись язичками”¹⁵, або: “Іскристий гвинт, що рухається, сотні гвинтів. Колесо, що обертається в центрі сріблястої ділянки”¹⁶.

Концентричний мотив усіх орнаментальних схем цікавий з точки зору шаманської практики. Як зазначає Джоан Вастокас, “... концентричний мотив здається характерним для зорового досвіду самого по собі і символізує отвір, через який шаман

Рис. 3
Біконічна посудина з Тальянків

проникає в Нижній світ чи на Небо, за допомогою якого він проходить на інший бік світу»¹⁷.

Дуже цікавий візіонерський досвід змінених станів свідомості американського дослідника Джона Ліллі, що містить інформацію про сприйняття простору на самому початку видіння. Під дією стресової ситуації (лікування зубів) і окису азоту він вийшов “в простір, що обертається, де було відчуття обертання всього навкруги ... звуки, світло, тіло і весь Всесвіт крутилися”¹⁸. З приводу цього виникає питання, чи не являють собою орнаментальні схеми у вигляді “мандал”, що обертаються, або статичних “мандал” зображення початку візіонерської подорожі? Щодо символів місяця, то, можливо, і тут, як у випадку вираження ідеї переходу між ярусами світу, вони вказують на час, коли відбувалися ритуали, коли приймали психотропні речовини і споглядали фігури, які зараз називаються універсальними символами. Не менш цікаве і продовження цього досвіду. “Раптово я перемістився з цього простору в простір з двома охоронцями”, – пише Дж. Ліллі. Він отримав від них інструкції стосовно того, що належить зробити ще у звичайному світі¹⁹.

У міфології та образотворчому мистецтві трапляються два практично однакові персонажі-двійники. Вони з’являються і діють одночасно. Про функціонування цих персонажів у міфології на рівні звичайної свідомості розповідає велика кількість літератури. Але є й твори, в яких двійники діють в іншому вимірі, а саме в змінених станах свідомості. Зупинимося на деяких, пізніх текстах з описом виникнення двійників, щоб дослідити закономірності в їхніх “діяннях”.

Особливу увагу привертає напис верховного зороастрійського жерця при сасанідському царі Вахрамі II (276 – 293 рр. н.е.) Кірдера (Картіра) в Сармешелі. У той час необхідно було зміцнити занепадаючу релігію і укріпити становище зороастризму, перемогти ересь і вірування у неправдивих богів. Для того, щоб переконатися в правильності маздаяснїзму і доказати це Кірдеру (Картіру), довелося звернутися до потойбічного світу. Під час подорожі він зустрів свого двійника – першообраз “хангірб” і жінку даена, яка вітає душі померлих на мості Чінват. У їхньому товаристві він побачив золоті престולי небес, великих праведників і пекло, повне “сов та інших храфстра”. Він переконався в тому, що його місце так само, як і всіх вірних маздаяснійської релігії, буде на Небі²⁰.

Інший зороастрійський текст “Арда – Віраз – Намак” відображає події, що відбувалися при Сасаніді Шапурі II (310 – 375 рр. н. е.). Зороастризм тоді знову переживав складні часи, розповсюдилися ересь та безвір’я. Жреці обрали зі свого середовища найблагочестивішого – Арда-Віраза і, давши йому випити “священний напій” – наркотичну речовину банг, відправили у потойбічний світ. Душа Арда-Віраза, відділившись від тіла, відправилася у священні гори Чакат-і-Дайтік до мосту Чінват. Міст Чінват розширився і, каже Арда-Віраз: “Я перейшов через нього легко, зручно, відважно і переможно. Мене, Арда-Віраза, вітали могутній бог Мітра, благий Вайю та інші істоти того світу ... Потім праведний Сраоша та бог вогню взяли мене за руки і сказали: “Йди, ми покажемо тобі рай і пекло, слайво, блиск, спокій і процвітання, насолоду і задоволення, радість, щастя та пахоші раю – відплата праведникам. І ми покажемо тобі морок, тісноту і скверну, злобу і біль, жах та сморід в пеклі, всі види відплат, які отримують грішники”. Душа Арда-Віраза повернулася на сьомий день, увійшла знову в тіло, Арда-Віраз встав, ніби прокинувшись від приємного сну”²¹. Між цими двома текстами є багато спільного.

1. Дві подорожі відбувалися у змінених станах свідомості. У випадку з Арда-Віразом вказується навіть речовина, яка сприяла цьому – “банг”.

2. Цікавим є соціальний аспект двох подорожей в інший світ – вони

здійснювалися для переконання у правдивості традиційної релігії.

3. Важливою частиною візіонерського досвіду подорожуючих були зустрічі з двома істотами потойбічного світу: з чоловіком-двійником Кірдера (Кіртіра) і жінкою даеною. Арда-Віраза водили по раю і пеклу чоловіки – Сраоша і бог вогню.

4. Провідники показували душам подорожуючих, як влаштовано світ, небеса і пекло, тобто видіння мають космологічний характер.

Дві істоти, також чоловік і жінка, зустрічають душу померлого в перший день. З моменту усвідомлення померлим відповідно до тексту Бардо Тедол (Тибетської книги мертвих) свого перебування у новому світі, він споглядає феномени, що отримали інший, аніж на землі вигляд. Усі явища тут виступають у “вигляді світла і божеств”. Він бачить, як з центральної частини, що називається Розкидаюча насіння, з’являється Бхагаван Вайрочана, сидячи на троні лева в обіймах матері Небесного Простору.

Померлому, щоб потрапити у Самбхоча-Кайю, центральну Всебагату частину, щільно заповнену насінням всіх сил і речей Всесвіту, і стати там Буддою, необхідно молитися і звернути погляд на сяюче голубе світло, що вийшло із серця Вайрочани. Тільки так померлий, згідно з Тибетською книгою мертвих, може досягнути Нірвани, царства Будди²².

У цьому тексті, в традиції, повністю відмінній від зороастризму, візіонерські переживання дивним чином подібні. Змінений стан свідомості спричинює смерть тіла. Згодом з’являються дві вищі істоти, злиття з якими уможливило досягнення центральної благої частини іншого світу, тобто це видіння також космологічне.

В іншій частині Старого Світу, в Палестині подібний візіонерський досвід описано в пізньоіудейській літературній пам’ятці, “Книзі Єноха Праведного” складеній не раніше I ст. н.е. Єнох був у домі один, “нарікаючи і плачучи очима своїми”. Коли він заснув, то з’явилися “мужа два, вельми великі, лица їхні як сонце сяюче, очі як свічки, що горять, з вуст їхніх виходив ніби вогонь, одежа їхня як піна біжуча, світліші за золото крила їхні, біліші за сніг руки їхні”²³.

Можна простежити, що космологічна частина видіння завжди описується у межах тих традицій, в яких вирости візіонери. Ті, хто пережив це, намагаючись описати, часто відзначають відмінність між вербальним викладенням, завдяки чому більша частина пережитого так і залишається невисловленою. Оповідачі змушені завжди добирати релігійні, космологічні і естетичні метафори, поширені у звичайному світі.

Не уник цього і автор “Книги Єноха”. Він описав свої видіння у розповсюджених на той час уявленнях про багатоярусність небес. “Два мужа” показали йому сім небес, де Єнох споглядав “володарів чинів зоряних”, рух зірок та їх походження “від часу до часу”, сховища снігу, граду, хмар і роси; Рай і Пекло; рух Сонця і Місяця, янголів, поставлених над усім часом, народами, ріками і морями. На сьомому небі Єнох побачив “світло велике і вогнеподібне воїнство безплотне, Архангелів і Янголів і світлосяйний чин Офанімів і Господа, що сидить на престолі Свому”.

На цьому видіння Єноха не скінчилися. Далі він так описував свій досвід: “І підняв мене Гавріїл, як піднімає, бувало, листя вітром, помчав мене, і поставив мене перед лицем Господнім і бачив я Господа, і лице його могутнє і преславне, і страшне...” Потім у Єноха не вистачило слів, щоб описати своє бачення: “... Але хто я, щоби оповісти велич сутності Господньої і лице Господнє, потужнє і страшнє вельми, і сказати про хори довкола Нього багатоохих і багатоголосих...”

Єнох, за велінням Господа і зі слів архангела Веревіа, споглядав небо і землю, і моря, і всіх стихій, і рух їх, і буття їх, і зміни років, і заповіді і повчання, і солодкоголосся співів, і сходження хмар, і виходи вітрів. Окрім цього, Єнох бачив від Бога таємні знання космогонічного і космологічного характеру²⁴.

Згадки про такі видіння трапляються і в текстах християнської традиції. Наприклад, в «Історії Франків» Григорія Турського VI ст. н.е. повідомляється про візонерський досвід абата Сальвія. Під час затвору, утримуючись від усього, хворіючи на сильну лихоманку, він лежав на ліжку, тяжко дихав і раптом помер. Монахи, перебуваючи у глибокій скорботі, разом з його матір'ю почали готувати тіло до поховання. Коли вранці все було готове до цього, тіло почало рухатися. Сальвій приходив до себе і розповів братам про свою подорож на Небо у супроводі двох янголів. Там він побачив «ворота, яскравіші від цього світла», через які його привели «в таке житло, в якому підлога блищала як золото і срібло; світло там було невимовне, простір неопишуваний». У цьому будинку Сальвій почув голос, який повернув його назад на землю²⁵.

У «Житті преподобного Василя Нового» міститься оповідання про посмертну подорож блаженної Феодори. Одразу після відділення душі від тіла вона побачила не двох істот, а багато чорних духів злости, які вчинили страхіпливий галас. Але незабаром перед нею з'явилися два світлоносних янгола у вигляді юнаків. «Лиця їхні були ясніші сонця, вони ласкаво дивилися, волосся на головах було біле, як сніг, довкола голів розвивалося золотоподібне сяйво, одяга у них блищала, як блискавка, і була на грудях підперезана золотистими поясами. Ці янголи супроводжували всюди душу Феодори. Згодом почувся голос від престолу слави Божої, наказуючи янголам показати їй «всі райські обителі святих і всі муки грішників». Вони водили душу, щоб оглянути «багато чудових поселень і обителей сповнених слави та благодаті». Закінчивши обхід райських обителей, янголи опустили душу Феодори в пекло, де вона побачила «страшні та нестерпні муки грішників»²⁶.

У праці шведського містика XVIII ст. Е. Сведенборга також є згадки про двох янголів, зокрема в частині, присвяченій «воскресінню людини з мертвих і вступу до життя вічного». «Я був приведений в нечутливий стан відносно тілесних відчуттів, тобто майже в стан померлих», – пише він у роботі «Про небеса, про світ духів і про пекло». – «Я побачив на віддалі тамтешніх янголів, і двоє з них сиділи біля моєї голови». Вони, як відзначає Сведенборг, «виконують все, що тільки можна побажати, та повчають їх всього, що стосується майбутнього життя, вони «жадають слугувати всім, повчати і возносити кожного до небес»²⁷.

Фрагменти вказаних подорожей в іншому світі засвідчують, що всі вони, як і в іранських (зороастрійських) текстах, відбуваються у змінених станах свідомості. Структура видінь практично однакова. Відмінні лише форми повідомлень, які забарвлені релігійними, космологічними та естетичними уявленнями, що існували під час запису візонерського досвіду.

Про те, що ці тексти не являють собою простої передачі літературної традиції, а несуть зовсім іншу, вельми важливу інформацію, переконують сучасні записи досліджень ізоляції.

Під час нещасного випадку, близького до смертельного, Джон Ліллі, який проводив дослідження ізоляції у закритому просторі, увійшов у змінений стан свідомості і «покинув тіло». «Я став просто фокусованою точкою свідомості, відправляючись в інші світи. Я зустрівся з двома, що прийшли до мене через величезний пустий простір. Я був у величезному просторі паралельному, повсюди заповненому світлом. Скрізь було розлите золоте сяйво, яке пронизувало весь простір до безконечності. Я просто крапка свідомості, заповнена любов'ю, теплотою. Я відчуваю і бачу їхню присутність. Вони передають приємні, трепетні і благовійнні думки»²⁸, – згадував Дж. Ліллі.

Тут, як і у всіх інших текстах, два «гіда» показали Дж. Ліллі всесвіт. «Я за

межами Галактики, за межами галактик, які ми знаємо. Час здається прискореним в сто білліонів разів. Всесвіт сплющився в одну крапку. Ось відбувається величезний вибух, і з крапки спрямовується в один бік позитивна енергія, прокреслюючи космос з фантастичною швидкістю. З протилежного боку з крапки виходить антиматерія, спрямовуючись у протилежний напрямок. Всесвіт розширюється до максимуму, стискається і знову розширюється тричі». Під час кожного розширення гіди говорять: «Людина з'являється тут і зникає там»²⁹.

Таким чином, космологічні описи мають тут досить сучасний вигляд. Для нас важливим є лише їхній загальний зміст – світоустрій. На нашу думку, виникнення істот інших світів не пов'язане з нашим історичним виміром і еволюцією міфології чи релігії. Істоти з'являлися тоді, коли люди у зміненому стані свідомості входять у їхні світи. Саме люди стимулюють появу космогонічних і космологічних текстів у різних традиціях. Дві істоти іншого світу постійно пов'язані з вищими цінностями культури, які асоціюються зі світлом, расм, знаннями.

На посуді трипільсько-кукутенської культури, особливо наприкінці середнього і на початку пізнього етапів її існування (етапи VI-CI) за археологічною періодизацією, (кінець V – середина IV тис. до н.е. за каліброваним датуванням)³⁰, часто зображували лики якихось істот (рис. 4), найчастіше два на кожній посудині, зрідка три, чотири лика. Чотириокість кожного лика свідчить про його зв'язок з потойбічним життям. Ця ознака характерна деяким істотам, які з'явилися у перший момент створення Світу.

Наприклад, в орфічних рапсодіях, в теології досяжного розумом «з розколеного Ефіру» першим став видимим Фанес – ключ для розуму (Прокл, 71, 82) з «чотирма очима дивлячись в різні боки» (Гермій, 78)³¹. Звичайно, це не говорить про якусь залежність космогонічних уявлень орфіків від світобачення енеолітичного населення Південно-Східної Європи. Можливо, в основі чотириоких ликів на посуді доби енеоліту і в більш пізніших космогоніях знаходиться одне – візонерський досвід у змінених станах свідомості.

Чотириоких істот зображують і сучасні художники. Наприклад, на картині шведського художника Петера Біркхеусера (Birkhauser) показано чотириоке страхітливе видіння³². Про належність пари чотириоких істот до небесного (вищого) світу вказують знаки місяця, які дуже часто розташовувалися між ликами на посуді. На сході трипільсько-кукутенської ойкумени тут також малювали знаки зерна. Нагадаємо, що уявлення про двох істот, які спускаються і підіймаються на Небеса, зображені у вигляді двох драбин на кубкоподібній посудині з Майданецького поселення.

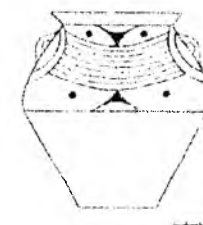
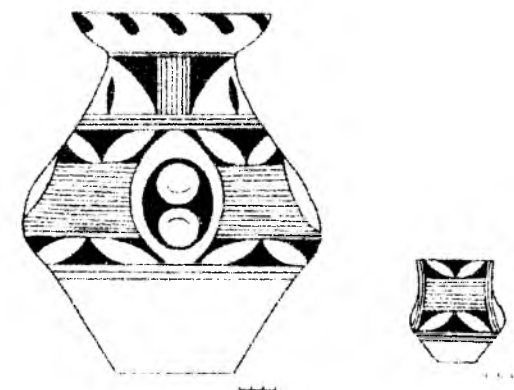

Рис. 4

Зображення голів чотириоких істот на трипільському посуді

Якщо інтерпретація свастикоподібних та інших композицій на посуді як зображення візіонерських феноменів на початку подорожей до богів у зміненому стані

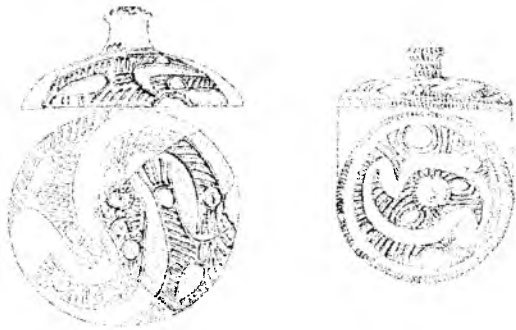

Рис. 5

Покришки з грибоподібними ручками (за В.Г. Збеновичем)

свідомості вірна, то у випадку подвійних ликів ми маємо зображення наступного стану видіння, а саме зустрічі з двома (або декількома) антропоморфними істотами, поводитирами по інших світах.

У ранній період розвитку культури Трипілля – Кукутені (середина VI – середина V тис. до н.е.)³³ деякі ручки покришок групоподібних посудин мали вигляд грибів. Цікавим є те, що на їхніх “шапках” часто наносилися свастики і хрести, тобто універсальні символи, які часто з’являлися під впливом психотропних речовин у процесі подорожей по інших світах. Аналогічні

фігури розташовані на самих покришках, на горі, довкола центральних грибоподібних ручок (рис. 5). Покришки з грибоподібними ручками трапляються тільки на ранніх етапах існування культури Трипілля – Кукутені, у більш пізніх керамічних комплексах їх немає.

Відомою є знахідка психотропної рослини – коноплі. У поселенні Фрумушіка – Нямц в посудині було знайдено насіння коноплі (*Cannabis sativa*)³⁴. Але чи вживалася конопля для зміни стану свідомості населення того часу?

Ми вже згадували про феномен споглядання “тих, що рухаються”, динамічних і статистичних універсальних символів під впливом потужної психотропної речовини – ЛСД-25. Цей штучний препарат було отримано в швейцарській лабораторії досить недавно (у 1938 р.). Головним його природним компонентом є лізіргінова кислота – основа алколоїдів спорин’ї. Спорин’я – грибок, що вражає зернові, тому землероби могли випадково випробувати його дію, а потім свідомо вживати спорин’ю, що викликає яскраві видіння у різних ритуалах, як вважають Р.Г. Уоссон, К.А. Рак і А. Хофман, навіть під час елевсинських містерій³⁵.

Яскраві видіння можуть виникати під дією інших факторів, наприклад, хронічного недоїдання або голоду. “Майже кожен півроку наші предки не їли фруктів, свіжих овочів і (оскільки вони не могли прогодувати велику кількість биків, корів, свиней і свійських птахів протягом зими) їли дуже мало масла, м’яса та яєць. До початку весни більша частина людей страждала в слабкій або гострій формі від цинги, через нестачу вітаміна С, від пелегри, викликаной нестачею в їжі вітамінів групи В. Болісні фізичні симптоми цих хвороб асоціюються з не менш болісними психологічними симптомами”, – пише О. Хакслі³⁶.

Відомо, що вітамінна нестача спричинює зменшення у крові нікотинової кислоти, яка перешкоджає видінням. Через недостатність кислоти вони широким потоком проходять у свідомість голодуючих людей, викликаючи масові галюцинації. Крім цього, голодування викликає стан неспокою, депресії, іпохондрії та відчуття небезпеки³⁷. Реальний світ сприймається як незрозумілий хаос, що викликає жах, суміш подій і відчуттів. На пом’якшення цих станів спрямовані, як вважав В. Воррингер, абстрактні лінійно-геометричні форми орнаменту, що мають стабільність, порядок і гармонію, які давня людина не могла отримати в “лавині явищ зовнішнього світу”³⁸.

Таким чином, орнамент відіграв дві ролі: зображував “вхід” у змінені стани

свідомості, в інший світ, а в звичайному стані свідомості сприяв створенню порядку й гармонії у зовнішньому світі і психічному стані суспільства.

У процесі археологічних досліджень трипільсько-кукутенських поселень було знайдено декілька посудин з “ликами” істот інших світів і велику кількість посудин з хрестоподібними і свастикоподібними орнаментами в кожній будівлі. Не знайдено жодних слідів монументальних споруд – яскравих формальних ознак наявності храмової або палацової архітектури. Всі споруди цього часу подібні одна на одну. Яскрава піктографія застосовувалася в кожному будинку, з використанням невеликої кількості базових знаків, які передавалися з покоління в покоління, у кожному будинку малювали блоки цих знаків³⁹.

Усе це могло свідчити про те, що жерців тоді ще не було. Можливо, в ритуалах брала участь більша частина мешканців або кожний бажаючий. Однією зі складових частин цих ритуалів могли бути подорожі по інших світах з якимись вельми важливими завданнями.

Спогади про такий соціальний і духовний стан збереглися в інших народів у міфах про близькість Небес і Землі, коли на Небеса могли потрапити всі бажаючі, а боги сходили на Землю і спілкувалися зі всіма людьми. Якщо навіть існували люди більш досвідчені в подорожах по світах (на зразок шаманів), то вони матеріально не виділялися серед інших людей. Принаймні археологічні дослідження цього не показують. Усе це дуже нагадує партнерське суспільство, описане Ріаною Ейслер. Стосунки в такому суспільстві ґрунтуються на єдності, зв’язку, а не на рангуванні. При цій моделі суспільства відмінності між людьми не призводять до боротьби або переваги⁴⁰.

Не останню роль у підтриманні такого суспільства відіграв масовий досвід змінених станів свідомості. Як зазначає Теренс Маккена, вживання психотропних речовин послаблює вплив “єго”, зменшує бажання конкурувати, примушує засумніватися в авторитетах, підтверджує розуміння того, що соціальні цінності мають лише відносне значення⁴¹.

Спорудження перших монументальних храмів свідчить про важливі зміни в суспільстві: відхід від масових ритуалів з використанням рослин, які викликають візіонерський досвід, і початок більш езотеричних ритуалів. Зв’язок між Землею і Небом для більшості общинників перервався. Здатність подорожувати по світах зберегла лише невелика кількість людей. Вони поступово почали створювати інститут жерців, узурпували знання піктографії (а пізніше і фонемного письма). Тільки вони склали теології і космології, а також зберігали і передавали різні техніки зміни стану свідомості. Ці техніки вживалися уже тільки в закритих містеріях або в подорожах окремих жерців, як це було у випадку з Кірдером (Картіром) і Арда-Віразом. Суспільство партнерства перетворювалося на суспільство із системою володарювання. За моделлю такого суспільства побудована сучасна цивілізація.

1. Формозов А.А. Памятники первобытного искусства на территории СССР. – М., 1980. – С. 80–88; Мариманов В. Б. Первобытное и традиционное искусство. – М., 1973. – С. 43 – 102; Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М., 1981. – С. 87–94, С. 146–212; Кричевский Е.Ю. Орнаментация глиняных сосудов у земледельческих племен неолитической Европы. Ученые записки Ленинградского государственного университета. Историческая серия. – Вып. 15. – Ленинград, 1949. – С. 54 – 110.

2. Харнер Дж. Путь шамана. – Харьков, 1991. – С. 24 – 25.

3. Там само. – С. 4 – 8.

4. Schultes R. E. Antiquity of the use of New World Hallucinogens // Archeomaterials. Vol. 2. – N. 1. – 1987. – P. 59 – 72.

5. Негрин Х. Уичоли. Доколумбова культура индейцев в современной Мексике // Курьер ЮНЕСКО. –1979. – Март. – С. 17 – 27, 38.

6. Drobler R. Kunst der Eiszeit. – Leipzig, 1980. – S. 92 – 95.
7. Див.: Элиаде М. Шаманизм. Архаические техники экстаза. – К., 1998.
8. Див.: Рыбаков Б.А. Космогония и мифология земледельцев энеолита // Советская археология. – 1965. – № 1 – 2.
9. Круц В.О., Чабанюк В.В., Чорновіл Д. К. Ранок землеробського світу. Пам'ятки трипільської культури на Тяльнівщині. – К., 2000; Шмаглій М.М. Великі трипільські поселення і проблема ранніх форм урбанізації. – К., 2001.
10. Видейко М.Ю. Аграрная символика в росписи трипольской керамики // Духовная культура древнего населения Украины. – К., 1989. – С. 47.
11. Харнер Дж. Назв. праця. – С. 42.
12. Бурдо Н.Б., Видейко М.Ю. Типы раннетрипольской керамики и ее орнаментация в междуречье Днестра и Южного Буга // Северное Причерноморье (материалы по археологии) – К., 1984. – С. 96 – 104.
13. Гроф С. Области человеческого бессознательного. Данные исследований ЛСД. – М., 1994. – С. 59.
14. Там само. – С. 223 – 224.
15. Маккена Т. Пища богов. Поиск первоначального Древа познания. – М., 1995. – С. 92.
16. Там само. – С. 293.
17. Харнер Дж. Назв. праця. – С. 48 – 49.
18. Лилли Дж. Центр циклона. – К., 1993. – С. 37.
19. Там само. – С. 37.
20. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обряды. – М., 1988. – С. 141.
21. Бонгард-Левин Г.М., Грантовский Э.А. От Скифии до Индии: мифы и история. – М., 1983. – С. 142 – 145.
22. Тибетская книга мертвых. – Петербург, 1992. – С. 57 – 60.
23. Книга Еноха Праведного // От берегов Босфора до берегов Евфрата. – М., 1987. – С. 109 – 117.
24. Там само. – С. 109 – 117.
25. Турский Г. История франков. – М., 1987. – С. 191 – 193.
26. Мытарства души блаженной Феодоры // Тибетская книга мертвых. – Петербург, 1992. – С. 174 – 194.
27. Сведенборг Э. О небесах, о мире духов и об аде. – К., 1993. – С. 230 – 232.
28. Лилли Дж. Назв. праця. – С. 57.
29. Там само. – С. 57.
30. Бурдо Н.Б., Видейко М.Ю. Основы хронологии Трипілья – Кукутени // Археология. – 1998. – № 2. – С. 26 – 27.
31. Фрагменты ранних греческих философов. Часть 1. – М., 1989. – С. 49.
32. Jung C., Von Franz M.-L., Henderson J. L., Jacobi J., Jaffi A. Man and his symbols. – New York, 1968. – P. 197.
33. Бурдо Н. Б., Ковалюх М. М. Нові дані про абсолютне датування Трипілья // Археологічні відкриття в Україні 1997 – 1998 рр. – К., 1998 – С. 61.
34. Монах Д. Послание из глубины тысячелетий // Румынская литература. – 1984. – № 9. – С. 24.
35. Маккена Т. Назв. праця. – С. 179 – 181.
36. Хаксли О. Двери восприятия. Рай и Ад. – Петербург, 1994. – С. 109.
37. Там само. – С. 109 – 110.
38. Фрэнк Д. Пространственная форма в современной литературе // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX – XX вв. Трактаты, статьи, эссе. – М., 1987. – С. 209.
39. Ткачук Т., Мельник Я. Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд). – Івано-Франківськ, 2000. – С. 152 – 205.
40. Маккена Т. Назв. праця. – С. 357.
41. Там само. – С. 216.

Ігор КОЧКІН, Богдан ТОМЕНЧУК

ГАЛИЦЬКА АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ: ПІДСУМКИ ПОЛЬОВОГО СЕЗОНУ 2001 РОКУ

Галицька археологічна експедиція Прикарпатського університету протягом кількох років плідно співпрацює з відділом археології Національного заповідника «Давній Галич» та Інститутом археології НАН України. Ця співпраця виражається у створенні спільної Галицької археологічної експедиції, науковим консультантом якої є член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор В.Д.Баран. У складі експедиції працюють два загони – Галицький, який очолює доцент кафедри всесвітньої історії Прикарпатського університету Б.Томенчук, і Трипільський, яким керують завідувач відділу археології Заповідника, кандидат історичних наук Т.Ткачук і старший викладач кафедри історіографії і джерелознавства І.Кочкін. Протягом польового сезону 2001 року дослідження вели обидва загони експедиції.

Галицький загін експедиції продовжив дослідження на території Крилоського городища – дитинця княжого міста Галича, які було розпочато в 1990 р.

Основні роботи цього польового сезону здійснювалися на розкоп № VI (урочище Митрополічі палати). Розкоп було розширено на схід за рахунок прирізки площею 12x4 м. Культурний шар у цій частині розкопаної площі мав товщину 2,5-3,5 м. На глибині 0,40-0,50 м від сучасної поверхні було простежено згорілі залишки великих дерев'яних будівель, які, очевидно, входили до єпископсько-митрополітичних комплексів XVII – XIX ст.

На глибині 0,60-1,00 м від сучасної поверхні відкрито південно-західний кут потужного кам'яного фундаменту під велику багатопверхову дерев'яну будівлю пізньосередньовічного часу. Вона може бути пов'язана з єпископським палацовим комплексом. Фундамент шириною 0,90 м і висотою 0,35 – 0,55 м складено з великих кам'яних блоків, аналогічних тим, які використані при будівництві Успенського собору, але вже повторного використання. Більшу частину фундаменту розібрано в XIX ст. У процесі його розчистки виявлено уламки кераміки XII – XIII ст., бойову сокиру XIII – XIV ст. та великий фрагмент свинцевої бляхи.

Увесь культурний шар пізньосередньовічного часу сильно пошкоджений новими вапняними ямами, заповнений будівельним сміттям, а також великою вирвою від снаряду часів Першої світової війни.

На глибині 0,8 – 1,5 м від сучасної поверхні виявлено потужний культурний шар XII – XIII ст., який залягав на знівельованій материковій основі. При цьому було повністю знищено шар культури фракійського гальштату та IX – XI ст. У 2001 р. вдалося далі простежити західну частину князівського палацового комплексу XII-XIII ст., який являв собою велику багатопверхову і багатопланову дерев'яну будівлю. Західна частина мала, очевидно, господарське призначення (трапезна, кухня, комори тощо). Тут нами виявлено багато кераміки і велику кількість тваринних кісток (роздроблених і обварених). Під підлогою досліджено залишки великих підвалів, стіни яких були облицьовані деревом. У їх заповненні знайдено фрагменти амфор. Уперше вдалося виявити і «підземний прохід» між підвальними приміщеннями. Його ширина 1,20-1,55 м, а висота 1,3 м.

Крім стаціонарних археологічних розкопок, Галицький загін провів окремі розвідкові дослідження на території області.

Трипільський загін експедиції продовжив розпочаті в 1999 р. розкопки багатопланового поселення в урочищі Кути поблизу Більшівців Галицького району Івано-Франківської області. Нижній шар поселення залишений носіями культури лінійно-стрічкової кераміки доби неоліту, шар трипільської культури має три пласти – середнього (заліщицька

група) і пізнього етапів (кошиловецька та шипинецька групи) розвитку культури. Тут трапляються також матеріали доби ранньої бронзи (межановицька культура) і киево-руської доби.

Дослідження 2001 року проводилися у тій ділянці пам'ятки, яка розкопувалася у 1999-2000 рр. Цього року було зроблено три розкопи, в яких на глибині 0,6 м фіксувався культурний шар. У розкопі №1 було виявлено господарську яму №1, яка мала розміри 2x2 м і глибину 1,2 м від сучасної поверхні. Заповнення ями показало, що вона належить до межановицької культури. У прирізці до цього розкопу було відкрито комплекс ям, який мав довжину 7 м і ширину 5 м, а також глибину 1,94 м від денної поверхні. Форма і розміри цього об'єкту свідчать про те, що цей котлован викопано для спорудження напівземлянки, яка, судячи з керамічного матеріалу, належала носіям заліщицької групи середнього етапу розвитку Трипілья. Розкоп №2 дав можливість виявити невелику кількість археологічних об'єктів. Заслуговує на увагу господарська яма овальної форми (довжина – 1,9; ширина – 1,72 м; глибина – 1,68 м від денної поверхні). У розкопі №3 основним об'єктом дослідження стала доволі велика господарська яма видовженої овальної форми (4,4x2,9 м, глибина 1,64-1,93 м від сучасної поверхні).

Господарські ями №2 і 4 були щільно заповнені великою кількістю кісток свійських і диких тварин, м'ясо яких було одним із основних продуктів харчування трипільців. За визначенням археозоолога, старшого наукового співробітника Інституту археології НАН України, кандидата історичних наук О.П. Журавльова у стаді, що належало жителям трипільського поселення поблизу Більшівців, перше місце відводилось великій рогатій худобі, кістки якої належали 26 особинам. Друге місце (23 особини) зайняв свійський кінь, не характерний для трипільських пам'яток цього періоду. Такою ж кількістю особин представлена свиня, а дрібна рогата худоба тільки 11 особинами. Серед свійських трапляються також кістки собаки (4 особини).

Поселенці полювали на оленя (18 особин), кабана (15 особин), річкового бобра (16 особин), тура (4 особини). Знайдено також невелику кількість кісток інших диких тварин (лося, ведмедя, борсука, лисиці, вовка, зайця, хом'яка).

Серед знахідок Трипільського загону досить велика колекція виробів з рогу і кістки, які були знайдені в ямах № 2 і 4. У цьому комплексі особливо виділяються дві мотики-кірки, виготовлені з рогу оленя. Ряд знарядь (проколки і прокрутки) призначені для виготовлення одягу та інших виробів зі шкіри, а невеликі лопатки, мабуть, використовувалися для створення ліпного керамічного посуду. Неповдалі від розкопу 2001 року, ймовірно, знаходилася піч для випалу глиняного посуду, оскільки в одній із ям було знайдено уламки її поду з продухами.

Найбільш поширеною знахідкою є уламки керамічного посуду. Невелику кількість становлять фрагменти посуду культури лінійно-стрічкової кераміки з, так би мовити, “нотним орнаментом”. Найбільша кількість керамічних уламків належить до середнього етапу трипільської культури. Посуд цього етапу можна поділити на кухонний (незначний відсоток) та столовий. Кухонний посуд виготовлений з глиняного тіста зі значними рослинними та мінеральними домішками, прикрашений врізним та рельєфним орнаментом. Столовий посуд відрізняється краще підготовленим тістом, ретельністю у виготовленні й якіснішим випалом. На частині столового посуду зберігся розпис, в якому використано білий, червоний і чорний кольори. Знайдені також уламки керамічного посуду кошиловецької і томашівської груп пізнього етапу трипільської культури. Незначний відсоток керамічного матеріалу становлять уламки посуду межановицької культури бронзового віку.

У роботі експедиції, крім наукових працівників відділу археології Національного заповідника “Давній Галич”, брали участь студенти-практиканти I курсу історичного факультету нашого вузу. Лаборантами працювали студенти старших курсів – члени історико-археологічного гуртка “Antiqua”. Гостями Галицького загону експедиції були студенти-історики Гамбурзького університету (Німеччина), а Трипільського – студенти-археологи Торунського університету (Польща). Дослідження експедиції будуть продовжені.

Богдан ТОМЕНЧУК

ЧОРНОГОРА В ІСТОРІЇ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН (ЗА АЛ-МАС'УДІ X СТ.)

Я так далеко заходив на Схід,
що цілком забував про Захід!
Я настільки заглиблювався в країни Заходу,
що навіть забував назву Сходу.

Ал-Мас'уді

Карпати, і зокрема Черногора, які розміщені у географічному центрі Європи, своєю чудовою природою, незліченними багатствами, історичними пам'ятками, своєрідними рисами в побуті й культурі населення, приваблюють і вчених-дослідників, і численних мандрівників-туристів.

На початку 2002 року в Яремчі за ініціативою Ради з туризму Карпатського регіону відбулася наукова нарада. На ній було прийнято рішення про звернення групи вчених з країн Центральної Європи до президентів України та Польщі з проханням підтримати відновлення роботи астрономічної, відомої у минулому астрономічно-метеорологічної обсерваторії на горі Піп Іван (Чорна Гора). Згідно з проектом відбудована обсерваторія працюватиме як науково-дослідний центр і як туристично-рекреаційний комплекс. У зв'язку з цим постає необхідність нагадати, що це унікальне місце Карпат має й надзвичайно цікаву давню історію. А саме, за ал-Мас'уді, визначним арабським ученим-енциклопедистом, мандрівником і картографом X ст., якого ще називають “арабським Геродотом”, на “Чорній горі” знаходився язичницький “храм, побудований одним з царів слов'ян”¹. Це була, очевидно, одна з найбільших святинь слов'янського світу – “слов'янський Олімп” (за С. Пушиком). У відомому творі ал-Мас'уді “Промивальні золота і рудники коштовних металів” (мурадж аз захаб ва ма'адін ал-джавахір), написаному сто років раніше укладення “Повісті минулих літ”, є цікавий розділ “Повідомлення про будівлі, які шанують слов'яни”². Через, здавалось би, надмірну фантастичність, він довго не викликав достатнього зацікавлення у вчених-славістів³. Історики-традиціоналісти взагалі часто легковажають міфічними, символічними аспектами давніх описів, забуваючи, що тогочасні автори завжди були схильні поєднувати об'єктивне і суб'єктивне, легенду і дійсність, точність і приблизність. Все ж треба сказати, що вчені XIX ст. частіше посилались на ці повідомлення, а

Обсерваторія на Чорній Горі
(г. Піп Іван)

Я.Ф. Головацький і А.С. Фомінцин навіть співставляли Чорну гору ал-Мас'уді з Чорногорою в Карпатах⁴. У 70-х роках ХХ ст. відомі російські сходознавці А.П. Ковалевський, а згодом В.М. Бейліс знову “переклали” цей напівзабутий твір і вказали на можливість реального існування описаних ал-Мас'уді культових язичницьких будівель давніх слов'ян⁵. Ось як описував їх ал-Мас'уді: “В країні слов'ян є три храми. Перший з них у горах, про які філософи повідомляють, що вони є одними з найвищих у світі. Цей храм побудовано з каменю різних сортів і кольору. В ньому згори, з боку сонця були пророблені отвори, в які були вбудовані (?) якісь споруди (?), покладено коштовне каміння і накреслено знаки, які передбачали майбутнє. З висоти храму долинали звуки, що діяли на людей, котрі слухали їх.

Другий храм побудовано одним із царів слов'ян на Чорній Горі, яка була оточена водами різного смаку і кольору. В ньому стоїть великий ідол Сатурна і зображення мурашок, чорних граків (?), якихось абіссінців і негрів.

Третій храм з коралу (мармуру) зведено на горі, оточеній затокою моря. У ньому величезний ідол із золота і коштовного каміння, навпроти нього – другий ідол в образі дівчини⁶. Детально проаналізувавши цей опис слов'янських язичницьких храмів, ал-Мас'уді, а також найновіші історичні, археологічні, природознавчі та етнографічні матеріали ще в кінці 70-х роках, ми зробили спробу підтвердити припущення Я.Ф. Головацького, А.С. Фомінцина та А.П. Ковалевського. Аналіз тексту дозволив зробити висновки про те, що все описане ал-Мас'уді має під собою реальну основу, тільки дуже узагальнену або, навпаки, конкретизовану, яка назагал не суперечить історичній правді⁷.

Для нас особливо цікавим є насамперед “другий храм”, який арабський мандрівник розмістив на Чорній Горі⁸. Якщо ототожнити “Чорну Гору” ал-Мас'уді з Чорногорою Українських Карпат, то стає зрозумілим “фантастичний” опис місця, де вона височить. В Українських Карпатах Чорногора – найбільш цікавий як у геологічному та ландшафтному, так і флористичному та зоологічному аспектах гірський масив загальною протяжністю близько 40 км. Найвищі точки Чорногірського хребта: Говерла (2058 м), Козмиська (1575 м), Петрос (2022 м), Данциз (1822 м), Туркул (1935 м), Спиця (1866 м), Піч-Іван або Чорна Гора (2026 м). Тут беруть початок і найбільші водні артерії Карпат: на південних схилах Тиса, на північних – Прут. А взагалі Чорногора оточена водами Чорного, Білого Черемошу і Чорної, Білої Тиси, що і пояснює в описі ал-Мас'уді різницю кольорів води. Саме використання кольорів у географічних назвах було дуже розповсюджене у давнину і пов'язувалося із загальноприйнятою давньоіранською системою географічних координат: північ – чорний колір, південь – червоний, захід – білий і схід – зелений або голубий. Цей же гірський район Українських Карпат є ще і одним із найбагатших регіонів Європи на мінеральні і соляні джерела. Ось що писали, наприклад, російському цареві Івану Грозному його послі, які в 1558 р. верталися саме через ці місця з Царгорода до Москви: “Яко в державе пана Фуского... меж тех больших рек и гор стоит монастырь, зовомый Занов... В том же монастыре есть кладезь, а в нем вода сладка, что грушевый сок. Да есть и иные кладези, но вода в тех как уксус, а иные как кислые щи...”. Про це ж писав й ал-Бакуві: “В одной з гір є джерело, що називають медовим. Воду його змішують, як мед, з водою”⁹. Усього на Закарпатті нині відомо понад 300 мінеральних джерел, а в зоні Карпат – близько 650. Крім мінеральних, в регіоні Карпат знаходяться майже 800 соляних джерел, з яких добували здавна сіль способом виварки розсолу. Поряд з багатими покладами кам'яної солі в Верхньотисянській западині (Солотвино), які є найбільшими в Європі, вони були відомі всьому давньому світу¹⁰. Другий район соляних джерел – Покутські Карпати –

з півночі прилягає до Чорногори. Це район літописної “коломицької солі”, яка вперше згадується в 1242 р. як особиста власність галицьких князів. Дохід від неї йшов на утримання найманої військової дружини. Соляні джерела тут відомі в 40 пунктах¹¹. З численними мінералізованими, соляними джерелами Українських Карпат пов'язано і багато приток басейнів рік Тиси, Пруту і Черемошу з такими специфічними назвами, як “солоний” (3 рази), “солонець” (8), “саратина” (3), “слатина” (2), “квасний” (7), “буркут” (9), “галаці” (2), “ропінний” (2), “банський” (6) та інші¹². Всі ці факти в цілому і пояснюють у творі ал-Мас'уді різні “смакові” властивості води, що відомі і як “лікувальні”.

Таким чином, своєрідний опис місцезнаходження Чорної Гори ал-Мас'уді цілком підтверджується унікальними місцевими природно-географічними умовами Карпатської Чорногори. А її “антроповидність” взагалі вражаюча (рис. 1).

Висока й важкодоступна Чорногора здавна увійшла і в народну творчість. Народні пісні, легенди і казки Верховини повні згадок про Чорногору. Фантазія гуцулів населила тут кожний куточок міфічними істотами. Адже тут, як оповідають легенди з християнських часів, було “погане місце”, де жив “триюда (Алідник) – найголовніший Юда, Чорг”. Тут не раз герої гуцульських казок і вбивали “чорта, який жив на Чорній Горі”. З іншого боку, саме на Чорногорі народ в піснях і легендах завжди здійснював захоронення своїх улюблених народних героїв¹³. Все це є підтвердженням і культового значення Карпатської Чорногори. На жаль, легенди з більш давніх історичних часів не збереглися, крім легенд про “ясноволосях воїнів – велетнів, які поклонялись святому топору... Писаний камінь, то могила їх короля... Історія про них написана старими літерами та реваншами на скелях Чорногори” (за Станіславом Вінцензом).

В описі ал-Мас'уді не говориться про “Храм на Чорній Горі” як про якусь кам'яну чи дерев'яну споруду, що відповідає історико-археологічним даним. Цікавим є в “храмі” і великий ідол Сатурна. Арабські астрологи вважали, що північні народи знаходяться під впливом саме цієї планети. За Птолемеєм, у кельтів одним з головних богів був Юпітер, а у фракійців (Карпато-Дунайські землі) – Сатурн. Полісемантичний слов'янський Збруцький ідол (за Г. Марченком) уособлював як Сатурна (верховний “підземний бог” – Чернобог), так і Юпітера (верховний “небесний бог”)¹⁴. Сатурн-Чернобог первісно був батьком Юпітера, який згодом став батьком багатьох богів і людей. Взагалі, Сатурн у давній міфології – бог хліборобства та засівів, що

Рис. 1

Розміщення Чорногори у системі карпатських хребтів

уособлюється з “підземним царством – чорною землею і ріллею”. У зв’язку з цим цікавим є і сам вигляд ідола Сатурна – “старця” з палицею, якою він “приводить в рух кістки мертвих з могил”. Значний інтерес викликає і факт наявності в описі ал-Мас’уді довкола ідола “зображень мурашок, чорних граків (воронів), якихось абіссінців і негрів”. Під правою ногою – мурашки, під лівою – птахи і люди. Вони, очевидно, вказують на присутність тут або скульптурних, або графічних зображень окремих тотемів (племінних, родових богів). Привертає увагу “чорний грак (ворон)”, можливо, “чорна галка”, яка з давніх часів пов’язана з геральдиккою Галицької землі. Стосовно мурашки треба сказати, що це одна з найдавніших істот, яка нині існує на землі. Їй уже сотні мільйонів років. Багато легенд свідчать про культ мурашки в давнину, що робить вірогідним припущення про її тотемне значення для якоїсь групи слов’янського населення (Марамуреш).

Загалом, описаний ал-Мас’уді язичницький храм на Чорній Горі не суперечить вигляду слов’янських святилищ, відомих як за іншими писемними даними, так і за археологічними джерелами. Це було спеціально відведене місце (часто в неприступних, високих місцях), обмежене дерев’яно-земляною стіною. Посередині такого майданчика стояв великий дерев’яний (кам’яний) ідол, навколо якого розміщувалися менші племінні (родові) боги-тотеми¹⁵. Поряд або поблизу був і жрецький житлово-господарський комплекс.

Кому ж належав цей слов’янський язичницький храм, що знаходився у серці Карпат? Історичний матеріал дозволяє віднести його до літописних хорватів, які були найдавнішими мешканцями по обидві сторони Карпатських гір.

До вивчення історії Карпат зверталось багато європейських дослідників. Особливу увагу їм приділили історики, етнографи, антропологи і лінгвісти XIX ст., зокрема, П. Шафарик, М. Барсов, І. Шараневич, Д. Зубрицький, О. Партицький, І. Піч, І. Філевич, Н. Срезневський, Е. Кунік, Л. Майков, І. Рачкі, О. Шахматов. Більшість з них уже тоді вважали територію Карпат (Прикарпаття) прабатьківщиною слов’ян, де згодом почалися і процеси становлення першої слов’янської державності¹⁶. У XX ст. нове покоління дослідників, зокрема Л. Нідерле, М. Грушевський, М. Кордуба, П. Грицак, Я. Пастернак, І. Крип’якевич, В. Пашуто, А. Насонов, В. Королюк, М. Котляр, Я. Ісаєвич, П. Толочко, В. Баран, В. Седов, Б. Тимошук, продовжили вивчення окремих питань історії та археології слов’ян Прикарпаття¹⁷. Ось їх лише коротка історія. Доведено, що саме на Прикарпатті (Подністров’ї) сформувалася найраніша слов’янська, празько-корчацька культура (V – VII ст., склавіни). Вже до кінця VII ст. вона поширилася на Верхнє і Середнє Подунав’я, Верхнє Повісляння, Західне Побужжя, Подніпров’я тощо. У VII ст. на Прикарпатті і Волині сформувався Дулібський політичний союз, у якому здійснювався процес становлення перших великих слов’янських племінних утворень (на Прикарпатті – хорватів, а на Волині – бужан-волинців). Після дулібо-аварських війн і поразки в них дулібів другим політичним центром східних слов’ян стають згодом поляни Подніпров’я. З VII ст. продовжується “велике переселення слов’ян”, зокрема на Балкани. Склавіно-антські племена на нових землях зберегли свої старі племінні східнослов’янські назви. Це стосується хорватів, сербів, захлумів, дреговичів та інших. Згодом у них також почалися свої внутрішні державотворчі процеси, які призвели до створення окремих південнослов’янських держав. У IX ст. Подніпровський (полянський) політичний центр був очолений варязькою династією Рюриковичів, які й завершили його остаточне державне оформлення – створення Києво-руської держави. У кінці IX – на початку X ст. літописні хорвати, як й інші сусідні східнослов’янські племена, були включені в зону впливів

Київської Русі. Але в середині – другій половині X ст. у результаті внутрішнього одержавлення на хорватських землях виникає “Велика Біла нехрещена Хорватія”, на волинських (?) – “Велика Біла нехрещена Сербія” (за Костянтином Багрянородним). Вони були “білими” – західними щодо Константинополя і “нехрещеними”, на відміну від балканських хрещених Хорватії і Сербії. У результаті русько-хорватської війни 992 – 993 рр. (за Володимира Святославича) хорвати втратили автономію і були приєднані до Київської Русі. Згодом, у другій половині XI ст., на хорватських землях відновлюються процеси внутрішнього одержавлення. Було створено три удільні князівства (Ростиславичами): Перемишльське, Звенигородське і Тереховлянське, які в середині XII ст. об’єдналися в єдине Галицьке князівство зі столицею в старому хорватському центрі Галичі. На початку XIII ст. воно стало основою Галицько-Волинської держави.

А що кажуть про самих хорватів писемні джерела? Античні письменники знали племена “хороуатос” і “сербой” уже в перші століття нашої ери. Костянтин Багрянородний (X ст.) писав: “... Хорвати, які нині живуть в краях Далмації, походять від нехрещених хорватів, які називаються “білими” і які зараз живуть по той бік Туркії (угрів), біля Франгії і є сусідами слов’ян – нехрещених сербів. Ім’я хорвати на слов’янській мові означає “мешканці (володарі) великої країни...”. Вона лежить далеко від моря. Шлях від тих місць до моря займає 30 днів. А море, яке вони досягають через 30 днів, називається Чорним...”. В іншому місці він додає: “Хорвати жили в ті часи за Багіварією... один з родів, відокремившись від них, а саме – п’ять братів: Клука, Ловел, Косендцис, Мухлю, Хорват і дві сестри: Туга і Вуга – разом з їх народом прийшли в Далмацію... Інші хорвати залишилися... вони підвладні Оттону і є нехристиями (поганами), вступаючи в сімейні зв’язки і дружні відносини з турками (утрами)”¹⁸. Багрянородний повідомляє, що в Далмацію разом з хорватами прийшли також серби, захлуми, тервуніоти, каналіти, погани. Він далі роз’яснює, що зокрема, “погани”, які у слов’янській мові означають “нехристи” або “орендани”, або “неретвани” (від р. Неретви), походять від “нехрещених сербів”. “Захлуми” у слов’янській мові означають “ті, що живуть за холмом... їх рід прибув від нехрещених поселенців з р. Вісли... Їх ще називають лігіками”¹⁹. Ці “загоряни” (захлуми, лічіками) були західними сусідами хорватів Прикарпаття. Про існування Великої Хорватії згадують і деякі арабські джерела IX – X ст., називаючи її “Великою слов’янською імперією”. Зокрема, Ібн Русте, Гардізі, ал-Марвазі, доповнюючи один одного, характеризують цю велику державу, яка об’єднана довкола міста-столиці Джарват (Хордаб, Хардат) – Хорват і розмішена на захід від Київської Русі. Ал-Мас’уді розміщував хорватів між моравами і віслянами²⁰. Знав хорватів і давньоруський літописець. Вони вперше згадуються у недатованій частині “Повісті минулих літ”. Літописець писав: “И живеху в мире, поляне и древляны, и север, и родимичи, и вятичи, и хорваты...”²¹. У складі цього союзу племінних утворень хорвати брали участь у військовому поході князя Олега на Візантію в 907 р. А саме: “Иде Олег на греки..., поя же множество варят и словен, и чюдь, и кривичи, и мерю, и деревляне, и радимичи, и поляны, и северо, и вятичи, и хорваты, и дулебы, и тиверцы...”²². Востаннє хорвати згадуються в 992 р. у зв’язку з походом на них Володимира: “Иде (Володимир) на хорваты... Пришедши бо ему с войны хорватския...”²³. Після русько-хорватської війни ім’я “хорвати” у літописі більше не трапляється, натомість вживається назва “галичани” (від міста Галича).

Археологічно поки що дуже важко вловити племінні межі Великої Хорватії, яка, без сумніву, була пов’язана з передкарпатськими землями. Таким чином, “другий” слов’янський храм ал-Мас’уді, очевидно, відіграв роль центрального святилища

хорватського племінного об'єднання, яке існувало на великій території Прикарпаття (північного і південного), і «функціонував» до XII ст. на Чорній Горі (г. Піп Іван).

Для розуміння реальності існування, ролі і значення язичницького храму літописних хорватів, треба розглянути й інші два храми ал-Мас'уді.

З опису випливає, що перший храм був у районі високих гір. Він являв собою складну кам'яну споруду. В описі подано навіть окремі деталі його конструкції – отвори (вікна) з боку сонця. Стіни храму, очевидно, були розписані – «покрите знаками, які передбачали майбутнє». На храмі були встановлені інструменти, які звучали і своїм звучанням «діяли на людей, що їх слухали», можливо, на зразок дзвонів. Загалом, цей храм дуже своєрідний, порівняно з двома іншими. У ньому немає ідола, точніше, про нього не згадується. І становить він справжню культову будівлю зі складними конструктивними деталями і звуковим оформленням. Усім цим він дуже близький до ранньохристиянських храмів-базилік, що дає можливість відносити його до слов'янського населення Балкан, яке перебувало у найближчих стосунках з Візантією і Римом. До того ж слов'яни на Балканах, на відміну від своїх північних братів (на прабатьківських землях), були під значним впливом давнього автохтонного населення, що позначилося як на їх матеріальній культурі, так і на антропологічних даних. Сама християнська релігія, яка з початку VI ст. отримала право вільного розвитку, мала на Балканах давнє поширення. Це підтверджують знахідки ранньохристиянських базилік у балканських містах V – VI ст., предмети побуту з християнською символікою і поховання, здійснені за християнським обрядом²⁴. Все це не могло не позначитися на язичницькій релігії слов'ян, які прийшли на Балкани в VI – VII ст. Вони ж прийняли християнську релігію вже в кінці VIII – IX ст. Таким чином, перший слов'янський храм в описі ал-Мас'уді повністю відображає ту складну ситуацію контакту слов'янського населення і місцевого, автохтонного, контакту слов'янського язичницького світу і християнського.

Третій слов'янський язичницький храм, як описував його ал-Мас'уді, стояв на горі, оточений «затокою моря». Найбільш вірогідно, що це був острів у Балтійському морі – «Венедській затоці», як його часто називали античні історики (а Карпати тоді називали «Венедськими горами»). Цікаво те, що якраз для цього району був характерний звичай розміщувати свої культові місця на островах. Згадаймо хоч би всім відоме святилище Святовита поморських слов'ян на о. Руян (Рюген).

Про третій храм мовиться в описі ал-Мас'уді як про споруду з «коралу (мармуру)». Усередині під великим куполом стояли один навпроти другого два ідоли. Один з них був в «образі дівчини». Це ще раз підтверджує наші міркування про його прибалтійське походження. Адже саме тут, як ніде, набув значного поширення культ жіночої богині.

Таким чином, третій слов'янський храм був, найвірогідніше, у районі побережжя Балтійського моря, зокрема в межиріччі Нижньої Ельби і Нижнього Одеру. Найдавніші слов'янські пам'ятки тут належать до кінця VI – початку VII ст. Ця територія незадовго до появи на ній слов'ян була покинута давньогерманськими племенами. А невелика частина їх, що залишилась, вступила в контакт зі слов'янами. Ці взаємини археологи дуже добре простежують у матеріальній культурі суківського (VII ст.) і фельдбергського (VIII – X ст.) типів. У Польському Помор'ї – це слов'янські пам'ятки дзедзицької (VI ст.) і галаниської (VII – VIII ст.) культур²⁵.

Така своєрідна історична ситуація в регіоні побережжя Балтійського моря, очевидно, вплинула не тільки на матеріальну культуру, але й на пов'язане з нею духовне життя населення. Можливо, що цей контакт прийшлого слов'янського і місцевого

давньогерманського населення і став причиною виникнення двохідольного слов'янського храму. Це пояснює наявність у слов'янському храмі жінки-богині, вірогідно, давньогерманського походження. Адже для слов'ян жіночі божества майже невідомі, а в давніх германців племінні божества в переважній більшості були жіночого роду. Наприклад, Танфала, Бодугенна, Нертус – покровителька союзу семи племен Ютландського півострова, святилище якої було на одному з островів Балтійського моря, тощо.

У творі ал-Мас'уді доречно відзначити дуже строгу й логічну історико-географічну послідовність у розміщенні язичницьких храмів слов'ян (південних, східних, західних). Так, спочатку він описав два храми у районі гір, а потім – третій храм, «оточений затокою моря». Арабський письменник веде нас (або показує свій шлях мандрівки) від ближнього для нього півдня – гористих Балкан, потім піднімається до Карпат і закінчує описом крайнього, північного (балтійського) храму. Тут також слід звернути увагу на те, що перший і третій храми стояли на землях, заселених слов'янами пізніше – в VI – VII ст., де вони вступили в контакт з культурою місцевого населення. Відомий російський історик-славіст В.Д. Корольок характеризував Балкани як «Південну контактну зону», а Балтійське Помор'я – як «Північну контактну зону» на основі тих складних взаємовпливів слов'янського населення і місцевого, автохтонного²⁶. Це й стало, очевидно, причиною своєрідності храмів слов'ян цих регіонів. Другий храм, що був зведений на споконвічних слов'янських землях Прикарпаття, де дослідники навіть вбачають прабатьківщину слов'ян, являє собою типово слов'янське святилище.

Уже кілька століть Черногора є для природознавців різних профілів і різних країн цікавим науковим прородничим об'єктом. У 1985 р. вона стала вперше й історико-археологічним об'єктом наших досліджень. З 2002 р. тут почне працювати Карпатський загін Галицької археологічної експедиції Прикарпатського університету. Давні дороги, які ведуть на Балкани і до Альп, в степову Україну і Волощину, таємничі печери і скелі, вкриті знаками – рунами, рештки прадавніх садиб та жител горян, руїни фортець, замків, монастирів та святилищ, місця добування солі, заліза, міді і золота, могили воїнів предвічних і могили воїнів УПА, всі ці пам'ятки історії Карпат стануть предметом пошуку і дослідження студентів-істориків.

¹ Томенчук Б.П. Черногора в історії давніх слов'ян // Жовтень. – 1985. – № 11. – С. 99 – 102.

² Коновалова И.Г. Восточные источники // Древняя Русь в свете зарубежных источников. – М., 2000. – С. 220 – 222; Ал-Мас'уді (Абу-ль-Хасан-аль-ібн-Хусейн Мас'уді) було написано багато творів, які, на жаль, не збереглися. Серед них «Хроніка» (Ахбараз-заман) в 30 томах та «Середня книга» (ал-Кітаб-ал-аусат). Їх скорочений варіант і є змістом твору «Промивальні золота і рудники коштовних металів». Це була справжня енциклопедія для X ст. в арабському світі. Незадовго до смерті (956 р.) ал-Мас'уді написав ще один твір – «Книга перестороги і перегляду», в якому робить додатки до своїх попередніх творів і висновків.

³ Слов'янські язичницькі храми відомі як за писемними даними, так і за археологічними джерелами. Зокрема, їх описи містять «Житіє Оттона, єпископа Бамберзького» Герборда, «Слов'янська хроніка» Гельмольда, «Діяння священників Гамбурзької церкви» Адама Бременського, «Хроніка» Тітмара Мерзебурзького, «Похвала князю Володиміру» Якова Мніха, ісландська сага Олда Снорассона. На жаль, поки що не знайдено жодного з цих літописних храмових святилищ у слов'ян. Все ж археологічно засвідчено наявність таких

“храмів ідолських” в інших місцях, зокрема, в західно-слов'янських землях, на Замковій горі поблизу Фельдбергу (Шлосберг), на поселенні Гросс Раден поблизу Мекленбурга, на укріпленому поселенні поблизу Пархіму, на о. Рюген у Ральсвіку, на городищі у Воліні, на городищі в Стариграді (Ольденбурзі). На західноукраїнських землях це в ур. Турецька Криниця біля с. Зелена Липа Чернівецької області, на городищі біля с. Рудники Івано-Франківської області, в ур. Труфанова Криниця біля с. Галиця Чернівецької області. Окремо слід відзначити Звенигородське святилище на Збручі в Тернопільській області. [Русанова І.П. Культурные места и языческие святилища славян VI – XIII вв. // Российская археология. – М., 1992. – № 4; Русанова И.П., Тимошук Б.А. Языческие святилища древних славян. – М., 1993; Мисько Ю. Язычицькі храми західних і східних слов'ян: спроба порівняльного аналізу (на археологічному матеріалі) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2001. – Т. I. – С. 182 – 201.]

¹ Головацький Я. Великая Хорватия или Галицко-Карпатская Русь. – Московитянин, 1841. – Ч. 6. – Кн. 2. – С. 213 – 232; Кн. 12. – С. 457 – 467. Фомицын А.С. Божества древних славян. – СПб, 1884. – С. 28.

² Ковалевский А.П. Аль Масуди о славянских языческих храмах // Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений. – М., 1973. – С. 80 – 84; Бейлис В.М. К оценке сведений арабских авторов о религии древних славян и русов // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М., 1974. – С. 72 – 82.

³ Ковалевский А.П. Аль Масуди о славянских языческих храмах... – С. 80 – 84. Його “переклад”, зі значними пропусками надто “казкових деталей”, став яскравою ілюстрацією до вищезазначеної характеристики істориків-традиціоналістів. Набагато детальнішим і просто точнішим є “дещо застарілий” переклад А.Я.Гаркави (“Сказания мусульманских писателей о славянах и русах (с половины V в. до конца X в.). – СПб, 1870. – С. 139 – 140): “В слов'янських краях були будівлі, які вшановувались ними. Між іншими, була в них одна будівля на горі, про яку писали філософи, що вона одна з високих гір світу. Про цю будівлю існує оповідання, де говориться про якість її побудови та про розміщення в ній різного каміння як по виду, так і по кольору, про отвори, які знаходяться в її верхній частині, про те, що побудовано в цих отворах для спостереження над сходом сонця, про встановлені там дорогоцінні камені і відзначено знаки, які вказують на майбутні події і застерігають від їх здійснення, про те, що з верхньої частини будівлі лунають звуки, і про те, як вони впливають на тих, хто їх слухає. Друга будівля була споруджена одним з царів на Чорній Горі. Її оточують чудесні води різного кольору і різного смаку, відомі своєю лікувальною властивістю. В ньому знаходився великий ідол в образі людини (Сатурна), представленої у вигляді старця з палицею в руках, якою він рухав кістки мертвих з могили. Під правою ногою знаходились зображення різних мурах, під лівою – дуже чорних воронів, чорних крил (нерозбірливо) й інших, а також зображення дивних хабашців і зайців. Ще одна будівля була на горі, оточена морською загокою та побудована з червоного коралу і зеленого смарагду. В середині знаходився великий купол, під яким стояв ідол, фрагменти якого були зроблені з дорогоцінного каміння чотирьох сортів: зеленого хризаліта, червоного яхонта, жовтого сердолика, білого хрустала. Голова його була виготовлена з червоного золота. Навпроти нього знаходився інший ідол в образі дівчини, яка приносить йому жертви і просо (?). Цю будівлю приписують якомусь мудрецю, який жив у давні часи. В попередніх книгах ми вже писали про його діла в слов'янських землях. Про його ворожіння та мудрість, якими він заповнив їх серця, оволодів їх душами і думками, незважаючи на грубість життя слов'ян і їх природних якостей. Бог же є володарем милостей...”

⁴ Томенчук Б.П. К вопросу о славянских языческих храмах Аль Масуди // Виступ на науковій археологічній конференції молодих вчених України. – К., 1980; Томенчук Б.П. Черногора в історії давніх слов'ян // Жовтень. – 1985. – № 11. – С. 99 – 102. Науковий

аналіз та інтерпретація повідомлення ал-Мас'уді, зроблені нами, високо оцінив у 1979 р. В.Д. Корольок (Інститут слов'янознавства АН СРСР, м. Москва) та Б.В. Сапунов (Ленінградський Державний Ермітаж) у 1983 р. Наші висновки були підтримані і відомим краєзнавцем, археологом з Делятинщини Михайлом Клапчуком. Все ж, на відміну від нас, він ототожнив Чорну Гору Аль Масуди з г. Страгора. Згодом Степан Пушик виступив зі своєю версією, що це окремий язичницький комплекс, куди входить Страгора-Боба, Марин Кут, Богова Криниця, Любіжня, Бзовач, Татарна, Перемиський. Нині існує ще одна версія, запропонована Геннадієм Марченком, згідно з якою Черногірське святилище Аль Масуди пов'язане з “Вижницькою скельною обсерваторією” (с. Багна), відкритою спільно з автором у 1986 р. в Буковинських Карпатах. Ми й далі дотримуємося думки про “храм” на с. Пиліван (Чорна гора).

⁵ Люди з давніх часів поклонялись горам, культ яких має багатотисячну історію. Гори завжди викликали в суевірних страх і пошану. Там завжди вбачали наявність священного місця, де живуть вищі боги, які керують нижчими, меншими. В давнину на вершинах гір споруджувались храми, кумирні і вівтарі, звідки, як вважалося, молитва була найближчою до богів всемогутнього неба. Вже з неолітичної доби відомі зображення “світової гори”, що знаходилися в центрі Всесвіту. В міфології народів Східної і Центральної Азії це міфічна гора Меру, розміщена десь у Гімалаях. З кожної з її сторін стікають чотири світові ріки. В іранській міфології – це світова гора Таера [Харбуз], в алтайській – це гора Сумеру (Алтинту, Ак-тошон Алтай-сини). Давня китайська міфологія знала міфічну світову гору Куньлунь, з якої стікають світові ріки п'яти кольорів. В грецькій міфології – це гора Олімп, де жили боги, які перемогли титанів (велетів). Згідно мусульманського світосприйняття, Аллах створив космічну гору Каф, всередині якої знаходиться і світ людей. В стародавніх євреїв була гора Сінай, де Бог дав Мойсею скрижалі з 10 заповідями. Відома і біблійна світова гора, яка знаходилась у центрі Всесвіту, де розміщувався райський сад з чудесним деревом посередині. Сама гора була оточена чотирма ріками, які символізували світовий океан. З Біблії відомо і про святу гору Сіон, де розміщувався Єрусалимський храм. Згадаймо також і про нагірну проповідь Ісуса – моральний кодекс християнства, та про його розп'яття на Голгофі. В слов'янській міфології – це Лисі, Чортові, Бісові гори, які потім ставали Святими горами. І цей перелік можна ще довго продовжувати. Кожен народ знав міфічні світові гори і реальні гірські вершини, які були ними обожнені. Якщо не було природних гір, то будувались рукотворні піраміди і кургани.

⁶ Цит. за: Овчинников О. Східні хорвати на карті Європи // Археологічні студії. – Київ – Чернівці, 2000. – № 1. – С. 159; Торохтин М.Д. Природные лечебные факторы Закарпатья // Карпатские заповедники. – Ужгород, 1966. – С. 195.

⁷ Jodlowski A. Technika produkcji soli na terenie Europy w pradziejach i we wczesnym ńredniowieczu. Muzeum iup krakowskich. – Weliczka, 1976. – S. 39 – 47.

⁸ Томенчук Б., Клапчук М., Арсенич П. Разведки на юго-западном пограничьи Руси // Археологические открытия 1978 г. – М., 1979. – С. 413 – 414; Томенчук Б. Разведки в Северном Прикарпатье // Археологические открытия 1981 г. – М., 1983. – С. 326 – 327.

⁹ Див.: Словник гідронімів України. – К., 1979. – 777 с.

¹⁰ Слід згадати лише таких дослідників карпатського фольклору, як В. Шухевич, І. Шнайдер, Р. Кайдль, Я. Головацький, С. Вінценз, В. Гнатюк тощо. Серед сучасних необхідно відзначити Степана Пушика, який плідно працює над вивченням міфології населення Карпат (“Бусова книга”. Нові розділи // Перевал. – Івано-Франківськ, 2001. – № 1 – 2. – С. 254 – 298).

¹¹ Геннадій (Марченко Г.Ю.). Гармонія Космосу. Історія доелліністичної наукової астрономії. Космогенічний світогляд ойкумени // Галицько-Буковинський хронограф. – Івано-Франківськ – Чернівці, 1998. – № 1 (3). – С. 46.

¹² Русанова І.П., Тимошук Б.А. Языческие святилища древних славян. – М., 1993; Тимошук Б. Язычицькі святилища Галицької Русі // Історико-філологічний вісник

Українського інституту. – М., 1997. – Т. I. – С. 176 – 181.

¹⁶ Ідзьо В.С. Вчені XIX століття про етногенез Галицької Русі (до питання локалізації Прикарпатських хорватів) // Історико-філологічний вісник Українського інституту. – М., 1997. – Т. I. – С. 163 – 176.

¹⁷ Тимошук Б.О. Східні хорвати // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1995. – Вип.6; Баран В.Д. Утворення Києво-Руської держави та етнокультурні процеси // Археологічні студії. – Київ – Чернівці, 2000. – Вип. I. – С. 25 – 43; Томенчук Б. Галич в державотворчих процесах на галицько-волинських землях // Галицько-Буковинський хронограф. – Івано-Франківськ – Чернівці, 1998. – № 1 (3). – С. 107 – 139; Филипчук М. Слов'янський період в історії Пліснеська // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези доповідей. – Львів, 1993; Овчинников О. Східні хорвати на карті Європи. – С. 152 – 162; Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII – X ст. – Чернівці, 1997. – 140 с.

¹⁸ Багрянородный К. Об управлении империей. – М., 1989. – С. 53, 113 – 115, 131 – 135, 141. Відносно етимології етноніма “хорвати” існує думка і про його іранське походження та, як правило, пов'язується у літературі з назвою Карпатських гір. Є також спроби виводити його з іранського “хрват” – “страж”. Деякі дослідники виводять ім'я “хорват” із “серба” – корінь “серв” – “страж”, “пастух” і “хавр” – страж. З допомогою тюркської мови “хорват” пояснюють як “чорні слов'яни”, від “хара”, “кара” – темний, чорний і “вент” – слов'янин. Є багато інших гіпотез. В останній час Б. Тимошук висловився за те, що “хорвати” одержали своє ім'я від бога сонця – “Хора”, якому вони поклонялися (Тимошук Б. Східні слов'яни VII – X ст. Полоддя, язичництво, початки держави. – Чернівці, 1999. – С. 15).

¹⁹ Багрянородный К. Об управлении империей. – С. 141 – 153.

²⁰ Ковалевский А.П. Славяне и их соседи в первой половине X в. по данным Аль Масуди // Вопросы истории и источниковедения славяно-германских отношений. – М., 1973. – С. 70 – 74; Пыщицин М., Овчинников О. Міф про Дулібський союз // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 1997. – Вип. VII. – С. 129; Овчинников О. Східні хорвати на карті Європи. – С. 152 – 162.

²¹ Повесть временных лет. – М. – Л., 1950. – С. 14.

²² Там само. – С. 23.

²³ Там само. – С. 84.

²⁴ Kurnatowska Z. Słowiańszczyzna południowa. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk. – 1977. – S. 42 – 44.

²⁵ Баран В.Д. Давні слов'яни // Україна крізь віки. – Т. 3. – К., 1998. – С. 73 – 78; Русанова И.П. Славянские древности VI – VII вв. – М., 1976. – С. 137 – 161; Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян. – М., 1979. – С. 140.

²⁶ Королук В.Д. К вопросу о раннефеодальной государственности у полабо-прибалтийских славян // Славяно-германские отношения. – М., 1964; Його ж. Основные проблемы формирования раннефеодальной государственности и народностей славян Восточной и Центральной Европы // Исследования по истории славянских и балканских народов. – М., 1972. – С. 7 – 10.

Роман КОВАЛЮК

НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНИЙ РУХ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ГАЛИЧНИНИ В 1900 – 1914 РОКАХ

На початку XX століття західноукраїнські землі перебували в складі Австро-Угорської монархії. Уряд імперії Габсбургів, проводячи тут колоніальну політику, гальмував економічний розвиток, обмежував політичні права українців, які терпіли ще й національний гніт. Він, здійснюючи особливу національну політику, наблизив до себе в Галичині поляків. Хоч край заселяли переважно українці, політичну, економічну і культурну перевагу в ньому мали поляки. Особливо вражаючою антиукраїнська політика була в галузі освіти. У 1914 р. в провінціях існувало лише 6 українських гімназій. Навчання у Львівському університеті, інших вищих школах, професійно-технічних закладах Галичини велося польською мовою. Українці змушені були в краї уперто боротися за кожен національну установу, за кожне українське слово.

Важливе місце в цих змаганнях відводилося українській студентській молоді. Найбільшими осередками українських студентів, які гуртувалися в академічних товариствах “Академічна громада”, “Основа”, “Січ” і “Союз”, були Львівський, Віденський, Чернівецький університети, Львівська політехніка. Так, у травні 1901 р. товариство українських студентів “Академічна громада” складалося з 271 члена або 70 відсотків усіх українських студентів Львівського університету¹. Пізніше виникають нові українські студентські товариства. 6 лютого 1906 р. утворилося товариство “Академічний хор “Бандурист”, яке спочатку об'єднувало 36 студентів, а вже через два роки – 57 студентів². 10 вересня 1906 р. було засноване товариство “Руська академічна поміч”, до якого в 1912 р. входило 219 членів. Перші спроби організації цього товариства робилися ще в 1902 р. В академічному товаристві “Основа” нараховувалося в 1912 р. 77 студентів Львівської політехніки, у товаристві “Січ” – 70 студентів Віденського університету, а в товариствах “Січ” і “Союз” – відповідно 60 і 80 студентів Чернівецького університету³. Ці товариства, з одного боку, виступали осередками національно-патріотичного виховання, підготовки української інтелектуальної еліти, а з другого – були ініціаторами справ загальнонаціонального суспільного значення.

Узагальнюючи історію організації західноукраїнської молоді за сорокарічний період, один із діячів українського студентського руху Корнило Заклинський відзначав: “Історія молодіжні за той час – це справа, чи не найважливіша частина галицької України в ту пору, бо культурний, політичний та економічний напрям нашому національному розвитку Галичини, а в частині й Буковини, надала саме молодіж і то серед довголітньої, упертої боротьби”⁴.

На зламі століть у двох протилежних кінцях України патріотично налаштована українська студентська молодь заявила про своє прагнення до незалежності України як національного ідеалу. У Харкові в 1900 р. молодий адвокат Микола Міхновський написав брошуру “Самостійна Україна”, надавши їй форму промови, в якій проголосив політичне кредо: “Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат аж по Кавказ”⁵. Невдовзі брошура була опублікована у Львові окремою брошурою у студентському видавництві “Молода Україна”.

Ці ідеї були в центрі уваги також українських студентів Львівського

університету, членів товариства “Академічна громада”. Зокрема, на засіданні літературної секції “Наукового кружка” товариства, до якої входили студенти філософії Іван Брик, Семен Горук, Антін і Михайло Крушельницькі, студенти права Євген Косевич, Осип Шухевич, Михайло Галушинський, за участю великої кількості студентів 13 червня 1899 р. була заслухана доповідь студента права Льонгіна Цегельського “Українська ідея в історичному розвитку”. Як записав Іван Брик, серед слухачів “були присутні два питомці угорської Русі Юрій Бідняк і Омилян Мустиянович. Сей факт нотується яко важний в історії нашого товариства, так яко багатий в наслідку в розвитку угорської Русі”. На загальних зборах “Академічної громади” в листопаді 1899 р. голова товариства Євген Косевич заявив: “Ідеалом молодіжі є незалежна Україна і до сего повинні ми стреміти”⁶.

Тринадцятого липня 1899 р. з ініціативи “Академічної громади” у Львові відбулося перше віче українського студентства вищих навчальних закладів Австро-Угорської імперії. Цей перший з’їзд української академічної молоді започаткував змагання українських студентів “за основи українського університету”. Після з’їзду на довірчих зборах студентської молоді, яка представляла різні студентські товариства, голова товариства “Січ” Володимир Старосольський виступив з проектом організації усієї української молоді. Тоді було прийнято начерк організації студентської молоді з головним комітетом у Львові і осередками при кожній вищій школі, де навчалася українська молодь. Крім того, було вирішено розпочати видання журналу “Молода Україна”, для цього створити Організаційний комітет. Восени 1899 р. до складу редакційного комітету “Молодої України” увійшли Остап Грабовський, Володимир Старосольський, Євген Косевич, Льонгін Цегельський, Володимир Темницький, Антін Крушельницький, Семен Горак. 1 січня 1900 р. вийшов перший номер цього журналу⁷.

“Хочемо стати устами української молодіжі, якими вона мала висловлювати... свої святі ідеали, – говорилося в програмній статті часопису. – Символом цих ідеалів, стягом, що під ним спішимо у бій за наші ідеали, є для нас одно велике слово – Україна... Наша національна ідея... се питання політичної незалежності, питання потреб поневолених верств нашого народу, повної соціальної справедливості... Цілью нашого видавництва стати... органом молоді всієї України...”⁸. У кожній середній школі був один представник від журналу “Молода Україна”, який займався розповсюдженням цього часопису, був зв’язковим з Організаційним комітетом. “Під впливом модерних демократичних ідей та новітніх поступових соціальних рухів і внаслідок студій і зрозуміння національно-державної традиції українського народу та її значення для дальшої визвольної боротьби, – зазначав Л. Цегельський, – українська молодь високих та середніх шкіл австрійської України об’єдналася на переломі XIX і XX століть в тисячнях рядах нової організації, під назвою “Молода Україна”. Ця назва широкого ідейного руху молоді, якому в майбутньому довелось відіграти рішальну роль в активізації і здійснюванні гасла самостійної української державности”⁹.

У лютому 1900 р. “Молода Україна” надрукувала другим накладом книжку Юліана Бачинського “Україна ingredienta” та звернулася до своїх осередків, щоб замовляли цю книжку, оскільки вона “дає теоретичні основи ідеям, що лучать нас усіх під стягом України, показує, що ті ідеї, се не видумана фантастична мрія, а життєва konieczність, що мусить довести нас до перемоги”. Організаційний комітет “Молодої України” 14 липня 1900 р. зібрав у Львові другий загальний з’їзд українського студентства і загальношкільної молоді, на якому треба було “заманіфестувати, що вся українська молодь стоїть і стоятиме під прапором незалежності України... грімко та твердо проголосити світові, що найвищою ідеєю національно-політичних змагань усієї

молодіжі є незалежна Україна!”.

Уже при відкритті з’їзду голова вічевого комітету, студент медицини Олекса Грабовський, виражаючи думки українського студентства, виголосив слова І. Франка: “Коли ж справа самостійності України видалася декому річю не доконче потрібною і не на часі, тому молодіж уважає за відповідне явно і ясно висказувати свої гадки не лише на письмі, але також публічною маніфестацією, щоби сили дати доказ, що цілий загаль української молоді живо відчуває справу Самостійної України. Бо коли хто, то ми маємо право і обов’язок зробити се!... А саме та самостійна Україна заповнить в будочности нашому народови найкращу долю”. Крайні сили українського студентства сприйняли слова Івана Франка як дороговказ про те, що ідеал самостійної України буде для нас недосяжною мрією лише доти, доки ми самі не знайдемо в собі досить волі, щоб іти до цього ідеалу, стежки до якого “лежать ось тут під нашими ногами”¹⁰.

Виступаючи на з’їзді з доповіддю, випускник правничого факультету Львівського університету Л.Цегельський висунув вимогу: “Створити свій власний державний організм, свою власну, незалежну, самостійну українську національну державу в етнографічних границях по всій території заселеній українським народом”. У кінці він заявив: “І ми віримо, що нам бути! І ми віримо, що встане Україна, як не на наших очах, так на наших кістках! Ми віримо в її воскресіння – а коли б не мали в се вірити, так ліпше нам і не жити! Без України нема нам життя!” Голова “Академічної громади” Михайло Галушинський на загальних зборах товариства підкреслив: “Новий рік і нове століття застали молодіж заінтересовану всіма питаннями життя. Житє молодіж пливе чимраз ширшим руслом, круг її інтересів ширшає і обіймає що раз нові справи і нові питання”. Він вважав, що українські студенти Галичини вже на 100 років випередили решту української суспільності, і повинні далі йти з вірою у свої сили, здобуваючи те, про що мріють¹¹. Генератором усіх нових ідей виступав “Научний кружок”: “Саме тут відбувався розвиток “Академічної громади”, де справа університету просунулась значно наперед”¹².

Початок нового століття українські студенти, зокрема члени товариства “Академічна громада”, відзначили рішучим змаганням за відкриття у Львові українського університету. Апогеєм у цьому змаганні була “сецесія” українських студентів Львівського університету, які 3 грудня 1901 р. залишили навчання на знак протесту проти невирішення питання про заснування українського університету і про порушення прав українських студентів. 7 грудня припинило своє існування академічне товариство. Михайло Грушевський, виступаючи на останніх надзвичайних зборах товариства, підкреслив: “Товариство “Академічна громада”, яку саме розв’язали, виконала всі надії, які на його покладали Русь-Україна! Всіх академіків злучила вона разом, їх освітила, в них розвинула солідарність. В останніх літах розвинула вона агітацію про відкриття українського університету. Тож заслуги сего товариства великі”¹³.

Перебуваючи в університетах Відня, Праги, Кракова, українська студентська молодь дійшла висновку, що успіху в змаганнях за створення у Львові українського університету можна досягти тоді, коли відбудуться корінні зміни в суспільно-політичних відносинах. Тому літом 1902 р., після двох семестрів, українські студенти повернулися до старовинного Львова і провели 25-26 липня з’їзд студентів. На ньому виступив від імені наймолодших студентів з полум’яною промовою Степан Витвицький. “Він склав подяку тим старшим товаришам, що вказали нам високі кличі патріотизму та любови народних мас, – згадував пізніше студент філософії Віктор Пацлавський, секретар відновленого “Научного кружка” “Академічної громади”, – і що своїм непохитним становищем в обороні українських прав та демонстративним відходом з університету

вулицями Львова до далеких міст, дали нам, молодшим, гарний примір до наслідування". Він приєднався до думки, щоб "не тільки залишити дальший бойкот Львівського університету, але навпаки, масовими вписами на цей університет ще сильніше підчеркнути наші права на нього, та щоб дальшу боротьбу за український університет перенести з його мурів між селянські маси, і ширенням рільних страйків у Галичині та національної свідомости – наблизити хвилю еманципації та визволення українського народу"¹⁴.

У резолюції підкреслювалося, що академічна молодь "уважає доконечним боротьбу за університет... перемінити на боротьбу проти сили і власти польської шляхти та вести її разом зі зорганізованими масами українського народу о корінну зміну всіх політичних відносин в Галичині". На другий день після тривалої дискусії була прийнята резолюція, в якій відзначалося, що студентська молодь, "констатуючи, що українська нація в Галичині переходить стадію горячої борні протів національно-політичного і соціального поневолення: 1. приступає до систематичної праці серед народу під гаслом сеї борні; 2. основою своєї праці вважає: а) політичне освідмлення і підготовку сих мас до здобуття національно-територіальної автономії з повними громадянськими правами; б) організацію українських робочих класів до здобуття соціальної рівності і справедливості; і в) інтенсивне співдіяння для культурного і економічного піднесення українського народу дорогою органічної роботи". Студентський з'їзд закликав "товаришів ширити ідею аграрних страйків та докласти всіх сил до якнайуспішнішого їх проведення"¹⁵. Цей заклик студентська молодь сприйняла з великим ентузіазмом. "Під час великого мужицького страйку (який охопив Львівський, Тернопільський та інші повіти – Р.К.) молодь справді забралася енергійно до сеї праці і взяла діяльну участь в страйковій акції"¹⁶. Студенти запропонували навіть використати частину коштів, що залишилися після сенесії, для підтримки страйкуючих селян¹⁷. Така співпраця селян, студентів, інтелігенції у критичний для Галичини час зблизила ці соціальні верстви, що відчутно вплинуло на здійснення української національної справи.

У листопаді 1903 р. до керівництва "Академічної громади" увійшли Степан Витвицький (голова), Михайло Тершиковець, Омелян Садовський (писар), Мирослав Січинський (писар), виділові: Іван Яримович, Роман Курбас, Василь Чайківський. Під впливом революції 1905 р. у Росії відбувалася подальша активізація студентського руху на західноукраїнських землях. Члени товариства "Академічна громада" включалися в політичну діяльність. 1 лютого 1905 р. відбулися довірчі збори студентів щодо останніх подій в Росії, а 9 лютого на зборах заслухали доповідь професора М.С.Грушевського про початок першої російської революції. У студентському русі з'явилися нові "провідники", які сприймали головне завдання молоді по-іншому. У вересні 1905 р. відновлено випуск часопису "Молода Україна". Його видавець студент права Львівського університету Василь Панейко у статті "В національній справі" зазначав: "І нам, українській молодіжці, що своїми симпатіями стоїмо по стороні кривдених і визискуваних, нам, що не засліпились і ще самолюбними класовими інтересами, не остається ніщо інше, як, освідомивши собі як слід причини занепаду наших мас народніх, а тим самим і нашої нації взагалі, та порозумівши, в чім лежить суть сучасного суспільного ладу, понести й нашому темному і кривдженому робітничові й мужикові гасла соціальної боротьби, за соціальний ідеал хліба й волі для всіх. В отсім ми бачимо свої національні завдання – в соціалізмі лежить наш патріотизм"¹⁸.

Однією з головних політичних проблем у Галичині була виборча реформа. Боротьба за загальне, рівне, пряме і таємне виборче право набирала особливої гостроти. Виділ "Академічної громади" зайняв послідовно радикальну позицію у справі підтримки

української спільноти Галичини в боротьбі за проведення виборчої реформи. 6 грудня 1905 р. на своєму засіданні "виділ плямує нікчемне поступовання (поведінку) товаришів, які дня 28 листопада в часі генерального страйку за загальні права голосування пішли на університетські виклади мимо противної ухвали загальноакадемічного віча поступової молодіжці", а 17 грудня приймає рішення "збирати датки за загальним і т.д. правом голосування"¹⁹.

Боротьба за загальне виборче право була особливо інтенсивною в 1906 р. Виділ "Академічної громади" 6 лютого 1906 р. ухвалив "встановити квоту 10 корон на "боєвий фонд", тобто на збирання серед української спільноти в краю фонд на цілі агітації виборчої", а 20 березня і 28 квітня вирішив, щоб "частина з фондів, зібраних в дорозі складок між членами товариства, а частину з фондів самого товариства призначити грошову допомогу особам, які брали участь в політичних заворушеннях, що тоді відбулися в Товмаському повіті, і були прийняті до судової відповідальності"²⁰.

Українські студенти і учні старших класів гімназій брали активну участь у політичній агітації за здобуття загального виборчого права. Так, на зборах 150 залізничників у Львові 27 червня 1906 р., де обговорювалося питання "Виборча реформа і залізничники", виступив студент права Львівського університету Теофіль Мелень. Він звернув увагу слухачів на те, що справа виборчої реформи викликала у галичан, зокрема у східній частині регіону, велике зацікавлення, що населення для відвоювання загального права на голосування готове на найбільші жертви, що на випадок зволікання нарад у парламентській комісії з виборчої реформи селяни у Східній Галичині мають намір влаштувати під час цьогорічних жнив великий аграрний страйк. Мелень закликав учасників зборів з проголошенням в Австрії загального страйку припинити роботу, і тим самим допомогти пролетаріатові відвоювати політичні права. У прийнятій резолюції збори "відзначають, що кращі умови їх суспільного існування можна здобути тільки шляхом завоювання рівного, безпосереднього і загального виборчого права".

Водночас резолюція зборів відзначала, що "кращі умови їх суспільного існування можна здобути тільки шляхом завоювання рівного, безпосереднього і загального виборчого права. Збори постановляють ради захисту виборчої реформи вести найенергійнішу боротьбу і заявляють, що, якщо би виборча реформа була під загрозою її ворогів, то тоді – разом з організованим трудовим класом цілої держави – візьмуть участь у масовому страйку і поламають залізничні сполучення. Відповідальність за наслідки страйку ляже на тих, хто своїм опором виборчій реформі змусить робітничий клас вжити якнайгостріших засобів в обороні його життєвих інтересів"²¹. Змагання галичан за справедливу систему виборів увінчалися успіхом. 26 січня 1907 р. австрійський уряд запровадив довгоочікуваний виборчий закон.

Нової гостроти набуло також питання про створення українського університету. У жовтні 1905 р. часопис "Молода Україна" відкрив свій номер статтю "За український університет!", в якій говорилося: "Починається новий університетський рік. А разом із тим стає перед нами, українською університетською молодіжкою у Львові, в повній своїй вазі давнє завдання: боротьба за український університет... Справа українського університету заворушила весь наш народ. Немов голосним відгомінном молодечого виступу був великий хліборобський страйк із цілим піднесенням духа та таким могутим розхвилюванням наших народних сил, якому подібного глядіти нам хіба в нашій далекій минувшині"²².

Двадцять другого січня 1907 р. відбулися збори студентського товариства "Академічна громада", на яких було висловлено протест проти обмеження прав українських студентів. Вносились пропозиції провести демонстрацію студентів

університету, а емігрант з Надніпрянської України, член Української соціал-демократичної партії Павло Крат закликав “застосувати російські средства, се значить насильство, щоби перепровадити свої очидання”²³. На другий день українські студенти, спровоковані секретарем університету А.Віняжем, побили його і влаштували в університеті заколот: захопили перший поверх університету, де звели п’ять барикад, пошкодили великий зал засідань, побили вікна, а також бюсти і понижили портрети цесарів і польських діячів. З вікна університетського приміщення було вивішено український синьо-жовтий прапор. Тоді вперше замайорів український прапор над Львівським університетом.

На виклик ректорату поліція арештувала 116 українських студентів і направила їх до тюрми під наглядом пішої і кінної поліції. Арештовані йшли головними вулицями Львова, співаючи “Ще не вмерла” і “Не пора”. Один із демонстрантів розгорнув синьо-жовтий прапор, який поліція насильно відібрала. Після складення протоколу студентів відпустили. Але 1 лютого, за вказівкою намісника графа А. Потоцького, здійснено повторні арешти учасників подій 23 січня 1907 р. Неарештовані студенти 2 лютого скликали віче, на якому виразили “глибокий гнів наміснику”, вимагали звільнення арештованих і відставки ректора університету. У прийнятій резолюції студенти відзначили, що ані терор, ані торма не відвернуть їх від боротьби за власний Храм науки. Арештовані студенти провели у тюрмі також віче, головою якого був Василь Веселовський, а секретарем – багаторічний активіст “Академічної громади” Мирослав Січинський. Було прийнято ухвалу оголосити голодування. Відповідну заяву властям доручили скласти О. Назаруку і В. Веселовському, підкресливши, що “голодовий страйк вважаємо не тільки протестом проти безправного ув’язнення студентів, але й против гноблення цілого українського народу”.

Намагання студентів-в’язнів розпочати голодування сколихнуло громадськість усього світу, оскільки такого ще не було за всю історію. Наляканий цими подіями австрійський уряд розпорядився звільнити ув’язнених студентів. Завершенням справи був суд учасників віча й демонстрації у Відні. Двох студентів суд виправдав, Ярослава Бабія і ще двох товаришів було засуджено на місяць, а одного – на тиждень. Сенат Львівського університету виключив шістнадцять зовсім невинних українських студентів. Намісництво 15 вересня 1907 р. своїм розпорядженням закрило товариство “Академічна громада”, бо воно стало “політичним, займалося живо справами поточної політики”²⁴. 12 квітня 1908 р. активіст “Академічної громади”, член Української соціал-демократичної партії Мирослав Січинський пострілом з пістолета смертельно поранив намісника краю А.Потоцького. Цей акт відплати виходив далеко за межі боротьби за український університет. М.Січинського двічі засуджували до смертної кари. Великий суспільно-політичний резонанс викликало останнє слово підсудного на другому процесі. Під великим громадським тиском смертна кара в липні 1909 р. була замінена 20 роками тюрми²⁵.

Виділ товариства “Академічна громада” проводив роботу серед учнів старших класів гімназій з метою підготовки їх до змагання за українізацію і демократизацію. Створений у грудні 1905 р. Центральний Комітет української молоді середніх шкіл у відозві до шкільної молоді Галичини висловив надію: “Пора на те, щоби ми станули до боротьби за зукраїнення і здемократизування наших шкіл, настане невдовзі; а власне тоді, коли весь український народ у Галичині повстане оборонити себе перед покривдженням при виборчій реформі. Тоді солідарно з цілою суспільністю й ми, шкільна молодіж, рушимося, сильні певністю, що перемога нашої справи буде перемогою національної справедливості, демократії, поступу! Числимо безумовно на користь і солідарність

усіх товаришів, під так важну, історичну хвилю”²⁶.

За редакцією Василя Пачовського почав виходити для шкільної молоді часопис “На розсвітлі”. Сам видавець у Філії Академічної гімназії у Львові викладав “Історію рідного краю”. “В науці української літератури я держався засади: “Чуже святе – своє щонайсвятіше”, – згадував В.Пачовський. – В науці історії я зробив серединою світу історію України, бо хотів виховати покоління державників... Кругом мене гуртувалися кращі мої учні, як Вітовський Д., Євшан Ф., Кучабський В., Струтинський М., Яцків М., Гайворонський М., брати Заклинські і інші... Серед праці між молоддю росла моя віра, що ми перемаємо”²⁷. Він звернувся до шкільної молоді: “Поручаю Вам у привільному часі читати Грушевського “Про давні часи на Україні”, та Павлика нову брошуру про Драгоманова там найдете відраду і очищення зі снітії, яку несла Вам нерідна школа. Учїться на пам’ять ті книжочки, де списана наша думка і правда наша кришталевими словами нашої чудової мови. На Вас будуччина наша – читайте книгу минулого, аби знати, кудю веде шлях до великості і постанови Вільної України!”²⁸.

Героїчний вчинок М.Січинського 12 квітня 1909 р. в знак протесту проти несправедливості виборів до парламенту вплинув на середньошкільну молодь. До третьої річницї цієї події опубліковано листівку в кількості 500 примірників, що відзначила подальші завдання молоді. “Ми мусимо стати до борби, але до тої борби треба нам задалегідь приготуватись”. “Нам треба приступити до поширення свого світогляду, а відтак дальше до революційної пропаганди між народом. Нам треба зорганізованої маси, свідомої своєї цілі! Так, отже найближчою нашою задачею буде заснувати тайні гуртки по селах з молодих парубків, давати їм лектуру, і в той спосіб підносити їх культурний рівень та приготувляти до великого діла. Се буде один з кращих вчинків, які духом відчує Мирослав і потішить своє могутнє серце”. Листівка закінчувалася гаслами: “Хай живе Вільна Україна! Хай живе Мирослав Січинський! Проч з тюрми! Для хлопа земля, для робітника фабрика! Хай зацвітне файно землі!”²⁹. Незабаром М.Січинський втік при допомозі активіста “Академічної громади” Дмитра Вітовського і колишнього заступника голови товариства Миколи Цеглинського з в’язниці у Станіславі до Норвегії.

Активну діяльність розгорнуло українське студентське товариство “Основа” Львівської політехніки. Разом з іншими студентськими громадами воно організувало спільні віча у справі виборчої реформи (27 листопада 1905 р.), українського університету (16 липня 1906 р.), закриття лісової школи для потреб Львівської політехніки, у справі загальних поліцейських арештів закордонних студентів і арештів українських студентів, членів “Академічної громади” і членів товариства “Основа” (в лютому 1907 р.)³⁰.

У кінці 1907 р. відновило свою роботу товариство українських студентів “Академічна громада”. Особливо важливу роль у ньому відіграв “Просвітній кружок”, який був організований на початку 1908 р. студентом філософії Іваном Крип’якевичем. Кількість членів у ньому збільшилася від 22 у 1908 р. до 63 у 1909 р. Його керівництво представляли Іван Крип’якевич (голова), Мирослав Січинський (заступник голови), Юліан Балицький (писар), Осип Назарук, Антон Голянян, Володимир Зубрицький, Омелян Рев’юк. Гурток, об’єднавши студентів, які вели роботу серед народних мас, вирішив проводити акцію більш інтенсивно за визначеним планом і програмою. Спочатку було організовано читання лекцій у читальнях Львова. Вони стали настільки популярними, що за бажанням проводили спеціальні курси, на яких вчилося 42 слухачі з 24 повітів, в основному, робітники від 14 до 25 років. За чотири місяці у Львові було прочитано 32 лекції, а за півроку розповсюджено 50 тисяч книг. У літній період члени гуртка проводили таку ж роботу в селах Львівського повіту. У далеких населених пунктах читали лекції

і вели бесіди, відновлювали занедбані читальні, ініціювали організацію крамниць, ощадних кас, «Січей». Студенти допомагали бібліотекам, добирали на посади завідувачів у них інтелігентних і сумлінних людей. З метою активізації просвітньої роботи у селах і містах голова товариства «Академічна громада» О.Назарук доручив студентам, «вважаючи бібліотеки по наших читальнях і товариствах найважливішою справою просвітнього руху», зібрати і подати інформацію про бібліотеки, про те, «яких книжок взагалі люди домагаються та які книжки... найпотрібніші». Проаналізувавши стан читалень «Просвіти», гурток виявив причини послаблення їх діяльності і запропонував способи поживлення роботи. Зенон Кузеля видав рекомендації, «як закладати і провадити народні бібліотеки по селах», бо «правильне і практичне провадження читальних бібліотек являється дуже важним чинником в піднесенню культурного рівня нашого народу»³¹. Значних успіхів досягнув «Просвітній кружок» під керівництвом Федора Замори.

Велику роботу виконала «Академічна громада» при підготовці всеукраїнського студентського конгресу і організації Українського студентського союзу³². Товариство «бере діяльну участь в Празькому всеслов'янському з'їзді академічної молоді, за рік скликає свій власний з'їзд, доходить до думки про створення такої організації, котра лучила би в собі все українське студентство в Австрії, розпочинає нове видавництво «Молодої України»³³. 11 – 14 липня 1909 р. у Львові відбувся з'їзд українського поступового студентства вищих шкіл Австрії і Росії за участю близько 500 студентів, серед яких було 12 закордонних гостей. Першими прибули представники українського студентства з Києва, Харкова, Одеси, Москви, Петербурга і Томська³⁴, за ініціативою яких було вирішено створити студентську професійну організацію – Український студентський союз (УСС). У Союз вступили самостійні академічні товариства «Січ» (Чернівці), «Січ» (Відень), «Союз» (Чернівці), «Бандурист» (Львів), «Академічна громада» (Львів). На загальних зборах УСС 7 листопада 1909 р. обрано Головну раду УСС, до якої увійшли Микола Залізник (голова), Федір Замора (заст. голови), Лев Марків (секретар), Олександр Курбас, Стефанія Даниловичівна, Осип Охримович, Володимир Юринець, Дмитро Басараб, Володимир Дорошенко, Іван Стефанович, Яцко Кульчицький.

На зборах було вирішено видавати часопис як орган УСС. Про такий часопис мріяв Мирослав Січинський. «Пише Крип'якевич про план часопису. Страх як треба, – зазначає у своєму листі М.Січинський, – такого, щоби був вільний від газетярських стилів, святих партійних принципів, боротьби з вітряками, особистих антипатій». Перший номер відновленого часопису «Молода Україна» вийшов 1 січня 1910 р. У редакційній статті цього номеру визначалася програма УСС. «Отсе десятиліття – се епоха, серед якої справа самостійної України впливала на чисту воду і стала сьогодні постулатом... І саме тому отся хвиля є для нас історична... Як програму кладемо ті самі гасла, які виписали перші редактори «Молодої України» на вступі: самоосвіта, піднесення культурного рівня нашої молодіжки, так середніх, як і вищих шкіл, і головне – нав'язування як найтісніших зносин між усією українською молоддю – по сей і по той бік кордону»³⁵.

Тим часом активізувалася боротьба за український університет. 1 липня 1910 р. у Львівському університеті відбулося нелегальне віче українських студентів, яке закінчилося кривавою бійкою. Від кулі з револьвера польського студента загинув український студент права Адам Коцко, голова драматичної комісії УСС, один з організаторів академічного хору «Бандурист». Із затриманих 300 українських студентів поліція заарештувала 128 і посадила в тюрму. У листівці до Дмитра Вітовського студент

права Ростислав Заклинський, якого кинули до в'язниці на вул. Баторого (нині князя Романа) у Львові, де томилися студенти-українці, арештовані під час демонстрації у Львівському університеті 1910 р., писав: «Зразу ми були у слідчій в'язниці. А після голодівки нас перевели до в'язничної лікарні при вул. Городоцькій (нині Курмановича-генерала). Після виздоровлення нас залишили у в'язниці при Городоцькій вулиці»³⁶.

Яскравою відповіддю на дії польських шовіністів були похорони Адама Коцка 5 липня 1910 р., які перетворилися у велику маніфестацію. Епілогом стала розправа польського суду над студентами. За вироком вищого крайового суду від 4 липня 1911 р., 99 українських студентів було засуджено на один місяць тюремного ув'язнення, 24 студентів – на два тижні і Осипа Охромовича (студента права), Павла Решетняка (студента-богослова), Дениса Сумика (студента медицини) і Миколу Залізняка (студента філософії) – на три місяці тюрми³⁷.

Діяльність Українського студентського союзу сприяла організації нових професійних товариств. Українські студенти-медики Львівського університету 22 червня 1910 р. об'єдналися в товариство «Медична громада», що через два роки включало 44 члени. 12 листопада 1911 р. студенти-фізкультурники згуртувалися у спортивному товаристві «Україна», до якого входило 68 членів. 22 травня 1913 р. виникло українське товариство ветеринарних медиків «Вагра» Академії ветеринарної медицини у Львові. До нього вступили 28 українців, тобто усі слухачі ветеринарної медицини. Про роль цих товариств в українському суспільстві свідчить, наприклад, оцінка діяльності «Медичної громади». «Наша медична організація, хоч не дуже чисельна, була настільки сильна, що рішала не раз при подіях на медичному факультеті, – писав Л.Беч. – Передвоєнна Медична громада залишила... як цінні здобутки тривку підставу для організації, правильний напрям праці та вироблення здорового почуття солідарності і національного обов'язку»³⁸.

Головна рада УСС приділяла велику увагу питанням зміцнення союзу, згуртування всіх українських студентів. Згідно зі статутом у містах, повітових центрах не менше восьми студентів могли об'єднуватися в окрему секцію, що давало можливість за короткий час провести організацію навіть дуже малих гуртків українського студентства в провінціях. Перша секція виникла у Перемишлі 14 січня 1910 р. До кінця цього року було створено 17 секцій, а в наступному році – 11 секцій. Серед них були чотири львівські секції: I секція студенток (15.12.1910 р.), II секція імені Михайла Драгоманова (11.03.1911 р.), III секція «Просвітній кружок» (9.10.1911 р.) і IV секція національно-демократичної молоді (17.06.1911 р.)³⁹. У 1912 р. кожна з них відповідно об'єднувала 19, 28, 75 і 87 студентів⁴⁰. У повітових центрах Галичини УСС мав 38 секцій (філій), в яких працювало 895 студентів переважно під час канікул і свят⁴¹. Крім секцій, до УСС належали всі 11 українських академічних товариств із загальною кількістю близько 500 студентів⁴².

Важливу роль у національно-патріотичному русі західноукраїнського студентства відіграв Другий всеукраїнський з'їзд студентів, який відбувся у Львові 2 – 4 липня 1913 р. в приміщенні Народного дому. За статистичними даними УСС, у роботі з'їзду взяли участь 1408 студентів: 1063 зі Львова і 108 з Чернівців. УСС об'єднував 13 студентських товариств, серед яких було вісім львівських об'єднань. «На створення конгресу явилася молодіж чисельно, поприїздила з найдальших закутин краю», були делегати також «із закордонних університетів, навіть від українських студентських організацій в Томську»⁴³.

На Другому всеукраїнському з'їзді, вітаючи з ювілеєм Івана Франка, студентська молодь вирішувала важливі проблеми суспільно-політичного та духовного

життя нації і розвитку українського студентського руху. На з'їзді були заслухані реферати Д.Донцова "Українська молодь і теперішнє політичне положення нації", С.Коновальця "Університетська справа", Я.Секели "Національне виховання", П.Корещького "Молодь російської України, її завдання і конструкція", які викликали великий інтерес і жваву дискусію. В одній з дискусій – щодо ролі української церкви в житті суспільства – брав участь Іван Франко. Зокрема, він "вказав різницю між уніатською та римською церквою і зазначив, що уніатське духовенство через те, що жонате, більш зв'язане з суспільством, чим духовенство латинське, та що клерикально-церковний партикуляризм серед нашого духовенства не переважає в такій мірі над національними і суспільними ідеалами, як се діється в духовенства західного"⁴⁴.

Доктор Станіслав Дністрянський, аналізуючи роботу всестудентського з'їзду, підкреслював, що на з'їзді панувала думка "вступити на шлях безпосереднього здійснення політичної незалежності нашого народу"⁴⁵. М.Лозинський з приводу дискусій на з'їзді зауважив, що "ідеал самостійності є психологічна konieczність існування й розвитку нації; де нема ясної свідомости того ідеалу, там властиво нема нації, а є тільки окрема етнографічна маса"⁴⁶.

Конгрес студентів визначив шляхи дальшого поступу молоді і всього українського суспільства в рефератах "Українська молодь і теперішнє положення нації" і "Національне виховання". Після доповіді Дмитра Донцова з'їзд одностайно прийняв резолюцію: "Вважаємо конечним боротись за програму політичного сепаратизму від Росії"⁴⁷. Цей реферат М.Сосновський називає "черговим кроком уперед на шляху розвитку української політичної думки"⁴⁸. З'їзд поставив також завдання здійснювати "мілітарне виховання молоді" і закликав студентів Галичини, Буковини і Наддніпрянської України брати "активну участь в щоденній політичній боротьбі, як по сей так і по той бік кордону"⁴⁹. У відповідь на виступ Євгена Коновальця, майбутнього полковника Українських Січових Стрільців, організатора і провідника Організації Українських Націоналістів, конгрес "стверджує, що українська молодь не зрікається ніяких средств боротьби, які в даній хвилі могли би причинитися до здобуття самостійного українського університету у Львові" і "взиває українську молодь до строгого перестерігання прав української мови на Львівським університеті"⁵⁰.

За півроку до початку Першої світової війни Михайло Грушевський, звертаючись до академічної молоді, писав: "Наша молодь повинна знайти себе. Повинна в собі, в своїм внутрі вишукати сили і опорні точки для своєї організації – не формальної тільки організації в товариства, комісії і секції, а перетворення в живу, органічну, діяльну силу..."⁵¹. Це знайшло відображення у стрілецькому русі. Ще на початку 1913 р. передова частина української молоді університету і політехніки вирішила розпочати військовий вишкіл, утворити "стрілецьку дружину". Товариство "Основа", яке складалося зі слухачів політехніки, виділило для її занять свої приміщення. 11 лютого 1913 р. побачив світ перший номер часопису "Відгуки" (у лютому-березні вийшло чотири номери) для української молоді, який містив статті політичного, громадського і літературного характеру, а також обговорював фізкультурні і гімнастичні справи військового вишколу. Відповідальним редактором його став активіст "Основи", студент інженерії Дмитро Бассара⁵². У декількох статтях, автором яких був І. Вихор (очевидно, Іван Чмола – активіст "Основи", студент інженерії), визначалася ідеологія цієї частини студентства. 18 березня 1913 р. створено перше академічне стрілецьке товариство "Січові стрільці-І", головою якого став колишній ідейний натхненник і організатор "Молодої України" В.Старосольський, а 25 січня 1914 р. виникло товариство "Січові стрільці-ІІ", яке очолив активіст "Академічної громади" Роман Дашкевич.

"Український нарід мусить сповнити заклик Шевченка, – і вражою, злою кров'ю окропити свою волю, – говорив на маніфестації студентської молоді у Самборі 10 березня 1914 р. Теофіль Мелень, один із колишніх провідників "Молодої України", активних діячів "Основи". – А молодь наша повинна приготувлятися до цього завдання у своїх стрілецьких організаціях..."⁵³. Після того, як у Галичині Головна Українська Рада оголосила про організацію Українських січових стрільців, студентська молодь зайняла у ній провідне місце. Станом на 18 червня 1915 р. до неї входило 430 студентів і 583 учнів старших класів гімназій, що становило майже 31 відсоток особового складу.

Отже, перед Першою світовою війною національно-патріотичний рух українських студентів на західноукраїнських землях був одним із найважливіших чинників культурного, політичного та економічного розвитку краю. Студенти, члени стрілецьких товариств вступили у війну як оборонці національних прав у Галичині і як авангард змагань українського народу за державну незалежність України.

1. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф.296, оп.1, спр.3, арк.129.
2. Центральний державний історичний архів у Львові (далі – ЦДА України у Львові), ф.834, оп.1, спр.100, арк.1 – 2.
3. Звіт з діяльності товариства "Український Студентський Союз" у Львові за час від 1 листопада 1911 до 30 жовтня 1912 р. – Львів, 1912. – С.37 – 45; Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки НАН України ім.В.Стефаника, ф.9, спр.1367, арк.2.
4. Заклинський К. Українська молодь австрійської України за останніх 40 літ // Українська хата (Київ). – 1913. – Ч.7. – С.468.
5. Міхновський М. Самостійна Україна. – Київ – Львів, 1991. – С.17; Завваги Д.В.Антоновича до спогадів О.Коваленка та Ю.Колларда // З минулого. Збірник. Т.ІІ. Український студентський рух у російській школі. – Варшава, 1939. – С.71.
6. ДАЛО, ф.296, оп.1, спр.3, арк.102.
7. Темницький В. Часопись "Молода Україна" // "Січ". Альманах в пам'ять 40-вих роковин основання товариства "Січ" у Відні/ Упорядники і видавці д-р З.Кузеля, М.Чайківський. – Львів, 1908 (далі – Альманах). – С.436 – 437.
8. Товариші і товаришки! // Молода Україна. – 1900. – Ч.1. – С.2.
9. Див.: Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин. – Львів, 1995. – С.6 – 7.
10. Франко І. Поза межами можливого // Збірник творів у 50-ти томах. – Т. 45. – К., 1985. – С. 285.
11. ДАЛО, ф.296, оп.1, спр.3, арк.122.
12. Там само, арк.151.
13. Там само, арк.156.
14. Пацлавський В. Степан Витвицький у моїх спогадах // Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Нью-Йорк – Сідней – Торонто, 1973. – С.196.
15. Там само. – С.135.
16. Т.М. "Дух незгоди" // Молода Україна. – 1902. – Ч.6 – 7 (грудень 1902 – січень 1903). – С.241.
17. ДАЛО, ф.296, оп.1, спр.33, арк.24.
18. Панейко В. В національній справі // Молода Україна. – 1905, вересень. – Ч.1. – С.5.
19. ДАЛО, ф.296, оп.1, спр.24, арк.3.
20. Там само.
21. Історія Львова в документах і матеріалах. Збірник документів і матеріалів. – К., 1986. – С.165 – 166.

22. За Український університет! // Молода Україна. – 1905, жовтень. – Ч.2. – С.1.
 23. ДАЛО, ф.296, оп.1, спр.24, арк.5.
 24. Там само, арк.4 – 6.
 25. Знову суд у Львові над Січинським // Земля і воля. – 1909. – 23 квітня, 16 липня.
 26. Відозва до товаришів-українців у галицьких школах // Молода Україна. – 1905, листопад – грудень. – Ч.3 – 4. – С.78 – 79.
 27. Цит. за: Дубас М. Хуртовина його життя // Поклик сумління. – Львів, 1993. – Ч.8 (лютий).
 28. Пачовський В. Від видавця // На розсвіті. – 1907. – Ч.2. – С.31.
 29. ДАЛО, ф.350, оп.1, спр.3184, арк.9.
 30. Див.: Справоздане виділу товариства “Основа” слухачів політехніки у Львові за час існування товариства. – Львів, 1905. – 24 с.
 31. ДАЛО, ф.296, оп.1, спр.77, арк.1, 12 – 14.
 32. Звіт виділу Академічної громади товариства української академічної молодіжи у Львові за рік адміністраційний 1908 – 1909. – Львів, 1909. – С.6.
 33. Зазолока М. (Залізник М.). Сучасне українське студентство в Галичині // Молода Україна. – 1910. – 1 лютого. – Ч.2. – С.50; ДАЛО, ф.294, оп.1, спр.65, арк.27.
 34. ДАЛО, ф.350, оп.1, спр.3049, арк.1 – 3, 6 – 11, 14; спр. 3047, арк. 3, 5, 7, 9, 10, 12.
 35. [Редакційна стаття] // Молода Україна. – 1910, 1 січня. – Ч.1. – С.1 – 2.
 36. Качкан В.А. Українське народознавство в іменах. У двох томах. – К., 1994. – Ч.1. – С.26.
 37. ДАЛО, ф.350, оп.1, спр.2639, арк.21 – 23; Мудрий В. Змагання за українські університети в Галичині. – Львів – Нью-Йорк, 1999. – С.188 – 190.
 38. Беч Л.З. Начерк історії Медичної громади (1910 – 1925) // 25-ліття Українського лікарського товариства і Медичної громади. – Львів, 1935. – С.64.
 39. Звіт з діяльності товариства “Український студентський союз” у Львові за час від 9 листопада 1909 до 1 листопада 1911 р. – Львів, 1911. – Ч.3. – С.10 – 12.
 40. Звіт з діяльності товариства “Український студентський союз” у Львові за час від 1 листопада 1911 до 30 жовтня 1912 р. – Львів, 1912. – Ч.4. – С.22 – 25.
 41. Когут О. Статистика українського студентства в Австрії // Шляхи. – 1913. – 1 листопада. – Ч.8 – 9. – С.110.
 42. Звіт з діяльності... від 9.11.1909 до 1.11.1911. – С.11 – 12.
 43. Євшан М. З приводу Другого всеукраїнського з'їзду студентства // Літературно-науковий вісник. – 1913. – Кн.ІХ. – Вересень. – С.404.
 44. Шляхи. – 1913. – Ч.7. – С.84.
 45. Дністрянський С. З нагоди другого всеукраїнського студентського з'їзду // Шляхи. – 1913. – 15 липня. – Ч.7. – С.85.
 46. Лозинський М. До дискусії на студентському з'їзді // Там само. – С.86.
 47. Наш з'їзд. Резолюції т.Донцова // Шляхи. – 1913. – 15 липня. – Ч.7. – С.81.
 48. Сосновський М. Дмитро Донцов: Політичний портрет. – Нью-Йорк – Торонто, 1974. – С.98.
 49. Наш з'їзд. Резолюції т.Донцова. – С.81 – 82.
 50. Там само.
 51. Грушевський М. Перед осінніми зборами академічної молодіжи // Шляхи. – 1913. – 1 листопада. – Ч.8 – 9. – С.90.
 52. ДАЛО, ф.350, оп.1, спр.3464, арк.1, 2.
 53. Див.: Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. – С.42.

Василь МАРЧУК

“ЛЮД – СЕ НАША СИЛА., ЕГО ДОБРО – СЕ НАША БУДУЧНІСТЬ” (ПОЧАТОК ДОБИ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО)

Сімнадцятого січня 1901 р. на вщент заповненій площі Собору Святого Юра у Львові під звуки церковних дзвонів оголошено важливу новину в житті Греко-Католицької Церкви: Папа Лев XIII окремим декретом-буллою іменував на Галицький престол Станіславівського єпископа графа Андрея Шептицького. Майже півстоліття очолював церкву Андрей Шептицький – видатний церковний і громадсько-політичний діяч, партіот-державник, талановитий вчений, філософ, меценат української культури і мистецтва, який помітно вплинув на усі сфери суспільного життя Галичини першої половини ХХ ст.

У перше десятиріччя нового століття галицькі українці зробили чималий поступ у всіх галузях суспільно-політичного, економічного й культурно-освітнього життя. Долаючи перешкоди австрійської влади, польської адміністрації, розвивався український сокільсько-стрілецький і кооперативний рухи. Розгортали активну діяльність такі новоутворені крайові об'єднання: Крайовий кредитний Союз, Сільський Союз, Союз Молочарських спілок, Торгова Господарська Спілка, Ревізійний Союз Українських Кооперативів, Сільсько-господарський Крайовий Союз Торгових Спілок. Серед їх фундаторів і керівників було галицьке священицтво. Розвиток кооперації задовольняв матеріальні потреби дрібних товаровиробників, зміцнював село і закладав економічний фундамент для національно-визвольного руху¹. Організатором антиалкогольного руху за участю священицтва стало товариство “Відродження” (створене 1909 р.)². Зростав авторитет Руського Педагогічного Товариства, яке у 1902-1910 рр. очолював греко-католицький священик Іван Чапельський (1858-1918)³.

Національну науку і культуру плекало Наукове товариство імені Шевченка у Львові, яке об'єднувало працю вчених Галичини і Наддніпрянщини й визнавалося світовою громадськістю як українська Академія наук. Під керівництвом М.Грушевського, І. Франка, В. Гнатюка товариство згуртувало наукову і літературно-мистецьку еліту України. До Першої світової війни НТШ видало українською мовою 300 томів наукових праць⁴. У його друкарні побачили світ десятки книг релігійної тематики. Зусиллями галицької громадськості, зокрема й душпастирів, розвивалося українське шкільництво. Перед війною у краї діяло 6 державних і 15 приватних гімназій, 3 тисячі народних шкіл, а у Львівському університеті – 7 українських кафедр⁵. Зміцнилися позиції українства у суспільно-політичному житті Австро-Угорщини. Очолована досвідченими політиками Ю. Романчуком, К. Левицьким, І. Франком, М.Грушевським, В. Будзиновським, Національно-демократична партія перебрала до своїх рук керівництво національним життям краю. Її провід – Народний Комітет на довгі роки став центром державно-політичної думки і генератором важливих парламентських ініціатив, які підтримував А. Шептицький.

“Центральною фігурою Галичини з початком ХХ століття, – наголошувала Наталія Полонська-Василенко, – став митрополит Галицький Андрей граф Шептицький

(1900-1944). За 44-літнє його керівництво Греко-Католицькою Церквою вона остаточно стала українською національною Церквою. Значення Андрея Шептицького більше, ніж тільки митрополита: він був душею всього національного та культурного життя Галичини⁶.

Виходець із давньої родини галицьких бояр, графів Шептицьких, яка дала Українській Церкві кількох ігуменів, Львівських і Перемиських єпископів та двох Київських митрополитів, Роман отримав блискучу освіту в елітних гімназіях й університетах і, відмовившись від перспективної військової кар'єри, 1888 р. з благословення Папи Лева XIII став ченцем Василіянського Чину Добромильського монастиря. У 1892 р. отримав священницький сан як о. Андрей, а вже 1896 р. молодий доктор права призначений ігуменом львівського монастиря св. Онуфрія, де розгорнув широку місійну діяльність. Наступного року його обирають секретарем протоігумена Галицької провінції Василіянського Чину, і він разом з о. П. Філясом засновує перший у краї релігійний місячник «Місіонар», якого справедливо нарекли Апостолом українського народу.

Поява часопису стала помітною подією у церковно-релігійному житті Прикарпаття. Блискавичне розповсюдження часопису, який за висловом П. Філяса, «розбігся по ваших селах, як та іскра по сухому листю», засвідчило його значний успіх. Часопис високо оцінив митрополит С. Сембратович у листі до духовенства: «На днях появилось у Львові письмо під заголовком «Місіонар». Багатий зміст того письма, дух і бесіда його заслуговують на повне визначення, а тому що ціна його незвичайно доступна (2 крейцери – Авт.), то надається воно якнайліпше до читання і поучення як молоді шкільної, так і старших і повинно знаходитися в кожному домі, тим більше в кожній читальні⁷. А втім, засновники часопису не обмежувалися релігійною тематикою, регулярно торкалися морально-сімейних та інших аспектів світського життя. Історик Церкви Іван-Павло Химка слушно визначив часопис як «нове народне періодичне видання для селянства... Його «місіонерська» діяльність була спрямована на номінально греко-католицьке, але водночас небезпечно зрадикалізоване селянство⁸. «Місіонарем» постійно опікувався митрополит Андрей Шептицький, допомагав редакції матеріально, друкував на його сторінках Пастирські Листи.

У серпні 1899 р. 34-літнього Андрея Шептицького призначено єпископом Станіславівської єпархії, яка була досить великою: нараховувала 336 парафій і 8 монастирів, близько мільйона вірних. Свою діяльність він розпочав з відвідувань парафій, у ході яких детально знайомився із життям селянства, вчив і сповідав, допомагав бідним, чим завоював любов і повагу вірних. Його перший пастирський лист до духовенства і віруючих торкався актуальних проблем всього українського кліру і народу, закликав жити згідно з християнськими законами справедливості, єднатися, дбати про народну освіту, виховувати у молоді почуття обов'язку перед суспільством, самостійності, чесної праці. Звертаючись до інтелігенції, єпископ називав її природним просвітителем народу. Наголошував, що «жадає рішучо в цілмі народі християнського патріотизму... Покликується на патріотизм духовенства, яке любить свій народ не словами, а працею і самопожертвою, жадаючи менше слів, а більше діла – праці для добра народу⁹. У наступному пастирському листі до духовенства єпископ виклав своє національно-релігійне кредо: «Я з діда-прадіда русин. Церкву нашу і святий наш обряд я цілим серцем полюбив і справі Божій я посвятив ціле своє життя¹⁰.

Усвідомлюючи нові реалії суспільно-політичного життя на зламі століть, єпископ Андрей Шептицький вже тоді виявив риси передбачливого політика, який об'єктивно оцінив ситуацію, накреслив нову програму діяльності Церкви. Відзначаючи, що на рубежі

століть духовенство втратило провідну роль у суспільно-політичному русі, він писав: «Ще донедавна священництво мало в нашім суспільстві перший рішачий голос. Увесь народ повинувався йому, тому голосові майже без винятку і без спротиву. Сьогодні часи змінилися. Через розвиток політичного життя, розбудження і ріст літератури дійшло до того, що священники вже не в однім ділі уступають перше місце світській інтелігенції, що народ уже не раз виводить з-під проводу Церкви. Часи, коли українську інтелігенцію представляли лише священники, минулися безповоротно і без жалю для нас. Ми тіпимосся, що можемо ту працю, яка до нас безпосередньо не належить, зложити у відповідальні руки, але мимо того ми не перестаємо нашим невід'ємним правом домагатися і в руках держати провід в річах найважливіших у суспільному житті: віра і мораль¹¹.

Активізація українського, польського і єврейського політичного життя на початку ХХ ст. викликали у галицьких ієрархів неоднозначну реакцію. Десь до 90-х років ХІХ ст. греко-католицьке духовенство не лише підтримувало, а й очолювало національний рух. Однак радикалізація національного руху і зростання антиклерикалізму у середовищі соціал-демократії, молоді інтелігенції спричинили інерцію певної частини духовенства до національного руху. Зокрема, новий Станіславівський єпископ Григорій Хомишин та його прихильники вважали, що Церква повинна відмежуватися від визвольного руху. Будучи вже митрополитом, Андрей Шептицький виступив проти такої, на його погляд, хибної позиції в новій політичній ситуації початку ХХ ст. Церква мала залишитися незалежною від національного руху, підтримуючи його лише при умові дотримання християнських засад моралі. У національній справі, підкреслював А. Шептицький, ніхто не має права діяти поза християнською етикою, оскільки зло не тільки не служить «чистій і священій справі народу, а й прямо шкодить їй¹². Саме тому в Пастирському посланні митрополита і єпископів до народу з приводу вбивства львівським студентом Мирославом Січинським 1908 р. галицького намісника польського графа Анжея Потоцького цей терористичний акт рішуче засуджувався. «Служба народови, служба вітчизні, се служба свята, – писав митрополит, – треба мати руки чисті, не закривавлені... Лише усиленою і витривалою працею можна прислужити своєму народови... Над правдиво-великими ділами треба посвячена не одної хвили, а цілого життя¹³.

Андрей Шептицький обняв митрополичий престол на урочистій відправі 17 січня 1901 р. у львівській церкві св. Юра. З його приходом, відзначають усі без винятку дослідники, розпочалася нова доба в історії Греко-Католицької Церкви. За Андрея Шептицького вона мала 1854 парафії і 2934 тисячі вірних¹⁴. Греко-католицьке священництво продовжувало відігравати важливу роль у суспільному житті, особливо у сільській місцевості, де проживало дві третини українців краю. Цілком закономірно, що митрополит А. Шептицький приділяв велику увагу проблемам духовенства. Він вважав однією з причин занепаду церковного життя на зламі століть низький рівень освіти парохів, отже, насамперед прагнув «сформувати фігуру новітнього українського священника., виховання українського кліру, спроможного сповнити велику місію Української Церкви¹⁵. З цією метою він розбудовує духовні семінарії: у 1901 р. реорганізує Львівську семінарію, студенти якої слухали лекції у Львівському університеті до заснування митрополитом 1928 р. Богословської академії; у 1906 р. створює Перемиську, а наступного року – Станіславівську духовні семінарії. На його особисті кошти за кордоном вчилися молоді богослови.

Великою школою для галицького священництва були його майже півтори сотні Пастирських листів, які виходили кілька разів на рік і торкалися не лише проблем

богословії, літургії та обряду, а й громадсько-політичного життя. Серед них були окремі послання до священників, світської інтелігенції, молоді, українських емігрантів, а також до гуцулів-буковинців, українців діаспори та інших. Глибоким змістом наповнені пастирські листи щодо становища Церкви Східного обряду, проблеми соціальні і молодіжне виховання, єдність у церковному та суспільному житті народу, виборчі реформи, політичні вбивства, небезпеку москвофільства, обов'язки вірних на випадок війни й агресії з боку Росії, шкідливість соціалізму тощо.

Чимало робилося для організаційної розбудови Церкви. Зауважимо, що, окрім галицьких Львівської, Перемиської та Станіславівської єпархії, канонічні повноваження митрополита А. Шептицького Папою Пієм X 1908 р. були поширені на греко-католицькі єпархії Великої України, Білорусії і Росії. Тобто Андрей Шептицький отримав патріаршу владу з правом призначати єпископів на великих територіях Сходу. Глава Української Церкви чимало зусиль докладав унійній акції в Україні і Росії, вважав духовним завданням на засадах Берестейської Унії здійснити церковну злуку. Піднесення галицького митрополита Апостольською Столицею до стану патріарха, відтак Львова як твердині Київського католицького православ'я суттєво зміцнило Церкву й послабило позиції польського латинізму в Галичині. Проте роль Церкви у національно-культурному поступі не зменшувалася.

“Однією з найдраматичніших сторінок суспільно-політичного життя Галичини в останні десятиріччя існування Австро-Угорської монархії, – відзначив львівський історик Володимир Качмар, – була боротьба за українську школу, чи не найважливішим виявом якої стали змагання за український університет у Львові”¹⁶. У вирішення цих давніх проблем галицьке духовенство на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким зробило вагомий внесок, особливо в розвиток народних шкіл. Якщо 1900 р. у Галичині нараховувалося 1932 українські школи, то напередодні світової війни їх стало близько 3000. Духовенство тісно співпрацювало з “Рідною Школою”, Руським Педагогічним Товариством. Хоч українську школу продовжували дискримінувати, перш за все, поляки, її поступове піднесення було очевидним. За активної участі Церкви досягнуто значних успіхів у розвитку культури, насамперед в сільській місцевості. З 1900 по 1914 р. у Галичині відкрито 2000 нових читалень, 430 будинків “Просвіти” та Народних Домів. Всього ж у краї функціонувало 2664 бібліотеки та 2944 читальні, очолені здебільшого священниками. Для масової освіти українські видавництва видрукували 1,5 млн. книг¹⁷. Греко-Католицька Церква підтримувала широкомасштабні суспільні акції у справі заснування українського університету. Як митрополит, посол Галицького сейму і австрійської Палати Панів Андрей Шептицький виступив з доповіддю щодо цієї проблеми 28 червня 1910 р. у парламенті. Він переконував у нагальній національно-культурній необхідності створення вищої школи для українського народу, в гострій потребі національних кадрів священників, учителів, лікарів, юристів¹⁸. Незважаючи на перешкоди польського проводу, в 1913 р. нарешті вдалося домогтися цісарського декрету про відкриття університету, але цьому перешкодила світова війна.

Слід згадати про поступ національної культури та мистецтва, до якого спричинилися Церква і особисто митрополит. Відомий галицький політик Лонгин Цегельський писав: “Коли ж поглянемо, хто за останні 35 років створив або фінансує найбільше українізуючих установ у Львові, то побачимо, що це Митрополит Шептицький. Згадаймо ... Національний Музей, Народна Лічниця, Порадня Матерів, Сиротинець, Дяківська Бурса, Духовна Академія, Жіноча Гімназія Сестер Василянок, Бурса Рідної Школи, Малярська Студія, Школа ім. Грінченка, Школа ім. князя Льва, Читальня на Личакові та це далеко не все”. До цього переліку автор додає список побудованих або

утримуваних митрополитом 4 церков, 4 шкіл, 2 монастирів, 4 бурси, 2 шпиталів, 2 наукових установ¹⁹.

Митрополит А. Шептицький дбав про збереження та примноження культурно-мистецької спадщини краю, розвиток музейництва, книгодрукування, народного церковного будівництва. Церковний музей (з 1911 р. – Національний музей), заснований у 1905 р. митрополитом Андреем Шептицьким, спершу розміщувався в підсобних приміщеннях Собору св. Юра, а з 1911 р. – у репрезентативному палаці (нині вул. Драгоманова, 42), який закупив фундатор. Тоді ж митрополит призначив на потреби музею, що містив унікальну колекцію прикарпатських ікон (зокрема, роботи Івана Рутковича і Йови Кондзелевича), річне фінансове забезпечення до 1921 р. у сумі 18000 корон (3600 доларів). Навколо музею згуртувалися любителі мистецтва, відомі діячі науки і культури Іван Франко, Іван Труш, Олекса Новаківський, Філарет Колеса, Ярослав Пастернак, Михайло Драган, Іван Огієнко, Іван Левинський. Археолог Я. Пастернак під патронатом митрополита провів археологічні розкопки княжого Галича, а всі знайдені пам'ятки, зокрема золотий і срібні скарби XI – XII ст., передав у власність Національного музею²⁰. Національний музей ім. митрополита А. Шептицького став поважним культурно-мистецьким закладом європейського масштабу. До 1939 р. він мав 80 тис. експонатів, унікальну бібліотеку (30 тис. томів стародруків книг і альбомів), організував 70 виставок, видав 16 томів наукових записок²¹.

“Товариство для розвою руської штуки” (засноване в 1898 р. за участю І. Труша і М. Грушевського) започаткувало громадське обговорення проєктів церков, іконостасів, металевих хрестів. Власне у той час архітектор С. Нагірний побудував десятки ошатних церков, поєднавши традиції кам'яного будівництва Русі і Візантії. Відроджувалися й традиції гуцульської народної архітектури. Українізація церковного мистецтва торкнулася інтер'єрного середовища, бо до ХХ ст. церковні розписи (орнаментика, фігурні зображення) перебували під впливом західної традиції. Відновлено створення керамічних ікон у Львові, Коломиї, Косові²².

Завдяки митрополиту і галицькій ієрархії Греко-Католицька Церква напередодні Першої світової війни стала національно-духовною твердиною українства краю. Подаємо її структуру станом на червень 1914 р.:

Єпархії	деканати	парафії	церкви	священники	віруючі
Львівська	53	754	1308	886	1 335 977
Перемиська	41	629	1320	826	1 252 492
Станіславівська	21	433	596	838	1 022 000
Всього	115	1816	3224	2250	3 610 469

У стані піднесення було монаше життя. Чільне місце у ньому займав Чин св. Василя Великого, про який митрополит А. Шептицький постійно піклувався. Перед Першою світовою війною він мав 16 монастирів у краї та дві заокеанські філії, нараховував двох ієрархів, 85 ієромонахів, 77 братів, 47 студентів, отже всього 211 ченців і 23 новиків²³. З метою посилити місійну працю в краї й поліпшити теоретичний рівень підготовки священництва митрополит в 1903 р. відновив давній Чин Студитів й особисто розробив новий монаший статут. Чин очолив брат митрополита Климентій Шептицький. Крім того, в 1913 р. глава Церкви запросив до місійної праці в Галичині

отців бельгійського ордену Редемптористів, які прийняли східний обряд. Обидва монахи згромадження діяли переважно у Львівській архієпархії і значно поступалися Василіянам як чисельністю, так і масштабами своєї діяльності.

Зрозуміло, що митрополита Андрея хвилювала й проблема національно-політичної консолідації українців. У цей час, як відомо, лідерами національно-політичного життя стали молоді українські політичні партії, суспільно-політична роль церкви помітно підупала. До 1907 р. з боку митрополита не здійснювалося жодних заходів для коригування політичного курсу галицьких українців. Причиною такого нейтралітету, мабуть, стало подальше протистояння українофільського та москвофільського таборів (обидва напрямки були широко представлені в середовищі греко-католицького кліру). Андрей Шептицький не робив різких заяв, спрямованих проти того чи іншого напрямку, бо не бажав перенести політичний конфлікт у середовище церкви. Щоправда, відчувалося, що у митрополита були симпатії до УНДП. Зближення з націонал-демократами відбулося з метою підтримки центристської політичної течії, що не ставила перед собою радикальних соціальних та національних завдань. Цьому також сприяв помітний розкол русофільського табору, радикальна течія якого проголосила етнічну єдність з росіянами. У 1909 р. Андрей Шептицький взяв навіть участь у нарадах Ширшого Народного Комітету УНДП, запропонувавши посередництво в справі ліквідації розколу між українськими послами австрійської Державної ради від Галичини та Буковини. 1911 р. галицькі єпископи підписали передвиборче звернення до духовенства, в якому стверджували необхідність підтримати патріотично налаштованих та моральних кандидатів у послы. За посередництвом Шептицького в 1914 р. відбулися польсько-українські переговори в справі проведення сеймової виборчої реформи. Можливо, в такому посередництві був зацікавлений офіційний Відень, який сподівався, що авторитет митрополита стримуватиме українську репрезентацію від радикальних кроків²⁴.

Перша світова війна та масова депортація національно-патріотичного греко-католицького духовенства на схід не зупинили суспільної місії УГКЦ та її митрополита Андрея.

Підсумовуючи здобутки національного відродження й загалом національно-політичного життя, слід відзначити, що вони були тісно пов'язані з діяльністю Греко-Католицької Церкви, яка до 80-90-х років XIX ст. очолювала цей процес, а з XX ст. брала у ньому активну участь. Своїми ініціативами і впливом Церква зумовила значний поступ українства у сферах суспільно-політичного, господарсько-економічного та культурно-освітнього життя. Вона стала духовним оплотом народу в Першій світовій війні та національно-визвольних змаганнях 1914-1923 рр.

¹ Історія споживчої кооперації України. – Львів, 1996. – С. 103 – 109.

² Савчук Б. Корчма: алкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у XIX ст. – 30-х роках XX ст. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 118 – 122.

³ Товариство “Рідна школа”: історія і сучасність. Науковий альманах. – Львів, 2001. – Ч.1. – С. 168 – 169.

⁴ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX століття. – К., 1996. – С. 207.

⁵ Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1992. – Т. 1. – С. 434.

⁶ Там само.

⁷ Місіонар. – 1897. – Ч. 5. – С. 7.

⁸ Химка Іван-Павло. Греко-Католицька Церква і національне відродження в Галичині 1772 – 1918 // Ковчег. – Львів, 1993. – Ч. 3. – С. 89.

⁹ Сапеляк Андрій, владика. Київська церква на слов'янському Сході. – Буенос-Айрес; Львів, 1999. – С. 107 – 108.

¹⁰ Там само. – С. 109.

¹¹ Там само. – С. 110 – 112.

¹² Филипович Л. Митрополит Андрей (Шептицький) і Іларіон (Огієнко): проблема національної Церкви // Церква і соціальні проблеми. Енцикліка “Сотий рік” – Львів, 1993. – С. 189.

¹³ Спільне Пастирське послання митр. Андрея Шептицького та ін. єпископів до народу з приводу вбивства ц.-к. Намісника А. Потоцького з долученою інструкцією до духовенства // Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944. Церква і суспільне питання. – Львів, 1998. – Т. II, кн. I. – С. 424.

¹⁴ Химка Іван-Павло. Греко-католицька церква в Галичині в 1772 – 1918 роках // Третій міжнародний конгрес українців. Історія. Ч. I. – Харків, 1996. – С. 216.

¹⁵ Сапеляк А. Назв. праця. – С. 111.

¹⁶ Качмар В. За український університет у Львові – Львів, 1999. – С. 7.

¹⁷ Герасимович І., Терлецький О. Освіта і шкільництво // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – К., 1995. – Т. 3.

¹⁸ Промова митрополита гр. А. Шептицького в парламенті вельмож 28 червня 1910 р. // Руслан. – 1910. – Ч. 134.

¹⁹ Цегельський Л. Митрополит Андрей Шептицький. – Львів, 1995. – С. 46 – 47.

²⁰ Літопис Національного музею у Львові. – 2000. – №1 (6). – С. 5 – 10, 43.

²¹ Митрополит Андрей Шептицький. Матеріали та документи (1865 – 1944). 2-е видання. За ред. Я.Ю. Заборовського – Львів; Івано-Франківськ, 1995. – С. 21.

²² Нога О. Проект пам'ятника Івану Левицькому – Львів, 1997. – С. 278 – 298; Черкес Б., Грицюк Л. Архітект Євген Нагірний // Дзвін. – 1991. – № 4. – С. 150 – 155.

²³ Ваврик Михайло, ЧСВВ. Нарис розвитку і стану Василіяньського Чина. XVII – XX ст. – Рим, 1979. – С. 65.

²⁴ Расевич В. Митрополит Андрей (Шептицький) і проблема національно-політичної консолідації українців (1900 – 1918 рр.) // Ковчег – Львів, 2000. – Ч. 2. – С. 212 – 223.

Микола КУГУТЯК

ІСТОРИОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО РУХУ (1918 – 1939 рр.)

Історичні аспекти розвитку українського національно-політичного руху загалом, діяльності українських політичних партій зокрема, досліджуються давно. У післявоєнні роки до вивчення проблематики українських політичних партій долучилися політологи і соціологи.

Попри те історія політичних партій на сьогоднішній день у нас вивчена далеко недостатньо і однобічно. З усього розмаїття політичних партій переважають дослідження з історії лівих, меншою мірою правих політичних течій. Тим часом ліберально-центристський спектр українського політичного руху, який на сході України був репрезентований партією соціалістів-федералістів, народною республіканською партією, а на заході – національно-демократичними організаціями, що мали переважаючий вплив на західноукраїнське суспільство, залишається на маргінесі наукових інтересів. На цей історіографічний парадокс ще у 1954 р. звернув увагу відомий український дослідник в діаспорі Матвій Стахів у своїй праці “Українські політичні партії у соціологічному навітанні”¹.

Причиною цього, на нашу думку, є масштабність і складність предмету дослідження, пов’язаних з унікальною архетипністю, разом з тим мінливістю і багатоаспектністю самого суспільного явища, яким є українська націонал-демократія. Дається взнаки і традиційний підхід до історичної типології політичних партій, за яким вони ідентифікуються стосовно відповідної ідеології і соціальної групи. За цими ознаками український національно-демократичний рух не вписується як у колишні радянські методологічні схеми, так і в сучасні західні історичні типології політичних партій К. Гейза, Л. Снайдера, Г. Кона. Як відомо, представники Української національно-демократичної партії, Української народно-трудової партії чи Українського національно-демократичного об’єднання проголошували свої організації надкласовими загальнонаціональними структурами. До того ж в науковій літературі утвердилась сумнівна думка про відсутність ідеології у націонал-демократів.

Не вдаючись у деталі, нам видається, що вивчення політичних партій через призму ідеології і соціальної групи звужує наукові можливості дослідження. Більш перспективним, на нашу думку, є вивчення суб’єктів політичного процесу як політичних рухів, які синтезують ідеологію, соціум, форму свідомості, сферу діяльності.

Для історіографії українського національно-демократичного руху міжвоєнного періоду особливий інтерес становлять праці конкретно-історичного плану. Це стосується перш за все публікацій 20-х – 30-х рр. ХХ ст. Вони розкривали різноманітні аспекти діяльності політичних партій та національно-культурного життя краю.

Саме у цей час вийшли публікації відомих українських дослідників, які вперше поставили собі за мету підготувати узагальнюючі праці про суспільно-політичний рух на західноукраїнських землях. Проте невеликі за обсягом та науково-популярні за змістом роботи Василя Щурата² і Михайла Возняка³ окреслювали лише найважливіші теми суспільного життя галицьких українців. Більш ґрунтовний аналіз розвитку української національно-політичної думки та суспільного руху було зроблено у дослідженні Юліана Охримовича⁴. Однак ці автори не торкалися безпосередньо теми національно-демократичного руху.

Серед узагальнюючих праць цього періоду помітне місце займає робота Панаса Феденка⁵, у якій автор подає систематичний розвиток політичних подій на Західній Україні

й Наддніпрянщині до середини 30-х років. Учений зробив короткий фактологічний виклад матеріалу про діяльність різних політичних партій, у тому числі і про УНДО, зокрема стосовно роботи ундовських послів у польському парламенті, політики “нормалізації”. Це була перша спроба підготовки комплексної синтетичної праці, присвяченої історії національно-політичного руху в Україні ХХ століття.

Вагомим науковим здобутком української історіографії міжвоєнного періоду була робота Івана Крип’якевича⁶ “Велика історія України”. У ній на широкому всеукраїнському тлі розкрито історичні події до 1923 року. Ця книга відіграла важливу роль у формуванні національної свідомості народних мас.

Важливе місце в історичних дослідженнях перших десятиліть ХХ ст. займав комплекс проблем, пов’язаних з національно-визвольними змаганнями українців в 1914 – 1918 роках, боротьбою за здійснення національно-демократичної революції на західноукраїнських землях та утвердження української державності. Авторами історичних розвідок, як правило, були активні учасники тих подій. У публікаціях Костя Левицького⁷, Олекси Кузьми⁸, Дмитра Паліва⁹, Василя Панейка¹⁰, Михайла Лозинського¹¹, Василя Кучабського¹² розкрито передумови і хід визвольного руху на західноукраїнських землях в роки Першої світової війни, обставини здійснення національно-демократичної революції у жовтні – листопаді 1918 р., побудову ЗУНР та її боротьбу проти польської агресії.

Серед досліджень з цієї проблематики особливо вирізняються праці провідного політичного діяча, голови Народного комітету УНДП Костя Левицького. Він був одним із перших авторів, який безпосередньо торкнувся теми ролі і місця УНДП у здійсненні національно-демократичної революції і розбудови ЗУНР. У своїх історико-мемуарних працях “Великий зрив”, “Національно-демократичне сторонництво в 1918 р.” К. Левицький подає унікальні відомості про діяльність Народного комітету стосовно підготовки і здійснення збройного повстання, утвердження української держави. Автор проливає світло на обставини протиборства двох угруповань в УНДП за політичне лідерство, форми і методи здобуття української держави, на політику Народного комітету стосовно гетьманського режиму та умов реалізації ідеї соборності, щодо ролі УНДП у формуванні органів державної влади. У статті “Перший Державний Секретаріат у Львові” Кость Левицький розкрив обставини формування уряду ЗУНР, його законотворчу та державотворчу діяльність.

Концептуальністю викладу матеріалу, оригінальністю висновків та узагальнень відзначаються дослідження історії ЗУНР Василя Кучабського. У статті “Вага і завдання Західно-української Держави серед сил Східної Європи на переломі 1918/1919-року” дослідник зробив загальний аналіз партійного, соціального і національного складу органів державної влади ЗУНР, розстановки політичних сил, відзначив національно-демократичний характер української революції, “органічну слабкість” її проводу, високо оцінив зрілість західноукраїнської громадськості до державної діяльності, схильність до “поміркованості, певної посередньої лінії між екстремами”¹³. Провідною думкою публікації В. Кучабського є те, що “Західна Україна була одинокою національною державою, яка могла в тогочасній Європі повстати виключно з власних творчих зусиль народу... Коби б її існування відповідало інтересам тогочасної загально-європейської політики Антанті, то без сумніву вона встоялася б так само, як і інші версальські “національні держави”¹⁴.

Стосовно партійно-політичної проблематики 20 – 30-х рр., то в цей час було опубліковано величезну кількість різноманітної літератури. Значна її частина була присвячена міжпартійним стосункам, політичній діяльності окремих партій, у тому числі УНТД, УНДО. Серед публікацій українських політиків та істориків значний інтерес викликає робота Михайла Лозинського¹⁵ “З новим роком 1924. Теперішній стан будови Української Держави і задачі західно-українських земель”, яка відобразила гостру політичну боротьбу в таборі Української народно-трудової партії навколо концепцій державності західноукраїнських земель і автономії у складі Польщі. Автор з позицій закордонного еміграційного центру виступив проти ідеї автономії, закликав до боротьби за визволення всіх західноукраїнських земель з-під Польщі

під прапором державності.

В іншій своїй роботі “Поневолені західно-українські землі”, опублікованій уже в Харкові у 1930 р., М. Лозинський оцінює діяльність УНДО з класово-партійних позицій. Він характеризує її як угодовську партію української буржуазії і куркульства, що вороже ставиться до радянської України.

Праця відомого українського історика, колишнього члена трудової партії Степана Томашівського “Наша чільна партія у власному зеркалі. Критичні замітки”¹⁶ містила різку критику політики УНДО в кінці 20-х років. У цій роботі він відобразив погляди українських клерикальних кіл, які виступали за польсько-український компроміс на основі ідеї автономії західноукраїнських земель у складі Польщі. У зв’язку з цим автор засуджував опозиційний до Польщі курс провлад УНДО.

Один з визначних діячів УНДО Зенон Пеленський¹⁷ опублікував у середині 30-х років цікаві розвідки стосовно партійно-політичної структуризації західноукраїнського суспільства, особливостей його політичного менталітету, причин переважаючих впливів української націонал-демократії у суспільно-політичному житті. В одній зі своїх статей “Проблеми нашого збірного устрою” З. Пеленський доводив, що УНДО найбільше відповідає особливостям менталітету галицьких українців. З цього приводу він писав: “Це не відповідає дійсності, що ми можемо триматися політично організацією “ячейок”, “комітетів”, “груп”, що можемо триматися діянням масовістичного апарату, що можемо триматися безнастанною мобілізацією більших чи менших збіговиськ, більших чи менших зібраних гуртів товпи. Тримаємося на ділі тією ще не слабнучою свідомістю нашої кровної до себе приналежності, нашої клянової взаємозв’язаності... Сила УНДО полягає в тому, що воно саме й є висловом цієї нашої “кляновості”, цього інстинктивного, “фамільного” почуття взаємозв’язаності. Ціле УНДО є справді тією зірною “гумою”, якої таки ніяк не годні розкусити ні розжв’якати ні соціалісти, ні комуністи, ні москалі, ні поляки, ні паліївці, ні радикали, ні Упіпа. І в тім то й вся річ, що коли УНДО – ви до безконечности закидується брак “ідеології” – то ця ідеологія УНДО живцем вкорінена в свідомості, у світогляді, в підході до життя цілого галицького загалу, цілого кляну!”¹⁸

Не менш відомий ундовський діяч Володимир Целевич займався дослідженням державотворчих та етнополітичних процесів. У 1934 р. він видав історико-політологічну працю “Нарід, нація, держава”. Відстоюючи легально-правові форми боротьби за українську державність, політику “органічної праці”, В. Целевич виступив з критикою концепції ОУН перманентної національної революції, актів терору, підпільних методів діяльності загалом.

Проблеми польсько-українських відносин, зокрема політики УНДО з цього питання, присвячені статті ундовського журналіста Івана Кедрина¹⁹, який часто друкувався у “Biuletyni polsko-ukraińskim”.

Однак переважна більшість опублікованих у той час праць була написана з позицій непримиренного ідейно-політичного протистояння. З обґрунтуванням своїх ідейних позицій виступили такі відомі політичні діячі, як Вячеслав Липинський²⁰, Василь Кучабський²¹, Микола Шлемкевич (Іванейко)²², Степан Томашівський²³, Осип Назарук²⁴, Дмитро Донцов²⁵, Микола Сціборський²⁶, Матвій Стахів²⁷, Карло Коберський²⁸ та багато інших. У зв’язку з належністю до різних політичних таборів вони різко розходились в оцінці сучасних їм подій, ролі УНТП, УНДО в суспільному житті краю та їх політики.

З цього приводу характерними були роботи таких авторів ліворадикального табору, як Н. Лазаркевич²⁹, В. Коса³⁰, П. Бенді³¹, С. Літнього³², Комара³³ та інших. У своїх статтях в комуністичних виданнях вони спрощено і односторонньо підходили до оцінки діяльності УНДО, намагалися показати його як партію, що об’єднала класово ворожі українському народові політичні сили, які служать інтересам іноземного капіталу. УНДО звинувачувалось також в угодовстві до Польщі, зраді національних і соціальних інтересів українських робітників і селян. Особливо гостру реакцію викликали антирадянські виступи націонал-демократів.

Тогочасні праці авторів з комуністичного табору відзначалися крайньою заполітизованістю, намаганням скомпроментувати національно-державницькі сили, відірвати їх від основної маси українського народу і тим самим перехопити політичне лідерство. Повною мірою це стосується книги “Политические партии в Польше, Западной Белоруссии и Западной Украине” під редакцією С. Скульського, виданої у 1935 р. в Мінську Білоруською академією наук. У статті М. Дрохобицького, присвяченій політиці УНДО, вказувалось: “Класова сутність програми УНДО, як провідної партії української буржуазії, зводиться до боротьби за утримання і зміцнення класового панування буржуазії шляхом експлуатації трудящих міста і села, придушення революційного і національно-визвольного руху і підготовки контрреволюційної війни проти СРСР. Заснований на цій основі класовий контрреволюційний союз української буржуазії з польським імперіалізмом знаходить свій вияв у програмі і політиці УНДО в тому, що ця партія за всією своєю внутрішньою і зовнішньою політикою виступає як союзник і агент польської окупації і польського імперіалізму”.

Критику політики УНДО містили праці діячів радянофільського табору, зокрема А. Крушельницького³⁴, Ф. Федорціва (С. Білана)³⁵, Авича³⁶ та інших. Автори не виступали з класово-партійних позицій, однак у своїх публікаціях звинувачували провід УНДО у відході від державницької платформи, угодовстві до польських властей. Провідною темою їх робіт була критика антирадянської політики УНДО. Характерною у цьому плані була праця Антіна Крушельницького “Політична лінія західно-української національної демократії”. Це була перша спроба підготовки короткого історичного нарису діяльності УНДП, УНТП, УНДО від 1899 р. по 1930 р. Автор з різко критичних позицій підійшов до оцінки політики УНТП, зокрема до “заламання самостійницької лінії трудовою партією” після проголошення у 1923 р. курсу на автономію західноукраїнських земель в складі Польщі. Посилення антирадянських виступів націонал-демократів у кінці 20-х – на початку 30-х років А. Крушельницький пов’язав з відходом від державницької платформи і формуванням в УНДО політичних орієнтацій на Польщу.

Серед публікацій міжвоєнного періоду привертають увагу роботи довідково-інформаційного характеру А. Бельціковської³⁷, М. Філінської³⁸, у яких на фактичному матеріалі проаналізовано програмні документи 92 українських, польських і єврейських політичних партій, що діяли у Польщі на початку 20-х рр., їх впливи на народні маси, розкрито результати парламентських виборів 1922, 1928, 1930 років.

Загалом історіографія міжвоєнного періоду відзначалася фрагментарно-фактологічним підходом до висвітлення національно-політичного руху на західноукраїнських землях. Перші спроби окреслити партійно-політичну проблематику, зокрема діяльність УНТП, УНДО були часто позначені ідейно-політичною заангажованістю авторів. Давалась ознака також слабкість джерельної бази та наукової методології історичних досліджень.

З класово-партійних методологічних позицій до аналізу суспільно-політичних процесів підходила радянська історіографія.

Переважну більшість праць радянських істориків характеризує крайня ідеологічна спрямованість, відсутність всебічного об’єктивного аналізу історичного процесу, перебільшення ролі і місця КПЗУ в суспільному житті краю. Виразно ідеологічне замовлення мали роботи В. Маланчука³⁹, М. Волянюка⁴⁰, А. Ярошенка⁴¹ та інших.

У працях І. Богодиста⁴², П. Йови⁴³, І. Компанійця⁴⁴ обґрунтовувалась закономірність існування комуністичного режиму на західноукраїнських землях, робилися спроби замінити справжню суть національно-політичного руху, ізолювати і протиставити його як ворожу народові силу.

З другої половини 50-х років поступово урізноманітнювалася джерельна база досліджень, розширилася їх наукова проблематика. Проте і на цьому етапі домінували твердження про КПЗУ як провідну силу політичного процесу в краї, справжнього виразника інтересів народних мас у їх боротьбі за возз’єднання з радянською Україною. Свідченням

цього були публікації М. Герасименка та Б. Дудикевича⁴⁵, М. Зільбермана⁴⁶, О. Швидака⁴⁷, О. Цибка⁴⁸. Характерною особливістю цих робіт було применшення ролі національно-демократичного руху, штучна антагонізація інтересів УНДО і широких народних мас, намагання скоректувати зміст, характер і напрям визвольної боротьби в краї.

Разом з тим за короткий період хрущовської “відлиги” було зроблено перші спроби перегляду офіційного трактування історії національно-визвольного руху на західноукраїнських землях. У першу чергу, це стосувалось оцінок характеру подій восени 1918 р. Викладена, в основному, у праці Олександра Карпенка⁴⁹ нова наукова концепція ставила під сумнів усталені стереотипи про виключну революційну прерогативу робітничого класу і провідну прогресивну роль марксистсько-ленінської партії у суспільно-політичних процесах. Жовтнево-листопадові події 1918 р. на західноукраїнських землях автор назвав “національно-демократичною революцією”, оскільки “в ній розв’язувалися завдання демократичних перетворень й тому, що рушійними силами її виступили робітники і селяни”. Учений по-новому підійшов і до ролі української інтелігенції в листопадській революції, яка, на його думку, “не могла не повстати проти дикого гніту абсолютизму, проти тяжкого національного гноблення, проти безправ’я народу”. Листопадове збройне повстання, що трактувалось радянською історіографією як “заколот”, він оцінив як “загальне національне повстання”⁵⁰. Дані О. Карпенком оцінки характеру подій восени 1918 р. викликали гостру критику з боку партійних органів і офіційної радянської історіографії, яка переросла в адміністративні репресії.

Опублікована в 1968 р. праця “Торжество історичної справедливості”⁵¹ попри офіційну політичну спрямованість і замовчування національно-демократичних аспектів суспільного життя містила багато цінного фактичного матеріалу. Інше колективне видання “Возз’єднання західноукраїнських земель із Радянською Україною”⁵² акцентувало свою увагу на політиці міжнародних імперіалістичних кіл, спрямованій на загарбання західноукраїнських земель, на боротьбі народних мас за визволення.

Різноманітні аспекти соціально-економічного становища робітників, їх економічних і політичних виступів протягом 20-х – 30-х років висвітлив у своєму дослідженні Микола Кравець⁵³. Однак діяльності націонал-демократів він практично не торкався. Динаміка аграрного руху, форми і методи боротьби українського селянства знайшли висвітлення у працях Івана Васюти⁵⁴. Автор критично оцінює політику “нормалізації” УНДО.

Помітне місце у радянській історіографії займали дослідження, присвячені історії КПЗУ. Особливе значення мають роботи Євгена Галушки⁵⁵, Мая Панчука⁵⁶, Юрія Сливки⁵⁷. Вивчаючи роль і місце комуністичного руху в суспільно-політичному житті краю, автори зосередили свою увагу також на аналізі передумов, ходу та наслідків кризових процесів у середині КПЗУ. Діяльність націонал-демократів вони оцінювали з традиційних тоді класово-партійних позицій. Крім КПЗУ, єдиною політичною організацією, яка стала об’єктом окремого вивчення, був Сельроб⁵⁸. Загалом партійно-політична проблематика була найбільш заідеологізованою.

Серед видань радянської доби значний науковий інтерес і по нині викликає праця Степана Макарчука⁵⁹, у якій автор дослідив складні етносоціальні проблеми, зокрема вплив економічних та політичних факторів на рух народонаселення краю, динаміку національного складу, політику національного гніту польського режиму та боротьбу проти нього різних політичних сил. При всьому наборі пануючих тоді ідеологічних штампів про “національну зраду” УНДО, його “прислужництво польському і німецькому фашизму” дослідник одночасно розкрив ідейно-політичні засади партії, окремі аспекти її діяльності, а також характер відносин з іншими політичними організаціями.

Детальний аналіз зовнішньополітичних аспектів анексії Галичини, особливостей національної політики польських правлячих кіл на Західній Україні зробив у своїй праці Юрій Сливка⁶⁰. Спираючись на обширний документальний матеріал, учений в межах офіційної доктрини розкрив основні етапи еволюції політичних концепцій УНДО та інших

українських політичних партій.

Констатуючи загалом імперський, антиукраїнський, офіційно-догматичний характер радянської історіографії, слід зазначити, що випрацювані тоді окремі підходи до історичних процесів та їх оцінка не втратили своєї актуальності і по нині.

Свій вклад у наукове висвітлення проблем національно-політичного руху зробили українські історики в діаспорі. Характерною особливістю їх досліджень є відображення подій 20-х – 30-х років, що зумовлювалося передусім безпосередньою участю багатьох авторів у визвольному русі зазначеного періоду. Ця обставина пояснює також той факт, що більшість досліджень висвітлюють історію націоналістичного руху в краї. Значну кількість праць про діяльність УВО та ОУН підготував Зиновій Книш⁶¹. Важливість цих науково-популярних видань посилюється тією обставиною, що автор, крім висвітлення маловідомих сторінок діяльності цих організацій, опублікував обширний документальний матеріал. Теми УНТП, УНДО З. Книш торкнувся лише при висвітленні відносин між державно-політичним керівництвом ЗУНР і проводом УВО, а також спроб націонал-демократів підпорядкувати своїм впливам Союз української націоналістичної молоді в 1927 р.

Мемуарно-документальний характер має робота одного з провідних діячів ОУН Володимира Мартинця⁶², у якій розкрито різноманітні аспекти діяльності УВО, передумови переходу її на засади організованого націоналізму. Автор висвітлює обставини, що призвели до посилення протиріч між УНДО і УВО у зв’язку з трансформацією останньої в ОУН.

У 1968 р. в діаспорі було опубліковано перший том “Нарису історії ОУН” Петра Мірчука⁶³, в якому робиться спроба узагальнити діяльність ОУН у 20 – 30-х роках, показати її провідне місце серед інших політичних сил краю. Відстоюючи націоналістичну ідеологію і практику, дослідник негативно оцінює діяльність УНДО як партії, що стала на шлях “легалізму й угодовщини”. З цього приводу П. Мірчук писав: “Проте з бігом часу УНДО почало щораз то виразніше і рішучіше виступати проти УВО й усякої протипольської революційної діяльності, мовляв, вона завдає українському народові шкоду. Обороняючи позиції легалізму й “органічної праці”, прагнучи до розбудови українського господарського, культурно-освітнього й політичного життя на засаді лояльності супроти польської держави, УНДО швидко стало явним противником УВО, повністю перетворившись, згідно з вживаною в УВО номенклатурою, в партію угодовців”⁶⁴.

Фрагментарно-фактологічний підхід до висвітлення історії українських політичних течій притаманний збірнику робіт, присвячених Євгену Коновальцю⁶⁵. У невеликих за обсягом статтях Осип Навроцький і Григорій Васькович торкнулись проблеми поглиблення суперечностей між Євгеном Петрушевичем і Євгеном Коновальцем на початку 20-х рр.

Грунтовну наукову монографію про еволюцію світогляду Дмитра Донцова та суть його концепції “чинного націоналізму” підготував американський дослідник українського походження Михайло Сосновський⁶⁶. Інший відомий український історик з Франції Володимир Косик⁶⁷ у книзі “Україна і Німеччина у другій світовій війні” на основі нового документального матеріалу, почерпнутого з німецьких архівів, проаналізував політику ОУН на широкому тлі міжнародних подій 30-х – 40-х років.

Серед дослідницької проблематики істориків діаспори важливе місце займала тема української державності початку ХХ ст. Цій проблемі присвятили свої роботи Ісидор Нагаєвський⁶⁸, Сидір Ярославин⁶⁹, Степан Ріпецький⁷⁰. Різноманітні аспекти зовнішньополітичної історії ЗУНР, діяльності її урядових структур знайшли відображення в обширній і ґрунтовній праці Матвія Стахів⁷¹. У четвертому томі свого видання М. Стахів уперше в українській історіографії розкрив особливості партійно-політичної системи ЗУНР, роль і місце різних політичних сил в суспільному житті молодої держави. Автор підкреслив, що коаліція політичних партій, у першу чергу УНДП і УРП, забезпечила консолідацію державотворчих сил навколо ідеї розбудови держави, підтримала “в міру сил українську державність на підвалинах демократії”⁷².

Ряд проблем, які більшою чи меншою мірою стосуються теми і періоду даного

дослідження, висвітлені у працях Івана Лисяка-Рудницького⁷³, Ореста Субтельного⁷⁴, Тараса Гунчака⁷⁵, Матвія Прокопа⁷⁶, Івана Майстренка⁷⁷ та інших. Зокрема, Т. Гунчак, торкаючись питання про діяльність різних політичних організацій, назвав період до 1925 р. часом «шукання доріг українськими політичними партіями». Як і П. Мірчук, він звернув увагу на протиставлення угруповань в УНТП упродовж 1923 – 1925 рр. стосовно тактики і стратегії визвольної боротьби. Автор зробив спробу розкрити передумови, суть та наслідки такого складного історичного явища, як радянофільство. Оцінюючи роль націонал-демократії у суспільно-політичному житті краю, Т. Гунчак писав: «УНДО скоріше мало ознаки широкого національного руху, ніж модерної політичної партії. У ньому не було точного реєстру членів, членських внесків, не говорячи вже про партійну дисципліну. За існуючих обставин брак організаційної партійної структури робив УНДО всенародною організацією. Це, мабуть, і пояснює, чому вона залишалася домінуючою силою в українському політичному житті до вересня 1939 р., тобто до початку другої світової війни»⁷⁸.

Видатний український історик Іван Лисяк-Рудницький у своїх численних аналітичних працях, присвячених українському національно-політичному рухові, досліджував насамперед розвиток суспільно-політичної думки XIX – XX ст., зокрема консерватизм і націоналізм. У статті «Напрями української політичної думки» вчений відкинув марксистсько-ленінську методологію, яка розглядала політичну ідеологію як безпосереднє відображення економічних інтересів окремих класів. «Ясна річ, – писав він, – соціальні та політичні ідеї не виникають з нічого, а розвиваються у конкретному соціальному середовищі. Однак відносини між напрямками думки, з одного боку, і соціальними класами та економічними групами, з другого, надзвичайно складні, хоча до певної міри й зумовлені соціальним оточенням, ідеології мають також свою, незалежну динаміку. Ключову роль у формуванні й розвитку політичних ідей на Україні, як і в інших модерних східноєвропейських націях, відіграла інтелігенція – особлива соціальна верства, контури якої не збігаються з межами економічних класів»⁷⁹.

Іван Лисяк-Рудницький – один із перших дослідників, який зробив типологію українського політичного руху, хоч і вказував на її умовний характер. Він виділив чотири головні напрями суспільно-політичної думки: демократично-народницький, консервативний, комуністичний та інтегрально-націоналістичний. Національно-демократичний рух відніс до демократично-народницького напрямку, для ідеології якого були притаманні «два виразні складники: прагнення до громадянської та національної свободи, а також прагнення до соціальної справедливості»⁸⁰.

Новий етап у вивченні партійно-політичної проблематики загалом і національно-демократичного руху зокрема розпочався з утвердженням української держави. Нові суспільно-політичні обставини сприяли універсалізації методологічних засад, аналізу історичного процесу, концептуальній переоцінці історії України. Дослідники отримали доступ до нових архівних документів. У результаті цього за останні десять років вийшло чимало наукових публікацій.

За цей час проведено декілька всеукраїнських та міжнародних наукових конференцій і семінарів. Зокрема, «Національно-визвольна боротьба 20-х – 50-х років XX ст. в Україні» (Львів, 1991); «ОУН і УПА: історія, уроки, сучасність» (Івано-Франківськ, 1993); «Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному й духовному відродженні України» (Івано-Франківськ, 1994); «Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.» (Івано-Франківськ, 1996); «Українсько-польські відносини в 1918 – 1947 роках»; (Варшава, 1997); «Західно-Українська Народна Республіка: до 80-річчя утворення» (Львів, Івано-Франківськ, 1998) та інші.

За досліджуваною проблемою опубліковані в роки незалежності праці умовно можна поділити на чотири групи. До першої належать узагальнюючі праці з історії України і національно-політичного руху. Другу становлять роботи, присвячені історії української держави початку XX століття. За останні роки сформувався новий напрям наукових

досліджень, який окреслюється як етнопатриотичні відносини. Четверта група включає наукові праці, безпосередньо присвячені історії українських політичних партій, рухів та громадських організацій.

Зі всіх дослідників історії національно-визвольних змагань українського народу безпосередньо проблеми національно-демократичного руху торкнулись лише деякі автори. Зокрема, Ярослав Грицак⁸¹ у своєму «Нарисі історії України» вслід за Дмитром Палієвим розцінив факт утворення УНДО як «наливання нового вина у старі бурдюки», оскільки об'єднання «не стало новою політичною силою» і мало «в основному ту саму програму й тих самих лідерів, що й довоєнна Українська національно-демократична партія»⁸².

Комплексно-узагальнюючий підхід до висвітлення історії України застосовано у п'ятнадцятитомному академічному виданні «Україна кризь віки». Авторі десятого тому «Українські визвольні змагання 1917 – 1921 рр.» Олександр Реєнт і Олександр Рубльов⁸³, використавши великий фактичний матеріал, розкрили історичні обставини створення Української Національної Ради ЗУНР, здійснення листопадового зриву, формування органів державної влади, перебігу польсько-української війни. Теми участі української націонал-демократії у листопадовій революції і розбудові ЗУНР автори торкнулись побіжно.

Ґрунтовний аналіз розвитку центристського руху на Західній Україні зроблено в одинадцятому томі згаданого видання «Україна між двома світовими війнами (1921 – 1939 рр.)», підготовленому Станіславом Кульчицьким. З усіх авторів узагальнюючих досліджень він найбільш повно висвітлив проблематику національно-демократичного руху міжвоєнного періоду, простежив основні етапи його еволюції, суть політичних програм та концепцій. Автор неодноразово підкреслює провідну роль націонал-демократії у західноукраїнському політичному русі, її консолідує, творчо-конструктивний вплив на суспільство. За словами С. Кульчицького, УНДО «змінювало тактику, але завжди залишало незмінними основні цілі: утвердження державних прав українського народу, забезпечення його права жити власним життям, не підпорядковуючись наказам із Варшави чи Москви, Бухареста чи Праги»⁸⁴.

Комплексне історико-політологічне дослідження проблем розвитку української політичної думки, становлення партійної системи, взаємодії національного і соціального у політичному русі здійснив Володимир Кафарський у своїй монографії «Комунізм і український національно-визвольний рух» (Івано-Франківськ, 2002). Вивчаючи особливості розвитку українського національно-визвольного руху на широкому історичному тлі, автор доходить висновку, що кінцевою метою боротьби націонал-демократів була «реалізація принципу «права нації», який на їх думку полягає у побудові України як незалежної демократичної держави. Цій меті підпорядковувалось і вирішення соціально-економічних завдань українського народу»⁸⁵.

Чернівецький історик Олександр Добржанський⁸⁶ на новому обширному документальному матеріалі розкрив процес формування українських політичних партій, а також національно-демократичної партії Буковини на початку XX століття. Маловідомі сторінки політичного життя Західної України стали предметом детального вивчення Михайла Швагуляка⁸⁷. Це стосується історії Контактного комітету 1937 – 1939 рр., діяльності українських політичних партій в ході «паціфікації» 1930 р.

Концептуальне переосмислення історії України напередодні та під час Другої світової війни зроблено Юрієм Сливкою. Він, як і Василь Кучабський, Ярослав Грицак, обґрунтував висновок про те, що «поразку та падіння УНР і ЗУНР найбільше спричинили не хиби політичного проводу, а вкрай несприятливі зовнішньополітичні обставини, в яких опинилася тоді Україна»⁸⁸. Проблеми суспільно-політичних настроїв греко-католицького духовенства 20-х – 30-х рр., його участь в національно-демократичному та християнсько-суспільному рухах знайшли висвітлення у праці Василя Марчука⁸⁹. Ужгородський історик Микола Вегеш⁹⁰ у контексті вивчення проблеми Карпатської України дослідив взаємодію галицьких і закарпатських українців у національно-визвольному русі 1938 – 1939 рр.

Як уже зазначалось, однією з провідних тем сучасної вітчизняної історіографії стала українська революція початку ХХ століття. За роки незалежності з цієї багатоаспектної проблеми побачили світ десятки ґрунтовних монографій. Серед них слід відзначити насамперед роботи Валерія Солдатенка⁹¹, Василя Вериги⁹², Юрія Шаповала⁹³, Олександра Реєнта⁹⁴, Івана Патера⁹⁵, Людмили Гарчевої⁹⁶, Марії Кармазіної⁹⁷.

Нової динаміки набрали дослідження історії ЗУНР. Львівські історики Микола Литвин і Кім Науменко⁹⁸, дослідивши закриті архівні фонди Львова, Києва, Москви, Варшави, Праги, видали першу за роки незалежності комплексну працю «Історія ЗУНР». У 1998 р. Микола Литвин опублікував наукову монографію «Українсько-польська війна 1918 – 1919 рр.». Розглядаючи основні етапи українсько-польської війни, військового будівництва ЗУНР, автор розкрив діяльність Народного комітету УНДП стосовно підготовки збройного повстання в краї. Історія ЗУНР поповнилась новими цікавими сторінками у працях Степана Макарчука⁹⁹. Правові аспекти державотворення на західноукраїнських землях висвітлювали Борис Тищик, Олег Вівчаренко, Н. Лешкович¹⁰⁰. Нове історіографічне осмислення проблеми ЗУНР зроблено у працях Юрія Сливки¹⁰¹, Антона Панчука¹⁰², Степана Макарчука¹⁰³ та ін.

Колектив івано-франківських істориків під керівництвом професора Олександра Карпенка на основі нових документів, почерпнутих з вітчизняних і закордонних архівів, підготував і в 2001 р. видав велику за обсягом монографію «ЗУНР 1918 – 1923: історія». Поруч з висвітленням історичних передумов виникнення ЗУНР, її становлення, вперше у вітчизняній історіографії предметом комплексного аналізу стали суспільно-політичні процеси, розкрито діяльність політичних партій, причини та обставини трансформації національно-демократичної партії у трудову.

За роки незалежності України проблема етнопатриотичних відносин сформувалась у новий напрям наукових історичних досліджень. Для вивчення ролі і місця «етнопатриотичного» у політичній історії українського народу важливе значення мають праці Івана Кураса, Степана Макарчука, Мая Панчука, Юрія Михальського, Олександра Майбороди, Юрія Римаренка, Лариси Нагорної, Юрія Шаповала, Ігоря Цепенди, Ореста Красівського, Юрія Левенця, Петра Федорчака, Сергія Телешуна, Віктора Котигоренка, Олександра Заремби, Миколи Кучерепи, Володимира Комара, Миколи Геніка, Максима Гона, Матвія Шестопала та інших. Однак теми національно-демократичного руху в системі етнопатриотичних відносин міжвоєнного періоду автори торкалися в окремих випадках і то побіжно. Лише у праці Ореста Красівського¹⁰⁴ в контексті розгляду польсько-українських відносин значна увага приділена формуванню автономістських поглядів діячів народно-трудова партії. На окрему увагу заслуговує невелика за обсягом робота Івана Федика¹⁰⁵, що відображає ставлення УНДО та ОУН до Польщі, а також публікація Ірини Бурковської¹⁰⁶, в якій розкривається проблема польсько-українського політичного компромісу в діяльності УНДО.

Наукових досліджень про національно-демократичний рух загалом небагато, а їх автори, як правило, є істориками нової хвилі. Серед таких праць виділяється робота Ігоря Соляра¹⁰⁷, присвячена першому періоду діяльності УНДО (1925 – 1928 рр.). Добре володіючи архівними джерелами, автор зосередив увагу насамперед на внутрішньополітичному аспекті проблеми консолідації національно-демократичних сил Західної України, на розробці платформи об'єднання, на діяльності УНДО в 1926 – 1928 рр. Розглядаючи обставини утворення УНДО, автор обґрунтовує думку про те, що «платформою об'єднання національно-державницьких сил були негачія польської окупації, заперечення ухвали Ради послів Антанти, боротьба проти національного поневолення, за державну незалежність і соборність України»¹⁰⁸. І. Соляр справедливо вважає, що у 1924 – 1926 рр. було втрачено шанс більш широкого об'єднання державницьких сил «через ідеологічні протиріччя, перевагу вузькопартійних інтересів над національними». Після виборів

1928 р., – робить висновок дослідник, – УНДО виконувало функції національного представництва українців краю.

Питання політичної діяльності УНДО підняті у кількох журнальних публікаціях Бориса Хруслова¹⁰⁹. Молодий дослідник звернув увагу на протидію політичних угруповань в УНДО навколо розробки програми партії, тактики і стратегії її діяльності. Автор робить спробу розкрити суть ідейно-політичної еволюції УНДО 30-х років.

Українська національно-демократична партія періоду 1899 – 1918 рр. стала предметом дослідження Василя Расевича¹¹⁰. У ряді статей автор розкрив процес створення ідейно-політичних концепцій УНДП. Національно-політична діяльність Дмитра Паліва, одного з провідних діячів УНДП, УНДО, ФНС, висвітлена у статті Михайла Швагуляка¹¹¹. Інша стаття М. Швагуляка присвячена проблемі політичної консолідації українського національного руху Галичини у 1919 – 1939 рр. Різноманітні аспекти парламентської діяльності українських політичних партій міжвоєнного періоду розкрито у працях Олександра Зайцева¹¹². Національно-демократичний рух став об'єктом досліджень Миколи Кугутяка¹¹³.

За останні роки активізувалось вивчення історії партій лівого і правого політичного спектру Західної України. У 1998 р. опубліковано одразу дві роботи Анатолія Кентія¹¹⁴, присвячені діяльності УВО і ОУН. ґрунтовні роботи з історії УСДП видали Олег Жервоклеєв¹¹⁵ та Ігор Райківський¹¹⁶. Уперше у вітчизняній історіографії Микола Кучерепа і Руслана Давидюк¹¹⁷ здійснили комплексне дослідження з історії Волинського українського об'єднання. Український християнсько-суспільний рух у Галичині активно досліджує Михайло Москалюк¹¹⁸. Проблеми москвофільського руху стали предметом вивчення львівського історика Олексія Сухого¹¹⁹. Ряд монографій з історії українських громадських організацій Галичини опублікував Борис Савчук¹²⁰. Проблема зародження, утвердження і розвитку консервативної течії у суспільно-політичній думці України досліджена Степаном Гелеєм¹²¹.

У післявоєнні роки українські політичні партії стали об'єктом вивчення вітчизняної політології і соціології. У 1949 р. Матвій Стахів у першому томі двотомного видання «Енциклопедії Українознавства» вперше дав соціологічну характеристику українських політичних партій. На думку М. Стахіва, панівним типом політичних організацій в Україні були світоглядні партії. Для націонал-демократів була притаманна ідеологія політичного і господарського лібералізму. Усі українські партії виступали за політичний плюралізм і демократію, крім більшовицької, яка мала «чужий організаційний центр в Росії й за складом членів майже виключно була російською»¹²². Особливістю українського національно-політичного життя була мішана соціальна база партій. Однокласові монопартійні структури на Україні довго не існували і помітними впливами не відзначались. Попри значну кількість політичних організацій, українська партійно-політична система характеризувалась схильністю до двопартійності: на Наддніпрянщині – це соціалісти-революціонери і соціалісти самостійники, на Західній Україні – націонал-демократи і соціалісти-радикали. З огляду на політизацію суспільства, політичні партії охоплювали своїм впливом все організоване суспільне життя, отже й організації і установи неполітичного характеру. Організаційний вплив політичних партій на західноукраїнських землях був значно більший, ніж на Східній Україні, однак менший, ніж у Західній Європі. Підняті проблеми у розширеному і поглибленому варіанті були викладені згодом М. Стахівим в уже згадуваній книжці «Українські політичні партії у соціологічному наświetленні» (Нью Йорк – Детройт – Скрантон, 1954).

Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній думці, а також основні етапи і напрями розвитку української політології розглянуто у працях Володимира Погульницького¹²³. Перший в Україні систематичний виклад теорій нації та націоналізму зроблено у монографії історика Георгія Касьянова «Теорії нації та націоналізму», що вийшла у Києві в 1999 р. У ній націоналізм розглядається як глобальний суспільно-політичний, культурний та ідеологічний феномен в його численних регіональних різновидах. У книзі

основна увага приділена західним науковим теоріям націоналізму.

Знайомство зі здобутками сучасної вітчизняної історіографії показує, що українські дослідники виявляють значний інтерес як до конкретно-історичних, так і до теоретичних аспектів партійно-політичної історії України, зокрема до національно-демократичного спектру українського політичного руху. Свідченням цього є певні здобутки насамперед конкретно-історичного плану. Однак предметом вивчення стали лише окремі аспекти чи періоди діяльності націонал-демократів. Бракує робіт, які відзначалися би цілісним характером.

У польській історіографії післявоєнного періоду українська проблематика розглядалась переважно у контексті національної політики різних урядових таборів. Концепції національної політики періоду польської парламентської демократії і санації досліджувались у працях А. Хойновського¹²⁴, Т. Піоткевича¹²⁵, В. Кулеші¹²⁶, М. Пап'єжинської-Турек¹²⁷ та інших.

На особливу увагу заслуговують праці Р. Тожецького¹²⁸. У ряді монографічних досліджень, присвячених українській проблемі міжвоєнного і воєнного періоду, автор зробив ґрунтовний аналіз розстановки українських політичних сил, ролі і місця націонал-демократії, націоналістичного руху, греко-католицької церкви у суспільному житті Західної України.

З українських політичних партій досліджувалась лише КПЗУ¹²⁹. Діяльність інших українських політичних організацій розцінювалась з позицій польських національних інтересів.

Світлою сторінкою польсько-українських наукових взаємин була співпраця українських і польських істориків у Міжнародній Вільній Академії Наук у Парижі. Заснована у 1952 р. з ініціативи історика, соціолога Олександра Шульгіна, вона об'єднала 300 екзильних учених з країн Центральної та Східної Європи, а також 45 українців. Тенденцію до наукової співпраці, нормалізації відносин виявляли на еміграції ті українські і польські інтелектуали, які у Парижі видавали польський журнал "Культура", а в Мюнхені – український часопис "Сучасність". Започатковані ще у 30-х роках В. Бончковським, Л. Васілевським, О. Бохенським, С. Папроцьким, Є. Гедройцем нові підходи до польсько-українських взаємин знайшли дальший розвиток в 40-х – 80-х рр. У журналах "Сучасність", "Культура", "Зошити історичні" друкували свої праці з історії України польські вчені Ю. Лободовський, О. Галецький, М. Дзевановський, Й. Левандовський, П. Вандич та інші¹³⁰.

З 1989 р., за словами Євгеніуша Коко, для польської історіографії склалися нові, необмежені цензурою, умови для розвитку. Об'єктом зацікавлень польських істориків насамперед стала українсько-польська війна 1918 – 1919 рр., союз Пілсудського – Петлорі, історія православної та греко-католицької церков, польсько-українські культурні взаємини. З українських політичних партій об'єктом вивчення стали УНДО та УСДП. У ряді статей Р. Томчик¹³¹ простежив політичну еволюцію УНДО стосовно Польщі і радянської України, показав участь націонал-демократів у парламентських виборах 1928 р. Діяльність УНДО на Лемківщині розкрито у монографії Я. Мокіяка¹³². Розвиток української соціал-демократії міжвоєнного періоду досліджує Є. Коко¹³³. Є підстави сподіватись появи у найближчий час у польській історіографії ґрунтовних досліджень з історії українського суспільно-політичного руху.

Короткий історіографічний огляд розвитку української націонал-демократії міжвоєнного періоду дає можливість зробити такі висновки:

1. Історіографію українського партійно-політичного руху, зокрема діяльність національно-демократичних організацій зазначеного періоду умовно можна поділити на три основні етапи: перший припадає на 20-і – 30-і роки, другий – на 40-і – 80-і рр., третій – на 90-і роки ХХ ст. – перші роки ХХІ ст.

2. У вітчизняній історіографії політична діяльність націонал-демократів уперше була поставлена як окремий предмет дослідження у працях Костя Левицького, Степана Томашівського, Зенона Пеленського, Антіна Крушельницького. Невеликі за обсягом

роботи відзначалися фактологічним характером викладу, обмеженістю джерельної бази. На деяких з них позначились політична заангажованість авторів.

3. У післявоєнні роки проблема національно-демократичного руху в радянській історіографії, у дослідженнях вчених у діаспорі мала побіжно-фрагментарний характер висвітлення. На цьому етапі переважали негативно-критичні оцінки діяльності націонал-демократів, що значною мірою зумовлювалося належністю авторів до різних політичних таборів. Основна увага радянських істориків зосереджувалась на вивченні КП(б)У, КПСГ, КПЗУ, а вчених у діаспорі – на ОУН, УПА. До того ж, на дослідженнях радянських учених позначалась радянська методологія і цензура.

4. Лише в кінці ХХ – на початку ХХІ століть у зв'язку з утвердженням державної незалежності України відроджується інтерес до вивчення усього спектру українських політичних сил в їх історичній ретроспективі. Національно-демократичний рух знову стає об'єктом спеціального вивчення істориків. У працях Ігоря Соляра, Михайла Швагуляка, Миколи Кугутяка, Василя Расевича, Олександра Зайцева, Бориса Хруслова на новій археографічній основі, сучасних методологічних принципах розкрито окремі аспекти та етапи діяльності українських націонал-демократів.

5. На сьогоднішній день вітчизняна і зарубіжна історіографія знаходиться на початковому етапі вивчення українського національно-демократичного руху. Нагальною потребою є комплексне наукове дослідження як українського суспільно-політичного руху загалом, так і ролі й місця у ньому націонал-демократів зокрема.

¹ Стахів М. Українські політичні партії у соціологічному наświetленні. – Нью Йорк – Детройт – Скрантон, 1954. – С. 5 – 6.

² Щурат В. На досвідку нової доби. Статті й замітки до історії відродження Галицької України. – Львів, 1919.

³ Возняк М. Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії. – Львів, 1924.

⁴ Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки. – Львів – Київ, 1922.

⁵ Феденко П. Український громадський рух у ХХ ст. – Подєбради, 1934.

⁶ Крип'якевич І. Велика історія України. – Львів, 1935.

⁷ Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914 – 1918. – Друга часть. – Львів, 1929; Третя часть. – Львів, 1930; Великий зрив (До історії української державности від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів). – Львів, 1931; Національно-демократичне сторонництво в 1918 р. // Република. – 1919. – 1 цвітня; Перший державний секретаріат у Львові // Український Скиталець. – 1923. – Ч. 11. – С. 15 – 18.

⁸ Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. – Львів, 1931.

⁹ Паліїв Д. Листопадова революція. З моїх спогадів. – Львів, 1929.

¹⁰ Панейко В. Перед Першим Листопадом. Шматок спогадів // Діло. – 1928. – Ч. 245.

¹¹ Лозинський М. Галичина в рр. 1918 – 1920. – Відень, 1922.

¹² Кучабський В. Вага і завдання Західно-української Держави серед сил Східної Європи на переломі 1918 / 1919-го року // Дзвони. – 1932. – Ч. 3, березень, 1932. – Ч. 12, грудень, 1933. – Ч. 1; Українська дипломатія і держави Антанти в році 1919 // Дзвони. – 1931. – Ч. 6, вересень; Польська дипломатія і східно-галицьке питання на паризькій мирній конференції в 1919 р. // Дзвони. – 1931. – Ч. 2, травень.

¹³ Кучабський В. Вага і завдання Західно-української Держави серед сил Східної Європи на переломі 1918 / 1919-го року // Дзвони. – 1932. – Ч. 3, березень. – С. 204.

¹⁴ Там само. – С. 196, 203.

¹⁵ Лозинський М. За державну незалежність Галичини. Чому українська Галичина не може прийти під Польщу. – Відень, 1921; З новим роком 1924. Теперішній стан будови Української Держави і задачі західно-українських земель. – Женева, 1924.

¹⁶ Томашівський С. Наша чільна партія у власному зеркалі. Критичні замітки. – Львів, 1929.

¹⁷ Пеленський З. Критикани й опозиціонери // Шлях нації. – 1935. – Ч. 1. – С. 13 – 22; Проблеми нашого збірного устрою // Шлях нації. – 1936. – Ч. 3 – 4. – С. 211 – 224.

¹⁸ Пеленський З. Проблеми нашого збірного устрою // Шлях нації. – 1936. – Ч. 3 – 4. – С. 218 – 219.

- ¹⁹ Kedryn I. Ewolucja stosunków polsko-ukraińskich // Biuletyn polsko-ukraiński. – Warszawa, 1936. – N 25. – S. 257 – 259; Dwie uwagi // Biuletyn polsko-ukraiński. – Warszawa, 1932. – N 17. – S. 9 – 12.
- ²⁰ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – Відень, 1926.
- ²¹ Кучабський В. Большевизм і сучасне завдання українського заходу. – Львів, 1925.
- ²² Шлемкевич М. Творчий націоналізм як філософія мілітанс. – Львів, 1935.
- ²³ Томашівський С. Десять літ українського питання в Польщі. – Львів, 1929.
- ²⁴ Назарук О. Греко-католицька церква і українська ліберальна інтелігенція. – Львів, 1929.
- ²⁵ Донцов Д. Націоналізм. – Львів, 1926.
- ²⁶ Сціборський М. Націократія. – Париж, 1935.
- ²⁷ Стахів М. Проти хвиль. Історичний розвиток українського соціалістичного руху на західноукраїнських землях – Львів, 1934.
- ²⁸ Коберський К. Українське народництво по обох боках Збруча. – Львів – Коломия, 1924.
- ²⁹ Лазаркевич Н. Идеологічний хаос націоналістичного табору // Культура. – 1926. – Ч. 1 – 3. – С. 2 – 21; Політичне безголова // Культура. – 1925. – Ч. 1, лютий. – С. 115 – 123.
- ³⁰ Кос В. Яке становище УНДО до Радянської України? // Культура. – 1927. – Ч. 1 – 2. – С. 83 – 87.
- ³¹ Бендя П. Політичні партії на Західній Україні // Західна Україна. – 1927. – Ч. 1. – С. 22 – 27.
- ³² Літній С. В лавах УНДО // Наша правда. – 1926. – Ч. 6 – 7. – С. 59 – 68; До націонал-опортуністичних концепцій в революційному русі Західної України // Західна Україна. – 1930. – Ч. 11 – 12, листопад – грудень. – С. 69 – 74.
- ³³ Комар. Переворот Пилсудського і українсько-білоруські національні меншини // Наша правда. – 1926. – Ч. 6 – 7. – С. 40 – 58; Перегрупування сил у західно-українському дрібно-буржуазному таборі // Наша правда. – 1926. – Ч. 9 – 10. – С. 46 – 59.
- ³⁴ Крушельницький А. Політична лінія західно-української національної демократії (історичний нарис) // Нові шляхи. – 1931. – Ч. 1, січень. – С. 65 – 109; Боротьба двох світоглядів (з приводу угодних пропозицій, розмов і заяв) // Нові шляхи. – 1931. – Ч. 5. – С. 175 – 195.
- ³⁵ Федорців Ф. (Білан С.). По цей бік Ризької смуги // Нові шляхи. – 1929. – Ч. 4, серпень. – С. 354 – 370.
- ³⁶ Авич. Відгомін на гомін західно-українського села // Нові шляхи. – 1931. – Ч. 4. – С. 114 – 128.
- ³⁷ Belcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce. – Warszawa, 1925.
- ³⁸ Філінські М. Українці у відродженій Польщі. – Львів, 1931.
- ³⁹ Маланчук В. Торжество лєнінської національної політики. – Львів, 1963; Історія однієї зради. – Львів, 1958.
- ⁴⁰ Воляннюк М., Маланчук В. Поширення марксистсько-лєнінських ідей на Західній Україні. – Львів, 1960.
- ⁴¹ Ярошенко А. В. І. Ленін і революційний рух на західноукраїнських землях. – Львів, 1969.
- ⁴² Богодист І. Революційна боротьба трудящих Західної України (1917 – 1939 рр.). – Львів, 1948.
- ⁴³ Йова П. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною. – Львів, 1954.
- ⁴⁴ Компанієць І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ століття. – К., 1960.
- ⁴⁵ Герасименю М., Дудикевич Б. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною (1921 – 1939). – К., 1955.
- ⁴⁶ Зільберман М. Революційна боротьба трудящих Західної України. – Львів, 1968.
- ⁴⁷ Швидак О. Інтернаціональна єдність трудящих Західної України (1929 – 1939 рр.). – К., 1972.
- ⁴⁸ Цибко О. Революційна боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з УРСР (1934 – 1939 рр.). – Львів, 1963.
- ⁴⁹ Карпенко О.Ю. До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 р. // Історія західноукраїнських земель. – Вип. 1. – К., 1957. – С. 59 – 90.
- ⁵⁰ Там само. – С. 74, 82, 87.
- ⁵¹ Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західно-українських земель в єдиній українській радянській державі. – Львів, 1968.
- ⁵² Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. – К., 1989.
- ⁵³ Кравець М.М. Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921 – 1939 рр. – К., 1959.
- ⁵⁴ Васюта І.К. Селянський рух на Західній Україні в 1919 – 1939 рр. – Львів, 1971; Формування робітничо-селянського союзу в революційній боротьбі на Західній Україні 1921 – 1939. – Львів,

1988.

- ⁵⁵ Галушко Є. Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919 – 1928 рр. – Вид-во Львівського у-ту, 1965.
- ⁵⁶ Панчук М. Боротьба КПЗУ за ідейне й організаційне зміцнення партійних лав і посилення впливу на маси. – К., 1982; “Білі плями” героїчного літопису. Із історії КПЗУ. – К., 1989.
- ⁵⁷ Сливка Ю. Сторінки історії КПЗУ. – Львів, 1989.
- ⁵⁸ Сизоненко Г. Сельроб у боротьбі за возз'єднання. – Львів, 1971.
- ⁵⁹ Макарчук С. А. Этносциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Львов, 1983.
- ⁶⁰ Сливка Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. – К., 1973; Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920 – 1939). – К., 1985.
- ⁶¹ Книш З. Власним рухом. УВО від осені 1922 до літа 1924 року. – Торонто, 1966; На повні вітрила (УВО в 1924 – 1926 роках). – Торонто, 1970; ЗУНРО. Західно-Українська Національно-Революційна Організація. – Торонто, 1974; Далекий прищл. УВО в 1927 – 1929 роках. – Торонто, 1978; Становлення ОУН. – К., 1994.
- ⁶² Мартинець В. Українське підпілля. Від УВО до ОУН. – Б.М., 1949.
- ⁶³ Мірчук П. Нарис історії ОУН. Т. 1. 1920 – 1939. – Мюнхен – Лондон – Нью-Йорк, 1968.
- ⁶⁴ Там само. – С. 43.
- ⁶⁵ Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974.
- ⁶⁶ Сосновський С. Дмитро Донцов: політичний портрет. – Нью-Йорк – Торонто, 1974.
- ⁶⁷ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993.
- ⁶⁸ Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. – Рим, 1989.
- ⁶⁹ Ярославин С. Визвольна боротьба на Західно-Українських землях у 1918 – 1923 роках. – Філадельфія, 1956.
- ⁷⁰ Ріпецький С. Українсько-польський процес 1918 – 1923 перед світовим трибуналом. – Чикаго, 1963.
- ⁷¹ Стахів М. Західна Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918 – 1923. Т. I – V. – Скрантон, 1960.
- ⁷² Там само. – Т. IV. – С. 95.
- ⁷³ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1 – 2.
- ⁷⁴ Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991.
- ⁷⁵ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. – К., 1993.
- ⁷⁶ Прокоп М. Україна і українська політика Москви. Частина 1. – Сучасність. – 1981.
- ⁷⁷ Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. – Сучасність. – 1979.
- ⁷⁸ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. – К., 1993. – С. 208.
- ⁷⁹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т. 2. – К., 1994. – С. 67.
- ⁸⁰ Там само. – С. 69.
- ⁸¹ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ – ХХ століття. – К., 1996.
- ⁸² Там само. – С. 193.
- ⁸³ Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917 – 1921 рр. – К., 1999. – Том 10.
- ⁸⁴ Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921 – 1939 рр.). – К., 1999. – Том 11. – С. 294.
- ⁸⁵ Кафарський В. Комунізм і український національно-визвольний рух. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 333.
- ⁸⁶ Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ століття. – Чернівці, 1999.
- ⁸⁷ Швагуляк М. Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років ХХ ст. // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. Том ССХХІІ. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1991. – С. 111 – 145; Маловідома сторінка політичного життя Західної України передодня Другої світової війни (з історії Контактного Комітету. 1937 – 1939 роки) // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. Том ССХХVІІІ. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1994. – С. 207 – 248.
- ⁸⁸ Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. – Львів, 1997. – № 3 – 4. – С. 3 – 31.
- ⁸⁹ Марчук В. Українська греко-католицька церква. Історичний нарис. – Івано-Франківськ, 2001.

- ⁹⁰ Вегеш М. Карпатська Україна 1938 – 1939 років у західноєвропейському історичному контексті. В 2-х томах. – Ужгород, 1997; Солідарність українців Східної Галичини з національно-визвольною боротьбою закарпатських українців (1938 – 1939) // Сучасність. – 1995. – № 2.
- ⁹¹ Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999.
- ⁹² Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914 – 1923 рр. у 2-х томах. – Львів, 1998.
- ⁹³ Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001.
- ⁹⁴ Реєнт О. У робітнях історичної науки. – К., 1999.
- ⁹⁵ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Львів, 2000.
- ⁹⁶ Гарчева Л. Війна Раднаркомів Росії з Центральною Радою (кінець листопада 1917 – лютий 1918 рр.) // Сурми. – 1995. – № 1; Збройні сили Центральної Ради (лютий – квітень 1918 р.) // Військо України. – 1993. – № 8.
- ⁹⁷ Кармазіна М. Ідея державності в українській політичній думці (кінець ХІХ – початок ХХ століть). – К., 1998.
- ⁹⁸ Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. – Львів, 1995; Історія галицького стрілецтва. – Львів, 1990; Литвин М. Українсько-польська війна 1918 – 1919 рр. – Львів, 1998.
- ⁹⁹ Макачук С. А. Українська республіка галичан. – Львів, 1997.
- ¹⁰⁰ Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка 1918 – 1923 рр. (До 75-річчя утворення і діяльності). – Коломия, 1993; Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А., Лешкович Н.О. Становлення державності в Україні (1917 – 1922 рр.). – Коломия, 2000.
- ¹⁰¹ Сливка Ю. Етапи та головні напрямки дослідження ЗУНР в українській історіографії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. – Львів, 2000. – № 6. – С. 3 – 9.
- ¹⁰² Панчук А.М. Історіографія Західно-Української Народної Республіки (1918 – 2000 рр.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 2000.
- ¹⁰³ Макачук С. Концептуальні аспекти сучасної польської історіографії ЗУНР // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. – Львів, 2000. – № 6.
- ¹⁰⁴ Красівський О. Галичина у першій чверті ХХ ст. Проблеми польсько-українських стосунків. – Львів, 2000.
- ¹⁰⁵ Федик І. УНДО, ОУН: ставлення до Польщі. – Львів, 1998.
- ¹⁰⁶ Бурковська І. Проблема польсько-українського політичного компромісу в діяльності УНДО // Розбудова держави. – 1997. – № 1.
- ¹⁰⁷ Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925 – 1928). – Львів, 1995; Консолідаційні спроби українських політичних сил у другій половині 1920 року // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – № 7. – С. 311 – 319; Відносини краю та закордонного уряду ЗУНР (грудень 1922 – березень 1923 рр.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – № 6. – С. 194 – 201.
- ¹⁰⁸ Соляр І.Я. Проблема консолідації національно-державницьких сил Західної України (1923 – 1928 рр.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Львів, 1995. – С. 8.
- ¹⁰⁹ Хруслов Б. Політика УНДО напередодні Другої світової війни (1938 – 1939 рр.) // Галичина. – Івано-Франківськ, 1999. – № 3. – С. 181 – 188; Українське національно-демократичне об'єднання: політика нормалізації польсько-українських стосунків (1935 – 1937 рр.) // Наукові записки ХХХV: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. – К., 1999. – Вип. спец. – С. 158 – 168.
- ¹¹⁰ Расевич В. Засади політичної незалежності України у програмі Української національно-демократичної партії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – № 7. – С. 229 – 242; Українська національно-демократична партія (1899 – 1918 рр.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Львів, 1996.
- ¹¹¹ Швагуляк М. Національно-політична свідомість Дмитра Паліва у міжвоєнний період // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – № 7. – С. 404 – 427; Партійні поділи і загальнонаціональні інтереси. Проблема політичної консолідації українського національного руху Галичини (1919 – 1939 рр.) // Сучасність. – 1994. – № 2.
- ¹¹² Зайцев О. Політичні партії Західної України у виборах 1928 р. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 3. – Львів, 1994; Представники українських політичних

- партій Західної України в парламенті Польщі (1922 – 1939 рр.) // Український історичний журнал. – 1993. – № 1. – С. 72 – 84.
- ¹¹³ Кугутяк М. Проблема державно-правового статусу Галичини у політичних концепціях УНТП (1920 – 1923) // Галичина. – 2001. – № 5 – 6. – С. 240 – 253; Галицькі українці у боротьбі за державну незалежність у 1920 – 1923 роках // Галичина. – 1997. – № 1. – С. 45 – 57; 1998. – № 1 (2). – С. 56 – 66; УНДО: активізація діяльності посилення громадсько-політичних впливів (1928 – 1930 рр.) // Галичина. – 1999. – № 3. – С. 24 – 34; 2000. – № 4. – С. 90 – 96; УНДО: політичний конфлікт 1931 – 1933 рр. // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Випуск II. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 64 – 73; Випуск III. – Івано-Франківськ, 2000. – С. 79 – 90 (у співавторстві).
- ¹¹⁴ Кентій А.В. Українська військова організація (УВО) в 1920 – 1928 рр. Короткий нарис. – К., 1998; Нариси історії Організації українських націоналістів (1929 – 1941 рр.). – К., 1998.
- ¹¹⁵ Жерноклеєв О. Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899 – 1918). – К., 2000.
- ¹¹⁶ Райківський І. Галицька соціал-демократія в українській революції 1917 – 1920 років // Галичина. – 1998. – № 1 (2). – С. 42 – 55.
- ¹¹⁷ Кучерепа М., Давидюк Р. ВУО. Волинське українське об'єднання. – Луцьк, 2001.
- ¹¹⁸ Москалюк М. Український християнсько-суспільний рух Галичини в 20-х рр. ХХ ст. – К., 1998; Державотворча концепція українських християнських суспільників у міжвоєнній Галичині (1920 – 1939 рр.): історико-політологічний аналіз // Галичина. – 2000. – № 4. – С. 97 – 101.
- ¹¹⁹ Москвофільство: документи і матеріали. Вступна стаття, коментарі та добірка документів Олексія Сухого. – Львів, 2001.
- ¹²⁰ Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина ХІХ ст. – кінець 30-х років ХХ ст.). – Івано-Франківськ, 1999; Український Пласт. 1911 – 1939. – Івано-Франківськ, 1996; Жінотство в суспільному житті Західної України (остання третина ХІХ ст. – 1939 рр.). – Івано-Франківськ, 1998.
- ¹²¹ Гелей С. Консервативна течія в суспільно-політичній думці України ХІХ ст. – Львів, 1996; Василь Кучабський: від національної ідеї до державності. Українська консервативна політична думка першої половини ХХ ст. та її вклад в історичну науку. – Львів, 1998.
- ¹²² Енциклопедія Українознавства в двох томах. Т. 1. – Мюнхен – Нью-Йорк, 1949. – С. 1145.
- ¹²³ Потульніцький В.А. Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). – К., 1992; Теорія української політології. Курс лекцій. – К., 1993.
- ¹²⁴ Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921 – 1939. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1979.
- ¹²⁵ Piotrkiewicz T. Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach Pilsudczyzny. 1926 – 1930. – Warszawa, 1981.
- ¹²⁶ Kulesza W. Koncepcje ideowo-polityczne obozu rządzącego w Polsce w latach 1926 – 1935. – Wrocław, 1985.
- ¹²⁷ Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej. 1922 – 1926. – Kraków, 1979.
- ¹²⁸ Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923 – 1929. – Kraków, 1989; Kwestia ukraińska w polityce III Rzeczy (1933 – 1945). – Warszawa, 1972; Polacy i Ukraińcy. – Warszawa, 1993.
- ¹²⁹ Kowalski J. Zarys historii polskiego ruchu robotniczego w latach 1918 – 1939. – Warszawa, 1962; Radziejowski J. Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy 1919 – 1929. Wezłowe problemy ideologiczne. – Kraków, 1976; Biernacek T. Spor o taktykę: Komunistyczna Partia Galicji Wschodniej wobec wuborów do Sejmu i Senatu w listopadzie 1922 r. – Żilona Góra, 1985.
- ¹³⁰ Енциклопедія Українознавства. Т. 6. – Париж – Нью-Йорк, 1970. – С. 2252.
- ¹³¹ Tomczyk R. Zjednoczenie (UNDO) wobec Ukrainy Radzieckiej w latach 1925 – 1939. Zarys problemu // Kwartalnik ukraiński. Zustricz. – Warszawa, 1990. – N 1. – S. 98 – 108; Ewolucja ideowo-taktyczna Ukraińskiego Zjednoczenia Narodowo-Demokratycznego (UNDO) wobec państwa i rządu polskiego w latach 1925 – 1939 // Akcja „Wisła” na tle stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii Uniwersytetu Szczecińskiego. – Szczecin, 1994. – S. 61 – 66; Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne (UNDO) a wybory parlamentarne w 1928 roku // Biuletyn Południowo-Wschodniego instytutu naukowego. – Przemyśl, 1997. – N 3. – S. 92 – 101.
- ¹³² Moklak I. Lemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe. – Kraków, 1997.
- ¹³³ Koko E. Ukraińcy socjaldemokracji galicyjscy w okresie międzywojennym (1918 – 1939) // Ukraińska myśl polityczna w XX wieku. – Kraków, 1993.

Ігор РАЙКІВСЬКИЙ

ВЗАЄМИНИ УКРАЇНСЬКИХ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ ГАЛИЧИНИ З ПОЛЬСЬКОЮ ПАРТІЄЮ СОЦІАЛІСТИЧНОЮ В 1918 – 1939 рр.

Після розпаду Австро-Угорської імперії та поразки у польсько-українській війні 1918-1919 рр. Західна Україна* увійшла до складу відновленої Польської держави. Уряди Другої Речі Посполитої проводили стосовно українців політику національної асиміляції, реалізуючи її різними методами, які загалом можна охарактеризувати, використавши давній латинський принцип “поділяй і володарюй”. Політика польських урядів у Галичині в період “парламентської демократії” (1919-1926 рр.) і “санаційної диктатури” (1926-1939 рр.) мала єдину кінцеву мету – перетворити захоплені українські землі в невід’ємну частину Польщі¹. Українське суспільство, політично структуроване у партії різних напрямків, чинило опір польській окупації краю (крім дуже маловпливових партій угодовського (пропольського) і москвофільського таборів).

Загострення українсько-польського протиборства в міжвоєнній Польщі відобразилося на взаєминах між українськими і польськими соціалістами. З ідеологічних переконань соціал-демократичні партії різних народів у складі Австро-Угорщини в кінці XIX – на початку XX ст. тісно співпрацювали на марксистській платформі. Багатонаціональна Соціал-демократична робітничая партія Австрії (СДРПА) входила до складу II Інтернаціоналу, що існував з 1889 р. Складовою частиною СДРПА була Українська соціал-демократична партія (УСДП) Галичини і Буковини, створена у вересні 1899 р. під час формування партійно-політичної системи в Західній Україні. УСДП розгорнула діяльність у лівоцентристському спектрі національно-державницького табору, виступала під гаслом боротьби за утвердження незалежної соборної Української соціалістичної держави і намагалася поєднати національну ідею з марксизмом.

Українські соціал-демократи взаємодіяли з Польською партією соціалістичною (ППС, до 1919 р. – з Польською партією соціал-демократичною Галичини і Сілезії, що виникла як складова частина СДРПА в 1892 р.), яка репрезентувала соціалістичний напрям у польському національно-державницькому таборі. Обидві партії відстоювали соціальні і національні права робітництва: УСДП – українського, а ППС – польського. Разом з СДРПА і в її складі УСДП, як і польська соціал-демократія, визнавали революційну боротьбу робітничого класу за соціалізм, але виступали за прихід до влади парламентським шляхом, проти неправових засобів досягнення своєї мети. Українські і польські соціал-демократи входили до об’єднаного соціал-демократичного клубу в австрійському парламенті (після виборів 1907 р. до нього вступили два послы від УСДП)².

У розвитку взаємин між УСДП і ППС у міжвоєнний період загалом можна виділити два етапи: 1) 1918-1924 рр.; 2) 1928-1939 рр. На першому етапі у зв’язку з національно-визвольними рухами, розпадом Австро-Угорської імперії відбулося загострення міжетнічних стосунків у Галичині, що й призвело до кровопролитної польсько-української війни 1918-1919 рр. За цих умов УСДП і ППС практично стали

* Західна Україна включала Галичину, Волинь, Холмщину, Полісся і Підляшшя.

по різні сторони збройного конфлікту.

Пріоритет національної ідеї над соціальною був основою для співпраці УСДП з іншими українськими партіями, що дало змогу здійснити Листопадову 1918 р. національно-демократичну революцію і приступити до будівництва Української держави. Водночас польські соціалісти підтримали політику анексії східногалицьких територій Польською державою. Представники УСДП увійшли до складу першого уряду Західно-Української Народної Республіки (А.Чернецький став державним секретарем праці і суспільної опіки, а М.Парфанович – заступником секретаря шляхів), тоді як польські соціалісти очолили перші уряди відродженої Польщі – Другої Речі Посполитої. Пепеєєвіці становили більшість в урядах І.Дашинського та Є.Морачевського разом з діячами Польської трудової партії “Визволення”³. “Не станув польський революційний пролетаріят в однім ряді з українським товаришем – розійшлися їх шляхи”⁴, – робила в 1919 р. висновок газета УСДП “Вперед”. Партійний орган “Червоний прапор” заявляв (1 травня 1919 р.), що польські соціалісти “йдуть проти нас, називаючи кожен наш виступ в обороні прав українського народу націоналізмом, шовінізмом”⁵. За свідченнями Л.Ганкевича, одного з лідерів УСДП, партія ще в кінці жовтня 1918 р. розірвала стосунки з польськими соціалістами⁶.

Лев Ганкевич

Щоб відвернути назріваючий польсько-український конфлікт, М.Ганкевич 31 жовтня 1918 р. написав листа до відомого польського соціаліста І.Дашинського, в якому закликав, поки ще не пізно, до порозуміння між народами. Очевидно, УСДП мала надії на підтримку польських соціалістів у справедливому розв’язанні українського питання. Лист М.Ганкевича був розглянутий на засіданні ексекютиви Польської партії соціал-демократичної 1-2 листопада, яке вирішило для переговорів делегувати своїх представників до Львова⁷. “Листопадовий зрив” 1918 р. і початок польсько-української війни перекреслили ці наміри. Отже, польсько-український збройний конфлікт з усім трагізмом продемонстрував ілюзорність тези про інтернаціональну солідарність робітничого класу в боротьбі за соціалістичні ідеали. УСДП, як і ППС, чітко виявила свій національний патріотизм, примат національного над соціальним та інтернаціональним.

Після Акту злуки ЗУНР з Українською Народною Республікою (УНР) в січні 1919 р. УСДП стала в опозицію до галицьких урядових чинників. Партія виступила за створення єдиного соціалістичного уряду в Україні. Однак до повної злуки практично справа не дійшла, далі існували два уряди – УНР і Західної Обл. УНР (ЗОУНР), дві політики. УСДП піддала критиці політичний курс Державного секретаріату ЗОУНР, підтримала діяльність соціалістичного уряду Директорії УНР. До його складу в 1919-1920 рр. входили галицькі соціал-демократи В.Темницький, О.Безпалко, В.Старосольський, С.Вітик. Останній очолював Міністерство галицьких справ, або Міністерство в справах ЗОУНР при уряді УНР, що було створене в тимчасовій столиці УНР Кам’яні-Подільському в липні 1919 р. (на противагу диктатурі Є.Петрушевича). Підтримавши курс С.Петлюри на польсько-українське зближення, УСДП різко засудила Варшавський договір 1920 р. між УНР і Польщею. Українські соціал-демократи вийшли

з президії Української національної ради у Львові (30 березня 1920 р.) та з уряду УНР (4 квітня 1920 р.)⁸. УСДП відзначала недемократичний характер угоди, за якою відходили до Польщі “території з більшістю українського населення за ціну увільнення кількох губерній Придніпрянщини від большевицької влади!”⁹. Водночас газета УСДП “Вперед” писала, що “сама ідея незалежності України не вбита”, і “невдача дотикає тільки переведення, а не саму ідею”¹⁰. Отже, УСДП в 1920 р. остаточно зневірилася в політиці урядів УНР і ЗУНР.

Позиція ППС, як і УСДП, в період загострення польсько-українських суперечностей також змінилася. Польські соціалісти наприкінці XIX – на початку XX ст. прихильно ставилися до федеративного союзу відновленої великої Польщі з Україною. Лідери партії вважали, що створення української державності сприятиме ослабленню російського імперіалізму, відсуненню російських кордонів на схід і створенню низки держав, які відмежують Росію від Польщі. Однак під час польсько-української війни 1918-1919 рр. внаслідок посилення польських шовіністичних настроїв питання федерації з Україною відійшло у діяльності ППС на другий план. У пепеєсівців тоді не було чіткого бачення територіальних меж української державності. На сторінках партійної преси діячі ППС висловлювали різні підходи до вирішення справи державної належності Східної Галичини. Крім думки про те, що вона повинна увійти до складу Речі Посполитої, були й інші погляди: 1) встановлення лінії розмежування двох ворогуючих сторін, яка залишала на польському боці частину Галичини разом зі Львовом і Дрогобицько-Бориславським нафтовим басейном; 2) утворення на території Східної Галичини, Холмщини і Підляшшя держави під міжнародним захистом, що мала стати нейтральною зоною між Польщею та Україною; 3) надання Східній Галичині державного статусу під польським протекторатом та ін.¹¹. На відміну від УСДП, діячі ППС взагалі позитивно оцінили підписання Варшавської угоди, але в ході воєнної кампанії 1920 р. проти більшовиків на Україні піддали критиці політичний курс польського уряду. Після невдалої спроби реалізації договору Ю.Пілсудського і С.Петлори пепеєсівці виступили за підписання мирної угоди між Польщею і радянськими республіками за умови реалізації права на самовизначення українського (і білоруського) народів, а федералістської програми – у перспективі¹².

Ризький мир, підписаний у березні 1921 р. між радянською Росією й Україною, з одного боку, та Польщею, з другого, зруйнував самостійницькі плани урядів УНР та ЗУНР*, узаконив контроль російських більшовиків над переважною частиною території України. Водночас Польща одержувала Західну Україну, що зміцнило позиції польського уряду на міжнародній арені (хоч формально суверенітет над територією Східної Галичини до 1923 р. належав державам Антанті). Польські урядові кола відмовляли українському населенню в праві на вільний національний розвиток. Тональність політичного життя у Польщі до середини 1920-х рр. визначала інкорпораційна програма ендеків, складовою частиною якої була національна асиміляція меншин і спроби перетворення Польської держави в однонаціональну. Польський уряд скасував автономію Галичини, яку вона мала за Австрії, заборонив вживати терміни “Галичина”, “українець”, “український” (замість них використовували назву “Східна Малопольща”, етноніми “русин”, “русинський”, що вже стали анахронізмами) тощо¹³.

Програма польських соціалістів на початку 1920-х років певною мірою суперечила політиці урядових кіл. Пепеєсівці обстоювали автономістське розв’язання

* Щоправда, уряд ЗУНР мав у вирішенні східногалицького питання надії на дипломатичну підтримку Антанті (до 15 березня 1923 р.), які соціал-демократи, на відміну від інших галицько-українських партій, не поділяли.

справи Східної Галичини, що, на думку лідерів ППС М.Недзялковського, Т.Голувка та ін., було прийнятним компромісом для української і польської сторін. Водночас ППС критично ставилася до більшовицької влади, виступала за незалежність Наддніпрянської України. Шляхи вирішення українського питання обговорювалися на XVIII конгресі ППС 23 липня 1921 р. в Лодзі. У запропонованій М.Недзялковським резолюції конгрес, засудивши політику національного й релігійного угиску на “східних кресах”, заявив, що “здобуття далеко йдучої автономії для населяючих компактні території національних меншин у Польщі” є “одним із найнеобхідніших завдань соціалістичної боротьби”¹⁴.

Між членами ППС тривалі дискусії викликав проект закону про територіальну автономію Східної Галичини, запропонований у жовтні 1921 р., автором якого був М.Недзялковський. Зокрема, він передбачав заснування на території автономії двох воєводств – Галицького та Подільського*. У Східній Галичині створювався законодавчий орган – крайовий сейм, у функції якого входили формування і контроль над автономною адміністрацією – крайовою радою. Східногалицька автономія отримувала власний бюджет і казну, українська мова паралельно з польською вживалася як урядова тощо. Особлива увага зверталася на гарантування права польської меншини у всіх галузях громадського життя. Більшість членів Головної Ради підтримали проект М.Недзялковського, водночас проти надання Східній Галичині територіальної автономії виступила східногалицька окружна організація ППС. Місцеві соціалісти стверджували, що реалізація проекту автономії в майбутньому призведе до від’єднання краю від Речі Посполитої¹⁵. Розбіжності всередині ППС на тлі автономістських проектів загрожували розколом партії. Порозуміння між львівською групою та рештою ППС вдалося досягти у травні 1922 р., коли сторони домовилися запропонувати урядові законопроект автономного устрою Східної Галичини. Передбачалося створення “автономної території з власним сеймом і відповідальним перед ним крайовим урядом та із забезпеченням свободи розвитку для народів, що населяють цю територію”¹⁶. І.Дашинський від імені Союзу польських соціалістичних послів 29 травня 1922 р. запропонував у сеймі прийняти цей законопроект. Однак рішуча протидія націоналістичних фракцій унеможливила ухвалення пропозиції соціалістів.

Незабаром правонаціоналістичний табір змушений був повернутися до справи Східної Галичини, але в результаті обговорення під впливом націоналістичних сил замість територіальної автономії було створено воєводське самоуправління, що закріплювалося законом у вересні 1922 р. Прийняття закону, який суперечив проекту ППС, зрівнював адміністративно-політичний статус Східної Галичини з іншими регіонами Польщі та нівелював права української більшості, свідчило про слабкість українофільського табору в польському суспільстві. Показово, що закон так і не був імplementований протягом усього періоду Другої Речі Посполитої. Отже, спроби пепеєсівців розв’язати східногалицьке питання шляхом надання територіальної автономії краю з переважаючим українським населенням не знайшли підтримки серед польських політичних партій (за винятком маловпливових Польської народної партії “Визволення” та Польської народної партії “Лівиця”, що голосували у сеймі за пепеєсівський проект). По суті, ППС пропагувала концепцію державної асиміляції, що передбачала забезпечення українській меншині рівноправ’я і свободи в національному, економічному та культурному розвитку з метою прив’язання її до платформи польської державності¹⁷.

* До їх складу не входила частина повітів Львівського воєводства, але в січні 1922 р. на засіданні Головної Ради ППС М.Недзялковський вніс деякі зміни щодо межі територіальної автономії, включивши в автономію нафтовий басейн.

Пепеєсівці підтримали концепцію автономії краю на XIX партійному конгресі 31 грудня 1923 р.– 2 січня 1924 р. В ухваленій резолюції ППС домагалась “автономії територіальної для меншостей, що населяють компактно території на сході Речі Посполитої”¹⁸. У пепеєсівських проектах автономії можна виділити дві тенденції. Перша з них полягала у забезпеченні чітко визначених прав українського населення, а друга – в збереженні унітарного характеру Польської держави. Сучасний польський історик Е.Коко відзначив посилення другої тенденції в середині 1920-х рр., що можна пояснити насамперед тиском східногалицьких соціалістів на центральний провід партії і ворожим ставленням місцевих українців до Польщі¹⁹.

Характерно, що ППС виявляла значно менший інтерес до створення територіальної автономії білоруських земель під владою Речі Посполитої. Ця позиція ППС зумовлювалася порівняно низьким рівнем національної свідомості білорусів та проживанням на цих землях значної кількості поляків. Очевидно, польські соціалісти сподівалися на легкий шлях приєднання західнобілоруських земель до Польщі²⁰.

ППС робила спроби налагодити контакти з українськими соціал-демократами. Пепеєсівці мали на меті заручитися підтримкою УСДП при ухваленні проекту територіальної автономії Східної Галичини, зокрема щодо визначення кордонів та основних умов автономії. 7 листопада 1921 р. в редакції газети УСДП “Вперед” у Львові відбулася зустріч діячів ППС М.Недзялковського і К.Пужака з українськими еседеками. Польські соціалісти цікавилися ставленням УСДП до автономістського розв’язання справи Східної Галичини, запропонованого ППС. П.Буняк і М.Парфанович від імені українських соціал-демократів дали негативну відповідь²¹. Враховуючи невирішеність міжнародно-правового статусу Східної Галичини до 1923 р., УСДП, як і всі національно-державницькі сили, бойкотувала заходи окупаційних властей в краї (перепис населення 1921 р., вибори до польського сейму і сенату 1922 р.). Партія звинувачувала ППС у тому, що вона, “відрікшись всіх соціалістичних принципів, пішла на службу польській буржуазії”²².

Поразка національно-визвольних змагань, встановлення польського окупаційного режиму в Західній Україні, а з іншого боку – наявність української державності (хоча й ілюзорної) в особі Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР), “українізація” спричинили ліворадикальну еволюцію УСДП на початку 1920-х років, яка загострила стосунки партії з ППС. Ліворадикальна еволюція УСДП відбулася під тиском рядових членів, що масово вступали в партію, будучи симпатиками радянської України²³. Радянофільські елементи зміцнили позиції в умовах проведення “українізації” в УСРР, що суперечила національній політиці польського уряду і розширила коло прихильників радянської влади в Галичині. Керівництво УСДП “не поставило міцного політично-ідейного опору проти ... опанування партії комуністичним і комунофільським елементом”²⁴, – слушно зауважив радикал І.Макух. Відомі й заслужені в минулому керівники УСДП на початку 20-х рр. з різних причин опинилися поза партійною організацією (В.Темницький, В.Старосольський, О.Безпалко, С.Вітик та ін.) або були виключені з Головної управи (Л.Ганкевич, П.Буняк, І.Квасниця). Окремі лідери УСДП (О.Панас, А.Чернецький та ін.), хоч і не підтримували до кінця комуністичної ідеології, платформи Комінтерну, були обрані до нової управи на VI партійному з’їзді 18 березня 1923 р.

Володимир
Старосольський

З’їзд відкрито проголосив перехід УСДП на ліворадикальні позиції. Комуніст М.Теслок, один з активістів опанування “верхівки” партії українських соціал-демократів, згадував, що “голова управи УСДП Олександр Панас і його заступники та інші її члени фактично були проти того, щоб компартія здійснювала контроль ... за діями УСДП”²⁵. Прокомуністична УСДП різко виступала проти політики польських соціалістів. Газета УСДП “Земля і воля” в 1923 р. писала, що ППС через підтримку “буржуазної держави ... зовсім забула про класові інтереси працюючої класи”²⁶. Власти заборонили прокомуністичну УСДП в січні 1924 р.

Отже, від Листопадової 1918 р. національно-демократичної революції в Галичині та проголошення ЗУНР до заборони УСДП польською владою в 1924 р. партія українських соціал-демократів критично ставилася до ППС, не мала з нею на офіційному рівні жодних зв’язків. Навіть першотравневі свята міжнародної пролетарської солідарності українські і польські соціал-демократи в краї, як правило, відзначали окремо. По суті, конфлікт спричинило різне бачення національного питання: УСДП виступала за злуку західноукраїнських земель з Наддніпрянською Україною, не визнавала польського окупаційного режиму, тоді як ППС обстоювала входження Галичини до складу Речі Посполитої (хоч і на правах територіальної автономії).

Від офіційної політичної лінії УСДП відрізнялася позиція Миколи Ганкевича, одного із засновників і багатолітніх лідерів партії. Він критично ставився до російських більшовиків, був прихильником порозуміння з польськими соціалістами, вважаючи, що “в Галичині територіальна автономія – се пункт вихідний”²⁷. На його думку, підтриманий ППС проект територіальної автономії мав забезпечити вирішення “польсько-української справи на одинокій національній мирній дорозі”²⁸. Центральний орган УСДП газета “Вперед” писала, що М.Ганкевич “поставився до великої пролетарської революції Сходу як сліпець до ясного сонця” і почав “лягтися на велике пролетарське діло...”²⁹. Головна управа на своєму засіданні 29 грудня 1921 р. на вимогу львівської робітничої ради УСДП виключила М.Ганкевича з партії. Він не був офіційно поінформований і дізнався про це рішення з газети³⁰. М.Ганкевич до кінця свого життя (помер у липні 1931 р.) виступав за тісну співпрацю українських соціал-демократів з пепеєсівцями, а в партійному житті відновленої в 1928 р. УСДП участі не брав.

Микола Ганкевич

На другому етапі, починаючи з середини 1920-х років, намітилася тенденція до взаємодії між УСДП і ППС. Цьому сприяло насамперед зростання контрверзи серед різних угруповань в українському національно-державницькому таборі, що призвело до розколу між легальними і нелегальними структурами політичного спектру. Все більше посилювалися позиції (особливо серед молоді) націоналістичного підпілля, інтегрального українського націоналізму, що знайшов відображення в ідеології створеної в 1929 р. Організації українських націоналістів (ОУН). Водночас зростали впливи клерикальних партій – Української народної обнови (УНО) та Українського католицького союзу, що виникли на початку 1930-х рр. Поправління суспільних настроїв у 30-ті роки і пов’язана з цим організаційна слабкість УСДП спонукали партійних лідерів до пошуку союзника в польському політичному таборі. Секретар УСДП І.Квасниця відкрито сказав, що “момент для ведення справді соціалістичної і класово-усвідомлювальної роботи був дуже невідповідний”³¹. Українські соціал-демократи бачили в ППС

союзника у боротьбі за соціалістичну перебудову суспільства, що в їх розумінні була безпосередньо пов'язана з національним визволенням. УСДП послідовно виступала за незалежну соборну Українську державу з соціалістичним ладом. Польські соціалісти пішли на зближення з УСДП, щоб зміцнити фронт лівих сил проти обмеження демократичних інститутів, фашизації суспільного життя у Польщі в 1930-х роках.

Пепеєсівські лідери прихильно ставилися до заходів колишнього керівництва УСДП щодо відбудови партії на старих, соціал-демократичних позиціях. На початку 1925 р. у Львові виник комітет для організації Української соціалістичної партії (УСП). 1 лютого 1925 р. вийшов перший номер газети «Робітник» як партійного органу³². Пепеєсівські газета «Robotnik» вітала створення УСП, відзначивши, що новий часопис заснувала група діячів, які «після заборони УСДП поліцією зберегли вірність соціалістичним засадам і не дали себе захопити ані наліво до комуністів, ані направо до націоналістів»³³. Однак УСП не спромоглася активізувати організаційну діяльність.

Заходи щодо відновлення партії українських соціал-демократів було продовжено шляхом просвітницької роботи в робітничому середовищі – заснування культурно-освітнього товариства «Робітнича громада» і газети «Вперед!». Напередодні березневих 1928 р. виборів до польського парламенту виникла Українська соціалістична група «Вперед» як політична організація, що сформувала виборчий блок з Українською соціалістичною радикальною партією (УСРП)* на платформі «За землю і волю!»³⁴.

Володимир Темницький

Відродження УСДП остаточно завершив партійний з'їзд 8-9 грудня 1928 р. у Львові. Виступаючи на з'їзді, новообраний голова партії Л.Ганкевич висловив думку про необхідність взаємодії УСДП зі всіма соціалістичними партіями, передусім з ППС та українськими соціалістами-радикалами: «Інші українські партії є або буржуазні, або комуністичні, і з ними УСДП не може співпрацювати»³⁵. В.Темницький переконував учасників з'їзду, що «відношення до соціалістичних партій інших народів» – це найбільш «болюче» питання політики УСДП, але «як партія класова» вона мусить «порозуміватися з іншими соціалістичними партіями»³⁶. Делегати робили деякі застереження щодо негайного вступу УСДП до II Інтернаціоналу, водночас жоден із них не підтримав приєднання партії до III, Комуністичного Інтернаціоналу. Отже, відновлена УСДП намагалася поєднати національну ідею з марксизмом, виявила прагнення підтримати міжнародний соціалістичний рух і зблизитися з ППС. В основу політичної платформи УСДП поклала тезу про примат демократії у боротьбі за завдання українського робітничого класу.

Найбільш виразною співпраця УСДП і ППС була у профспілковому русі. Згідно з рішенням грудневого з'їзду УСДП 1928 р. українські соціал-демократи взяли курс на створення автономних українських відділів у загальнодержавних класових професійних спілках. Спільна нарада ЦК УСДП і Центральної Комісії Класових

* Названий виборчий блок – «українського робітництва та селянства» – обрав дев'ятьох послів до сейму й одного до сенату, за нього проголосувало близько 270 тис. чол. Щоправда, українські соціал-демократи не провели до парламенту жодного свого діяча, бо займали у блоці другорядні позиції.

професійних спілок (КПС), що перебували під впливом польських соціалістів, 29 квітня 1929 р. у Львові визначила умови вступу робітників-українців до автономної профспілкової організації в рамках КПС. Передбачалося для ведення «організаційної і культурно-освітньої діяльності серед українських робітників» обрати Українську професійну комісію, підпорядковану Центральній комісії КПС, а також організувати видавництво українською мовою професійного органу і скликати найближчим часом Український професійний конгрес³⁷. Однак, незважаючи на підтримку ППС, засідання Українського професійного конгресу, що відбулося 1 листопада 1929 р. у Львові за участю 119 делегатів з 38 місцевостей краю, не вдалося завершити через протидію польської поліції та прокомуністичних елементів (насамперед партій «Сельроб-єдність» та ППС-лівця). На конгресі з вітальною промовою виступив відомий діяч ППС І.Щирек³⁸. Газета «Професійний вістник», заснована як друкований орган Української професійної комісії (голова – І.Квасниця), виходила протягом 1929-1932 рр. нерегулярно через фінансові проблеми (всього – 22 номери).

У цілому УСДП заручилася підтримкою лідерів ППС у профспілковій діяльності, але так і не змогла досягти своєї мети – виділити автономну українську структуру в рамках Класових професійних спілок у Польщі. Щоправда, під впливом УСДП перебували окремі професійні осередки на місцях (наприклад, у 1937 р. – товариство двірників і домашньої прислуги «Праця» в Дрогобичі у складі 50 осіб)³⁹. А.Чернецький стверджував, що з угоди між ЦК УСДП і Центральною комісією КПС «в практиці не вийшло ... нічого. Серед польського робітництва ... закоринився глибоко примат тотальності Польської держави і нечуваний шовінізм»⁴⁰. Отже, УСДП не вдалося виділити автономні українські робітничі профспілки, що можна пояснити не лише опором польської влади і ліворадикальних сил, а й важким економічним становищем робітників-українців та вузькою соціальною базою УСДП через малу кількість національно свідомих промислових робітників.

Політичні взаємини партії українських соціал-демократів з ППС наприкінці 1920-х – у 1930-ті рр. розвивалися хвилеподібно, залежно від стану польсько-українських стосунків і ситуації в українському національно-державницькому таборі. Суспільно-політичне життя в Західній Україні у передвоєнне десятиліття характеризувалося двома суперечливими тенденціями, що проявилися, з одного боку, в процесі розмежування сил, а з іншого – в періодичних спробах їх консолідації.

На перших порах протягом 1929 р. – першої половини 1930 р. намітилася тенденція до зближення відновленої УСДП з польськими соціалістами. Так, першотравневе свято в 1930 р. УСДП вперше під польською владою відзначила організовано разом з польськими та єврейськими соціалістами. Соціал-демократи взяли участь у мітингах в 19 містах краю (у Львові, Бориславі, Дрогобичі, Добромилі, Долині, Калупі, Надвірній, Станіславі і т.д.)⁴¹. Член Центрального Комітету (ЦК) УСДП В.Темницький, довідавшись про те, що він входить до сейму замість посла голови УСРП Л.Бачинського, який помер у травні 1930 р.*, відкрито заявив про своє бажання співпрацювати на парламентській арені з представництвом ППС**. У розмові зі співробітником газети ППС «Robotnik» В.Темницький відзначав, що стосунки між УСДП

* Як відомо, українські соціал-демократи взяли участь у виборах до польського парламенту 1928 р. в одному блоці з УСРП. В.Темницький займав друге місце у виборчому списку по округу після Л.Бачинського.

** Ця заява не мала практичних наслідків, бо вже у серпні 1930 р. авторитарний режим особистої влади Ю.Пілсудського розпустив сейм і сенат.

“стають щораз ближчими” і що “ППС – єдина сила, котра чесно бореться за демократію в Польщі. Тому в цій боротьбі мусимо йти разом, пліч-о-пліч”⁴².

Певне охолодження у стосунках між УСДП і ППС зумовила сумнозвісна “паціфікація” українського населення Галичини восени 1930 р., коли польське військо і поліція під приводом боротьби з саботажними виступами ОУН завдали удару по українству взагалі. ЦК УСДП спільно з керівними органами двох інших впливових українських партій – Українського національно-демократичного об’єднання (УНДО) і УСРП опрацювали спільну заяву, що була опублікована у пресі. У ній висловлювався протест проти “безправних вчинків так званих паціфікаційних відділів” і проти застосування принципу колективної відповідальності українського населення. З іншого боку, автори цієї заяви осудили саботажницькі дії націоналістичного підпілля як “з національного погляду безцільні, позбавлені політичного змісту та неоправдані навіть ніякими революційними мотивами”⁴³.

“Паціфікація” призвела до порозуміння основних українських партій на виборах до польського парламенту восени 1930 р. УСДП, УНДО та УСРП разом з двома білоруськими партіями сформували спільний “Український і білоруський виборчий блок”, що був, по суті, об’єднанням ліберально-демократичних і соціалістичних угруповань на загальнонаціональній платформі. У відозві, підписаній членами блоку, підкреслювалося, що українські національно-державницькі сили об’єдналися, “не порушуючи своїх окремих “ідеологічно-програмових завдань”, для захисту “українців без огляду на партії, класи і віросповідання”⁴⁴. Зближення УСДП з УНДО та УСРП мало цільовий і тимчасовий характер. Виборчий блок українських партій розпався в парламенті на два представництва – УНДО і УСРП. Під час виборчої кампанії, що проводилася в умовах надзвичайного стану, українці одержали лише половину мандатів, порівняно з виборами 1928 р. Українські соціал-демократи займали у виборчому списку блоку надто низькі місця, що не дозволило жодному з них увійти до парламенту.

Щодо загострення українсько-польських відносин, “паціфікації” 1930 р., ППС займала двояку позицію. З одного боку, пепесівці визнавали обов’язок влади гарантувати безпеку і майно громадян Речі Посполитої, але з іншого – стверджувалося, що уряд повинен був прагнути виключно ліквідації українського націоналістичного підпілля, а не застосовувати принцип колективної відповідальності. Було сказано, що “паціфікація” заперечує “ідеологію польсько-українського порозуміння”, про необхідність втілення якої у життя говорили представники урядового “санаційного” табору. У пепесівській пресі панувала думка, що причиною гостроти українсько-польського протистояння була не стільки сила українського націоналізму, скільки нерозв’язаність питання земельної реформи⁴⁵. Події 1930 р. призвели до повторного винесення ППС на розгляд у сеймі проекту закону про територіальну автономію земель у Польщі, на яких переважало українське населення. Діячі ППС підкреслювали, що не мають жодних ілюзій щодо можливості прийняття законопроекту, а винесли його на обговорення, щоб “публічно ствердити факт, що у Польщі існують суспільні сили, які репрезентують конкретний план розв’язання трагічної польсько-української суперечки в умовах історичної дійсності, що виникла після закінчення великої війни”⁴⁶. Дійсно, пропозиція пепесівців була відкинута на засіданні сейму 6 листопада 1931 р. більшістю голосів. Показово, що “паціфікацію” рішуче засудив Соціалістичний Інтернаціонал. Протест, виголошений на засіданні його Виконкому в Цюріху в лютому 1931 р., підтримали й делегати ППС⁴⁷.

Отже, загострення українсько-польського протистояння в Галичині,

“паціфікаційна” акція уряду та парламентські вибори 1930 р. спричинили тенденцію до консолідації УСДП з іншими українськими партіями, що перебували в легальній частині національно-державницького табору. Це призвело до охолодження у стосунках з ППС, незважаючи на критичне ставлення пепесівців до “паціфікації”.

Відцентрові тенденції в національно-політичному житті після 1930 р. стали причиною зростання контрверзи між різними групами українського політичного табору. З особливою гостротою УСДП вступила у боротьбу з націоналістичним підпіллям і клерикальними партіями. Так, один із лідерів УСДП Р.Скибінський на сторінках газети ППС “Robotnik” відкрито засудив націоналістичну діяльність Організації українських націоналістів, з огляду на “фашистські тенденції”⁴⁸. У резолюції засідання ширшої управи УСДП від 22 березня 1931 р. критикувалося прагнення католицьких партій захистити “загибаючий капіталістичний світ”⁴⁹. Марксистські постулати спонукали УСДП до зближення з польським соціалістичним рухом, з ППС як ідейно близькою партією в польському національному таборі. Виступаючи на спільному мітингу УСДП і ППС 1 травня 1932 р. у Львові, голова партії Л.Ганкевич висловив думку про необхідність об’єднання зусиль польського та українського пролетаріату в боротьбі за демократію⁵⁰.

Ідея співпраці польських та українських соціал-демократів була підтримана лідерами ППС, що бажали зміцнення в українському суспільстві соціалістичних сил, вбачаючи у цьому шлях до покращення польсько-українських відносин. Львівський орган ППС “Dziennik ludowy”, засудивши непарламентські, збройні методи діяльності УВО-ОУН, стверджував, що “боротьба з Польщею ... є віддаленням процесу створення української держави, відбувається зі шкодою для самої української справи”⁵¹. Польські соціалісти з острахом спостерігали за посиленням в українському політичному таборі крайньо націоналістичних настроїв, особливо серед молоді (щоправда, у публіцистиці ППС про явище інтегрального українського націоналізму писалося побіжно). Очевидно, ця тенденція, що сприяла загостренню польсько-українського протистояння в краї, ППС намагалася у міру своїх можливостей побороти⁵². Все це спонукало УСДП і ППС до більш тісної взаємодії на політичній арені.

Представники УСДП і ППС на найвищому партійному рівні вперше після 1918 р. зібралися на конференції 29 січня 1933 р. у Львові. У ній взяли участь представники місцевих партійних комітетів та Центрального Виконавчого Комітету (ЦВК) і львівського Окружного Робітничого Комітету (ОРК) ППС. Від партії українських соціал-демократів на переговорах були присутні члени Центрального Комітету Л.Ганкевич (голова), В.Темницький, В.Старосольський, І.Квасниця та ін. Натомість польську сторону представляли діячі ЦВК ППС послі М.Недзялковський і К.Пужак, а також ОРК ППС А.Гауснер, Б.Марковський, Б.Скаляк та І.Щирек. М.Недзялковський чітко висловив думку учасників конференції про те, що “минуле – це найбільша перепона до порозуміння з УСДП”. “Минуле треба перекреслити, – заявив він. – Тільки соціалізм може вирятувати людство і під тим кутом треба підходити до всіх справ”⁵³. Конференція ухвалила рішення про взаємодію УСДП і ППС у боротьбі проти націоналізму, фашизму і комунізму. Підкреслювалося, що співпраця обох партій сприятиме подоланню гостроти у відносинах між українським і польським народами. Найсуттєвіша розбіжність між УСДП і ППС існувала в поглядах на вирішення національного питання. УСДП обстоювала утворення незалежної соборної Української держави, тоді як ППС виступала за територіальну автономію українських земель у Польщі. Водночас лідери ППС виразно підтримали принцип “самостійності й державної незалежності українського народу”⁵⁴. Очевидно, йшлося про відновлення української державності

на Наддніпрянщині. Делегати місцевих партійних комітетів УСДП під час дискусії висловлювали невдоволення тим, що діяльність ППС у провінції суперечила положенням угоди ЦК УСДП з Центральною Комісією КПС від 29 квітня 1929 р.⁵⁵.

Підсумовуючи результати конференції, І.Квасниця в інтерв'ю газеті "Robotnik" підкреслив, що ППС визнала в українському питанні максимальну програму УСДП: "Перший найважливіший крок зроблено, як Соціалізм звів нас до одного столу нарад, так Соціалізм доведе і до зміцнення зав'язаних контактів"⁵⁶. Водночас діяч ППС К.Чапінський стверджував у сеймі, що угода про співпрацю з УСДП повинна була певною мірою запобігти "тим розходженням, які в останніх часах виникли між польським і українським суспільствами"⁵⁷. У цілому спільна конференція УСДП і ППС мала суто теоретичний характер.

Тим часом в українському національно-державницькому таборі в 1933 – 1934 рр. намітилася тенденція до консолідації, що відвернуло увагу лідерів УСДП від пошуку тіснішої співпраці з ППС. Підґрунтя для консолідаційного процесу серед українських політичних партій створив насамперед остаточний відхід від політики "українізації" в Радянській Україні на зламі 20-х – 30-х рр., масові сталінські репресії і голодомор 1932-1933 рр. Погром українства в УСРР остаточно розвіяв радянськільські ілюзії українських соціал-демократів. VII партійний конгрес, що відбувся 4 березня 1934 р. у Львові, підтримав лінію на зближення УСДП з українськими соціалістичними партіями та консолідацію національно-демократичних сил⁵⁸. Конгрес одностайно прийняв ухвалу про вступ УСДП до Робітничого Соціалістичного Інтернаціоналу (РСІ)*. ППС стала членом РСІ ще в 1923 р. Крім УСДП, з галицько-українських партій до РСІ вступила в 1931 р. Українська соціалістична радикальна партія⁵⁹.

Для боротьби за національні інтереси, за відновлення соборної самостійної Української держави зі столицею в Києві об'єдналося сім політичних партій (УСДП, УНДО, УСРП, УНО та декілька емігрантських організацій), що підтримали ідею скликання Всеукраїнського Національного Конгресу (ВНК), яка виникла в емігрантських колах. В.Старосольський, П.Буняк та І.Квасниця від імені УСДП взяли участь у передконгресовій нараді у Львові, де було підготовлено загальну схему проведення ВНК і визнано повну суверенність народу щодо вибору конституційного ладу, створеного на зразок західноєвропейської демократії. Конгрес вирішили скликати до вересня 1935 р., але його проведенню перешкодила угодівська акція нового керівництва УНДО⁶⁰.

Справа ВНК наприкінці першої половини 1930-х років торкнулася крайових і емігрантських соціалістичних партій. Формування соціалістичного блоку започаткувала спільна конференція УСДП і УСРП 13 липня 1933 р., на якій обидві партії вирішили об'єднатися в український соціалістичний комітет з метою проведення акції "проти московського більшовицького насильства над Україною"⁶¹. Згодом до УСДП і УСРП приєдналися діячі наддніпрянських українських партій – Української соціал-

* Це рішення було закономірним, оскільки відновлена УСДП мала взаємини з робітничими партіями інших держав. Так, засідання ЦК УСДП 26 червня 1929 р. вислало вітання лейбористській партії на чолі з Р.Макдональдом, котра перемогла на парламентських виборах 1929 р. у Великобританії. У листі, зокрема, відзначалося, що український пролетаріат вважав успіх лейбористів "документальним підтвердженням переможного походу соціалістичної ідеї не лише в Англії, але також і в інших державах Європи" (Sprawy narodowościowe. – 1929. – № 3-4. – S.483; Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za kwiecień, maj i czerwiec 1929 r. – Warszawa, 1929. – S.45).

демократичної робітничої партії (УСДРП) та Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), що діяли в еміграції. Чотири українські соціалістичні партії в січні 1934 р. опублікували спільну заяву, яка викривала злочини сталінського режиму, виступала за "народоправство, демократичний лад" і наголошувала, що "українського народу ніхто не визволить", незалежність України можна вибороти лише "своєю свідомістю та організацією". "Московська комуністична диктатура, – говорилося в заяві, – політикою визиску й терору поставила проти себе весь український народ"⁶².

Кульмінацією у процесі зближення крайових і емігрантських соціалістичних партій став з'їзд 29-30 грудня 1934 р. у Львові, який відбувся за участю делегатів УСРП, УСДП, УСДРП й УПСР. Резолюція з'їзду закликала до боротьби "проти всякого роду реакції, диктатури, темноти й насильства, за вільну незалежну демократичну Україну" і втілення "ідеалу соціальної справедливості". Водночас заява містила протест проти поширення "в українським суспільстві різних реакційних течій – фашизму, клерикалізму і т.д."⁶³. З'їзд висловив ідею створення Українського соціалістичного блоку, яка в майбутньому не мала організаційного оформлення. Все ж спільні дії УСДП, УСРП, УСДРП та УПСР стали першою спільною акцією крайових і емігрантських соціалістичних партій у міжвоєнний період.

Діячі ППС уважно стежили за консолідаційними процесами в "лівій", соціалістичній частині українського політичного табору. М.Недзюлковський висловив думку про необхідність співпраці польських та українських соціалістів з метою "рушення з місця" українського питання в Польщі. Виступаючи проти існуючого в державі устрою, він вважав, що "паралельні і спільні зусилля ППС і Українського блоку соціалістичних партій могли б інакше покерувати розвитком польсько-українських відносин взагалі"⁶⁴. Показово, що ППС підтримала внесок українських депутатів у сеймі щодо заснування українського університету в лютому 1933 р.⁶⁵. Однак співпраця ППС з українським соціалістичним рухом у боротьбі за демократію в Польщі, необхідність якої проголошувалася, так і не стала дійсністю. Це було пов'язано з різким поворотом у суспільно-політичному житті Західної України внаслідок угодівської акції лідерів УНДО.

Весною 1935 р. керівництво УНДО уклало з польськими урядовими чинниками "нормалізаційну" угоду, що мала на меті, за висловом голови партії (з 1935 р.) В.Мудрого, "погодити в Польщі українську національну рацію з польською державною рацією"⁶⁶. Політику "нормалізації" польсько-українських відносин гостро заперечили українські партії від ОУН до КПЗУ, а також опозиція в самому УНДО. Ширша управа УСДП на своєму засіданні 10 листопада 1935 р. у Львові прийняла резолюцію, в якій прямо засудила політику "нормалізації", що не виражала інтересів "цілого українського народу, а тільки цих двох буржуазно-клерикальних партій: УНДО й УНО еп. Хомишина"⁶⁷. Відповідаючи на анкету газети "Діло" щодо "нормалізації", член ЦК УСДП (з жовтня 1937 р. – голова партії) В.Старосольський наголосив, що політика УНДО спричинила "обезвартіснення українського питання в Польщі. Польська сторона стала психічно і своїм розумінням ситуації менше схильна йти у відношенні до українців на які-небудь поступки..."⁶⁸. "Нормалізаційна" угода перешкодила процесу зближення УСДП з іншими легальними українськими партіями і стала причиною різкого розмежування сил в українському політичному таборі на початку другої половини 1930-х рр.

Виражаючи невдоволення угодівською акцією УНДО, лідери УСДП водночас спрямували вістря політичної боротьби проти націоналістичного підпілля та легальної авторитарно-націоналістичної партії (створеної в 1933 р.) – Фронту національної єдності

(ФНЄ). УСДП критично ставилася до українських католицьких партій, що нібито, за словами В.Темницького, закрили “сонце правди, знання, поступу та вільної думки, окутують щораз густішим туманом усе суспільне життя українського народу в Польщі”⁶⁹. Партія бойкотувала вибори до парламенту в 1935 р. і 1938 р., послідовно виступала проти політики польського уряду в Західній Україні. Ширша управа УСДП на своєму засіданні 10 листопада 1935 р. ствердила, що українські трудові маси опинилися “серед страшної нужди земельного безробіття, ... під обухом денационалізаторської політики”⁷⁰. Українські соціал-демократи розгорнули боротьбу за демократизацію суспільства, проти посилення загрози фашизму і комунізму на міжнародній арені.

Загострення протиборства в середовищі легальних українських партій у Польщі знову спонукало УСДП до зближення з ППС як ідейно близькою партією в польському політичному таборі, що обстоювала соціалістичні постулати. Крім того, позиції ППС та УСДП збігалися з ряду питань практичної політики, зокрема у ставленні до угодовської акції УНДО, парламентських виборів 1935 р. тощо. Усвідомлюючи необхідність налагодження польсько-українських відносин, пепеєсівці досить критично оцінювали перспективи співпраці лідерів УНДО з урядом, засудили надану ундовцями підтримку санації. ППС, як і УСДП, збойкотувала вибори 1935 р. до сейму і сенату на знак протесту проти недемократичного характеру закону про вибори, прийнятого в Польщі⁷¹. Отже, в 1935 р. склалися передумови для встановлення більш тісної взаємодії на політичній арені українських соціал-демократів та ППС.

Виразом налагодження стосунків з ППС стала підтримка УСДП пепеєсівської вимоги національно-територіальної автономії на етнографічних українських землях у Речі Посполитій. Цю вимогу УСДП висувала, як правило, на спільному з ППС святкуванні 1 травня в 1936 – 1938 рр. Так, УСДП виголосила свої автономістичні домагання на першотравневому мітингу 1936 р. у Львові разом з польськими та єврейськими соціалістами. Від імені партії П.Буняк вимагав встановлення “територіальної, політичної та культурної автономії для українського народу у Польщі”⁷². Наскільки відомо, УСДП не розглядала концепцію автономії на засіданнях ЦК або партійному з’їзді. VIII конгрес УСДП відбувся 17 жовтня 1937 р. у Львові, але його протоколи, на жаль, не вдалося знайти. Крім УСДП, ще дві партії – УНДО та КПЗУ – в другій половині 1930-х рр. домагалися автономії Західної України, ворогуючи між собою, що яскраво свідчить про гостроту протиборства в суспільно-політичному житті краю.

У цілому 1930-ті рр. були несприятливими для поширення соціалістичних ідей, особливо в українському суспільстві. “Українська інтелігенція ставиться сьогодні байдуже або вороже до соціалізму і робітничого руху”⁷³, – стверджувала газета УСДП “Робітничий голос”. Радикалізація настроїв, інтегральний український націоналізм чимдалі ширше охоплювали суспільство, насамперед молоде покоління, що суперечило досягненню УСДП політичного ідеалу – побудови демократичним шляхом соціалістичної, самостійної і соборної України. Деяке зближення УСДП в другій половині 1930-х рр. з ППС, що мала більш міцні позиції і налічувала в Польщі до 30 тис. членів⁷⁴, виразно підкреслило слабкість партії українських соціал-демократів. Численність УСДП не перевищувала 1,5-2 тис. осіб. Газета УНДО “Діло” з неприхованою іронією бажала УСДП “табличку множення членів”, треба було набагато збільшити їх кількість, щоб соціал-демократи могли нарівні конкурувати з ундовцями⁷⁵. На відміну від початку

20-х рр., впливи УСДП були значно слабшими, партійні осередки діяли лише у Львівському і Станіславському воєводствах*. У пресі відзначалося, що партія “йде від літ у хвості ППС”⁷⁶. Щоправда, це твердження політичних опонентів було невірним, бо УСДП послідовно виступала за окремішність українських робітничих організацій, закликала до рішучої боротьби проти колонізації, польського шовінізму, що вкорінився серед частини польського робітництва. Водночас УСДП не поривала зв’язків з деякими українськими партіями, зокрема з соціалістами-радикалами на місцях.

Наприкінці 1930-х рр. УСДП знову взяла участь у консолідації національно-державницьких сил Західної України, що відбувалася під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів, зокрема невдачі політики “нормалізації”, змін у міжнародному становищі (активізація фашистської Німеччини, поява Карпатської України та ін.). Представник УСДП В.Старосольський увійшов до складу Контактного комітету, створеного в грудні 1937 р. у Львові для пошуку шляхів порозуміння серед українського громадянства (за участю, крім УСДП, УСРП, УНО, опозиції в УНДО, ФНЄ та Союзу українок)⁷⁷. Весною 1938 р. соціал-демократична газета “Робітничий голос” заключила пресову угоду з часописами інших українських партій. У ній говорилося про обмін інформацією з метою захисту українського народу, про лояльність полеміки різних ідейно-політичних напрямків тощо⁷⁸. УСДП разом з УСРП, ФНЄ та “Дружиною княгині Ольги” у грудні 1938 р. створили Український міжпартійний виборчий комітет для участі у виборах до органів місцевого самоврядування⁷⁹. Однак тривалі дискусії в передвоєнний період на тему створення представницького органу українських легальних політичних структур не принесли успіху.

Консолідаційні тенденції в національно-державницькому таборі наприкінці 1930-х рр. вкотре призвели до охолодження у взаєминах з ППС. Українські соціал-демократи в 1939 р. відмовилися від постулату територіальної автономії, який підтримували пепеєсівці. Щоправда, діячі УСДП і ППС неодноразово заявляли про необхідність взаємодії. Делегати партійної конференції УСДП 25 вересня 1938 р. одноставно підтримали думку про взаємини з “братніми соціалістичними партіями”, не лише з українськими (закордонною УСДРП, УСРП), а й з ППС та Бундом⁸⁰. Водночас лідери ППС відзначали потребу в співпраці з українським соціалістичним рухом, що мало відвернути наступ санаційної диктатури, пом’якшити гостроту польсько-українського протистояння. Пепеєсівці говорили про існування в польському суспільстві “потужного демократичного руху, позиція якого є діаметрально протилежна” (урядовому табору. – І.Р.)⁸¹.

Щоправда, у межах ППС дещо вирізнялася позиція східногалицької партійної організації, що більш гостро реагувала на українське питання. Відомі діячі ППС зі Східної Галичини (А.Гауснер, Б.Скаляк та ін.) постійно заперечували територіальну автономію. У лютому 1939 р., в період наростання загрози світової війни, керівництво львівського Окружного Робітничого Комітету ухвалило навіть рішення віддати до партійного суду двох діячів за підтримку ними вимоги територіальної автономії Східної Галичини⁸². В автономістському проекті ППС акцентувала увагу на необхідність

* Для порівняння, в березні 1923 р. УСДП мала в Галичині 4,2 тис. членів, партія почала поширювати свою діяльність на всі західноукраїнські землі, що перебували під польською владою. Платформу прокомуністичної УСДП в той час підтримували представники соціалістичної фракції Української парламентарної репрезентації. П’ять депутатів парламенту в лютому 1924 р. створили окремий клуб УСДП в сеймі.

гарантування прав польського населення, котре, як писав М.Недзялковський, “не може бути жодним чином визнане – всупереч “теоріям” українських націоналістів – за якесь “напливове” населення, навпаки, це є населення від віків так само корінне”⁸³. Щодо лінії кордону між Польщею і незалежною Україною в майбутньому, то, на думку М.Недзялковського, цю проблему не можна було справедливо вирішити в рамках капіталістичного устрою⁸⁴.

Таким чином, взаємини УСДП і ППС у міжвоєнний період залежали, в першу чергу, від стану міжнародних стосунків. Вони різко загострилися в період польсько-української війни 1918 – 1919 рр. та в умовах невизначеності міжнародно-правового статусу Східної Галичини на початку 1920-х рр. і мали тенденцію до зближення в 30-ті рр., коли поглибилося протистояння в українському політичному таборі під владою Польщі. Вбачаючи розв’язання соціальних суперечностей у поширенні соціалістичної ідеї, українські соціал-демократи і пелесівці боролися проти активізації правих та ліворадикальних сил у суспільно-політичному житті Другої Речі Посполитої, належали до міжнародного соціал-демократичного руху – Робітничого Соціалістичного Інтернаціоналу. ППС підтримала зближення з УСДП, маючи на меті зміцнити фронт лівих сил у боротьбі проти наступу санацийної диктатури, обмеження демократичних інститутів у Польщі. Стабільній співпраці УСДП з партією польських соціалістів заважали розбіжності в національному питанні. УСДП послідовно обстоювала національну ідею, створення незалежної соборної Української держави, тоді як ППС висунула постулат територіальної автономії українських земель у складі Польщі.

Зусилля ППС і УСДП об’єктивно були спрямовані на зменшення гостроти польсько-українського протистояння, але цього, на жаль, не вдалося досягти. Це свідчило, з одного боку, про слабкість українофільського табору в польському суспільстві, що був готовий йти на поступки українцям, а з іншого – про порівняно незначні впливи української соціал-демократії, як і взагалі тих політичних сил національно-державницького спрямування, що покладали певні надії на польсько-український компроміс у Другій Речі Посполитій для забезпечення більшої свободи національного розвитку. УСДП і ППС бачили шлях до розв’язання польсько-українських суперечностей через утвердження в суспільній свідомості соціалістичного ідеалу на принципах західноєвропейської соціал-демократії (а не більшовицької партійно-тоталітарної моделі, що існувала в СРСР). Натомість у 1930-ті рр. все більшого поширення набуває інтегральний український націоналізм. Зростання впливів націоналістичного підпілля стало зворотнім боком невирішеності українського питання у Польщі, посилення колонізаційної і полонізаційної політики польських урядів. Міжвоєнний період увійшов в історію як час крайнього загострення польсько-українських стосунків.

¹ Детальніше див.: Сливка Ю.Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920-1939). – К., 1985; Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993; Краківський О. Східна Галичина і Польща в 1918-1923 рр. Проблеми взаємовідносин. – К., 1998 та ін.

² Жерноклєв О. Українська соціал-демократія в Галичині. Нарис історії (1899-1918). – К., 2000. – С. 71.

³ Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. – Відень, 1922. – С. 44; Najdus W. Polska partia socjalno-demokratyczna Galicji i Slaska. 1890-1919. – Warszawa, 1983. – S.623, 624.

⁴ Вперед. – 1919. – 16 лютого.

⁵ Червоний прапор. – 1919. – 1 травня.

⁶ Наш голос. – 1919. – 3 червня.

⁷ Koko E. Wolni z wolnymi. PPS wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918 – 1925. – Gdańsk, 1991. – S. 16.

⁸ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДАУ у Львові), ф.581, оп.1, спр.113, арк.16; Słowo polskie. – 26 kwietnia.

⁹ Вперед. – 1920. – 30 квітня.

¹⁰ Там само. – 30 липня.

¹¹ Koko E. W nadziei na zgodę. Polski ruch socjalistyczny wobec kwestii narodowościowej w Polsce (1918-1939). – Gdańsk, 1995. – S.37.

¹² Генік М. Концепції федералізму у східній політиці Польщі (1918-1920 рр.) // Славистичні студії. Т.1. Матеріали V-го Міжнародного славистичного колоквиуму (Львів, 14-16 травня 1996 р.). – Львів, 1997. – С. 155, 156.

¹³ Комар В. “Українське питання” в політиці урядів Польщі (1926 – 1939 рр.) // Укр. іст. журн. – 2001. – № 5. – С. 120, 121.

¹⁴ XVIII Kongres PPS // Robotnik. – 1921. – 30 lipca.

¹⁵ Koko E. W nadziei na zgodę. – S.67.

¹⁶ Rada Naczelna PPS // Robotnik. – 1921. – 16 maja.

¹⁷ Генік М. Автономістське розв’язання справи Східної Галичини у політиці польських соціалістів (1919-1922) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 1998. – Вип.І. – С. 98, 106, 107.

¹⁸ Robotnik. – 1924. – 5 stycznia.

¹⁹ Koko E. W nadziei na zgodę. – S.68.

²⁰ Op. cit. – S.70.

²¹ Вперед. – 1921. – 11 листопада.

²² Там само. – 5 липня.

²³ Детальніше див.: Райківський І.Я. Ліворадикальна еволюція УСДП (1920-1924 рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 1999. – Вип.ІІ.

²⁴ Макух І. На народній службі. – Дітройт, 1958. – С. 302.

²⁵ Теслюк М.М. У боротьбі за возз’єднання. Сторінки спогадів. – Львів, 1988. – С. 98.

²⁶ Земля і воля. – 1923. – 26 серпня.

²⁷ ЦДАУ у Львові, ф.309, оп.1, спр.2585, арк.16 зв.

²⁸ Вперед. – 1922. – 30 березня.

²⁹ Там само. – 18 січня.

³⁰ ЦДАУ у Львові, ф.309, оп.1, спр.2183, арк.14.

³¹ Kwasnycia I. Ukraińska Socjalna Demokracja // Robotnik. – 1934. – 1 maja.

³² Державний архів Львівської області (далі – ДАЛЮ), ф.121, оп.2, спр.188, арк.9, 20 зв.

³³ Robotnyk // Robotnik. – 1925. – 3 lutego.

³⁴ Вперед. – 1928. – 22 січня; Громадський голос. – 1928. – 28 січня.

³⁵ Наші соціалісти про себе. Відновлення УСДП // Діло. – 1929. – 13 січня.

³⁶ Центральний державний архів громадських об’єднань України, ф.6, оп.1, спр.470, арк.3; V конгрес // Вперед. – 1929. – 20 січня.

³⁷ Професійний вістник. – 1929. – жовтень.

³⁸ Професійний вістник. – 1929. – листопад; Діло. – 1929. – 5 листопада; Wszystkie stronnictwa. – 1930. – 29 stycznia. – S.28, 29.

³⁹ ДАЛЮ, ф.256, оп.1, спр.63, арк.50 зв.

⁴⁰ Чернецький А. Український робітник // Діло. – 1936. – 29 листопада.

⁴¹ Свято 1 Травня // Професійний вістник. – 1930. – червень.

⁴² Pierwszy poseł ukraińskiej socjalnej demokracji w Sejmie Rzeczypospolitej // Robotnik. – 1930. – 24 maja.

⁴³ Солідарний голос політичних партій про події в краю // Діло. – 1930. – 1 жовтня.

⁴⁴ Діло. – 1930. – 2 жовтня; Громадський голос. – 1930. – 11 жовтня.

⁴⁵ Коко Е. Ставлення польського соціалістичного руху щодо українського питання у Польщі в 1930-1939 роках // Галичина. – 2001. – № 5-6. – С. 336.

⁴⁶ Robotnik. – 1931. – 15 października.

⁴⁷ Dziennik ludowy. – 1931. – 11 czerwca.

⁴⁸ Praca i życie ukraińskiego ruchu socjalistycznego. Rozmowa “Robotnika” z tow. R.Skibińskim, wice-

prezesem U.S.D. // Robotnik. – 1934. – 15 wrzesnia.

⁴⁹ Засідання ширшої управи УСДП // Вперед. – 1931. – квітень.

⁵⁰ Robotnik. – 1932. – 4 maja.

⁵¹ Dziennik ludowy. – 1930. – 10 sierpnia, 24 sierpnia.

⁵² Коко Е. Ставлення польського соціалістичного руху... – С. 337.

⁵³ Львівська конференція // Вперед. – 1933. – травень; Діло. – 1933. – 2 лютого; Robotnik. – 1933. – 1 lutego, 21 lutego.

⁵⁴ Львівська конференція // Вперед. – 1933. – травень.

⁵⁵ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za I kwartał 1933 r. – Warszawa, 1933. – S.27; Sprawy narodowościowe. – 1933. – N 1. – S.75.

⁵⁶ Sprawy ukraińskie i socjaliści ukraińscy. Wywiad “Robotnika” z tow. I.Kwasnycią // Robotnik. – 1933. – 28 maja.

⁵⁷ Sprawozdanie stenograficzne z 78 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej z 3.11.1933, t.44.

⁵⁸ Державний архів Івано-Франківської області, ф.2, оп.1, спр.1066, арк.1,2.

⁵⁹ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za I kwartał 1931 r. – Warszawa, 1931. – S.46; Balcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce. – Warszawa, 1925. – S.357.

⁶⁰ Громадський голос. – 1935. – 5 січня; Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za IV kwartał 1934 r. – Warszawa, 1935. – S.25.

⁶¹ Вперед. – 1933. – серпень; Громадський голос. – 1933. – 22 липня.

⁶² Громадський голос. – 1934. – 20 січня; Діло. – 1934. – 20 січня.

⁶³ Громадський голос. – 1935. – 19 січня, 26 січня; Діло. – 1935. – 25 січня; Sprawy narodowościowe. – 1934. – N 5-6. – S.609.

⁶⁴ Niedziałkowski M. Problemy ukraińskie. Uśmiech losu // Robotnik. – 1935. – 1 stycznia.

⁶⁵ Koko E. W nadziei na zgodę. – S.117.

⁶⁶ Діло. – 1939. – 26 квітня.

⁶⁷ Народа Екзекутиви УСДП // Громадський голос. – 1935. – 7 грудня.

⁶⁸ Старосольський В. “Шириться дефетизм, дезорієнтація, відворот від політики...” // Діло. – 1937. – 29 липня.

⁶⁹ Темницький В. Завдання української соціал-демократії // Робітничий голос. – 1938. – травень.

⁷⁰ Народа Екзекутиви УСДП // Громадський голос. – 1935. – 7 грудня.

⁷¹ Holzer J. Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1974. – S.508.

⁷² Свято 1 травня // Діло. – 1936. – 2 травня.

⁷³ До наших товаришів // Робітничий голос. – 1938. – березень.

⁷⁴ Holzer J. Op. cit. – S.507.

⁷⁵ Св. Миколай // Діло. – 1933. – 20 грудня.

⁷⁶ Новий час. – 1938. – 3 травня.

⁷⁷ Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України передодня Другої світової війни (3 історії Контактного Комітету. 1937-1939 роки) // Записки НТШ. – Львів, 1994. – Т.СХХVІІІ – С.218.

⁷⁸ Archiwum akt powych w Warszawie, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, sygn.2351, s.353, 354.

⁷⁹ Робітничий голос. – 1939. – січень; Громадський голос. – 1939. – 14 січня.

⁸⁰ Краєва конференція УСДП // Робітничий голос. – 1938. – жовтень.

⁸¹ Gero J. Więcej uwagi na odcinek ukraiński // Tydzień Robotnika. – 1939. – 15 sierpnia.

⁸² Koko E. Ставлення польського соціалістичного руху... – С.337.

⁸³ Niedziałkowski M. Małopolska Wschodnia // Robotnik. – 1935. – 14 stycznia.

⁸⁴ Koko E. W nadziei na zgodę. – S.70.

Тамара ГАЛИЦЬКА-ДИДУХ

РИЗЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1921 р. І СХІДНА ГАЛИЧИНА

У 1919 – 1920 рр. питання державно-правового статусу Східної Галичини належало до невирішених загальноєвропейських проблем. За міжнародними договорами Східна Галичина не входила в етнічні й політичні кордони Польської держави. Польща стала тимчасовим військовим окупантом цього краю, на територію якого поширювався суверенітет Антанти.

Дипломатична боротьба навколо східногалицької проблеми на Ризькій конференції (1920 – 1921 рр.) відображала гостроту суперечностей між урядами ЗУНР, радянської Росії і Польщі щодо вирішення цього питання.

Навесні 1921 р. уряд ЗУНР після підтвердження 23 лютого Лігою націй тимчасового характеру польської окупації Східної Галичини активізував свою дипломатичну діяльність на міжнародній арені, надсилаючи ноти Раді Послів і Найвищій Раді Паризької мирної конференції. Так, до останньої УНРада звернулася 3 березня 1921 р. з нотом щодо справедливого врегулювання державно-правового становища Східної Галичини. Східногалицький політичний провід переконував Найвищу Раду у своїй спроможності протистояти радянській Росії та виступити захисником “середньої Європи перед більшовицькою інвазією”. У ноті пропонувалося звільнити Східну Галичину від польської окупації, визнати її державну незалежність на чолі з владою УНРади та її уряду, що діятимуть “під протекторатом держав Антанти”¹.

Сьомого березня 1921 р. уряд ЗУНР надіслав ноту Раді Послів у Парижі, в якій висвітлив політику польської адміністрації на українських землях, що “уже від двох років є предметом безперервних тисячних конфісковань, інтерновань, ревізій, арештовань, в’язень і самовільних засудів”². Тому УНРада пропонувала створити у Відні Комісію держав Антанти для захисту інтересів Східної Галичини, представництво Антанти у Львові, яке до остаточного вирішення міжнародно-правового статусу цього краю відстоювало б суверенні права його населення.

Дванадцятого березня 1921 р. у черговій ноті уряду ЗУНР до Ради послів вказувалося на порушення Польщею положень міжнародних договорів, за якими визнавалися окремість Східної Галичини та самовільне запровадження на території цього краю своїх законів³. Тому політичне керівництво ЗУНР закликала міжнародну спільноту “якнайскоріше усунути польську окупацію зі Східної Галичини та обнімаючи правом суверена протекторат над Східною Галичиною, приступити до визнання незалежної галицької (східно-галицької) держави”⁴. Однак відповіді на свої численні звернення УНРада не отримала.

Галицькі дипломати планували розгорнути акції в європейській пресі проти радянсько-польських рішень у Ризі. Так, у праці “Перед весною у Східній Європі” С. Томапівський – пресовий референт при надзвичайній дипломатичній місії ЗУНР у Лондоні – проаналізував польську політику на початку 1921 р.: “Польський уряд в душі польської національної традиції не може і не хоче погодитися з ідеєю незалежної Польщі в її природних племінних межах... Він змагає не то до відновлення крайніх історичних границь на Сході Литовської держави з XIV в.”⁵.

Однак з початком 1921 р. на Ризькій мирній конференції склалися всі умови для успішного завершення радянсько-польських переговорів. У комісіях закінчилася підготовка основних документів і положень. А. Іоффе у звіті в наркомат закордонних справ РСФРР доповідав: «Основні положення мирного договору опрацьовані і чекають на опублікування»⁶.

Сприятливою для підписання миру була внутрішньополітична ситуація в Польщі, Росії й Україні. 12 березня 1921 р. «Gazeta ropanna» писала: «У Польщі панують мирні настрої... Депутати сейму вимагають миру з радянською Росією»⁷. 15 березня «Известия» оцінювали позицію уряду РСФРР: «Радянська Росія прагне мирного співжиття з своїми сусідами, зокрема з Польщею»⁸. Український часопис «Громадська думка» від 16 березня так коментував розвиток подій у Ризі: «Швидше за все Польща і Росія дійдуть до згоди і підпишуть мир... Самі українці втомилися від воєнних дій і прагнуть спокійного життя»⁹.

Третього березня 1921 р. Г. Чичерін телеграфував А. Іоффе: «ЦК вирішив, якщо це буде можливим, прискорити переговори з Польщею, щоб мир був підписаний якомога швидше»¹⁰. 9 березня Я. Домбський отримав урядову інструкцію: «Закінчуйте переговори і підписуйте мир»¹¹.

Вісімнадцятого березня 1921 р. о 8 год. 30 хв. в залі палацу Чорноголових відкрилося заключне засідання Ризької мирної конференції. Після обміну промовами голів делегацій відбулася церемонія підписання мирного договору між Польщею, з одного боку, РСФРР (вона представляла інтереси й Білоруської СРР) та Української СРР, з іншого. Представниками радянської делегації були А. Іоффе, Я. Ганецький, Є. Квірінг, Ю. Коцюбинський, Л. Оболенський, а з польського боку – Я. Домбський, С. Каузік, Є. Лехович, Г. Страсбургер і Л. Василевський.

В основу остаточного варіанту Ризького мирного договору лягли положення, вироблені територіальною, фінансово-економічною та іншими комісіями та договір про прелімінарні умови миру і перемир'я від 12 жовтня 1920 р.

За статтею II кордон проходив «по р. Мороч до впадіння її в р. Случ, далі вниз по р. Случ і до впадіння її в Прип'ять, далі... до залізної дороги Олевськ – Сарни..., залишаючи з боку України села Войтковичі, Собічин, Михайлівку..., а з боку Польщі села Радзивіловичі, Рачків, Біловежа і Сновідовічі; далі... над р. Мишаківка... до р. Корчик, залишаючи с. Млинок з боку України, а... м. Корець на стороні Польщі; далі в загальному напрямку на с. Мілятин... і до м. Острог..., далі зверху по р. Вілія до с. Ходин, який залишається на стороні Польщі, далі в загальному напрямі на м. Білозерка..., далі до р. Збруч... вздовж р. Збруч і до впадіння її в Дністер»¹². За цим договором Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь і Західне Полісся опинилися на заході від лінії кордону, Східна Волинь – на сході.

Таким чином, до складу Другої Речі Посполитої увійшли 162 тисяч км² українських земель і 11 млн. чол. населення¹³. Це становило 1/3 всієї території цієї держави.

За статтею III радянська Росія та Україна відмовлялися від будь-яких прав і претензій стосовно земель, розташованих на захід від окресленого Ризьким договором кордону.

Змішана прикордонна комісія за умовами II статті повинна була деталізувати лінію кордону, враховуючи етнічну належність населення та господарські потреби. У спірних ситуаціях встановити етнічну належність населення передбачалося шляхом його опитування. Така постановка питання була неправомірною, оскільки прикордонне населення по обидві сторони українсько-польського кордону було однієї

національності – українці. У прикордонній комісії, що почала роботу в травні 1921 р., польські делегати вимагали відсунення лінії кордону на схід приблизно на 30 верст¹⁴. Відтинок уздовж р. Збруч не вимагав уточнення, тому його не включили у робочий план змішаної прикордонної комісії¹⁵.

Стаття VI регулювала отримання громадянства. Згідно з цією статтею всі особи, які на 1 серпня 1914 р. були підданими Російської імперії, могли отримати російське або українське громадянство¹⁶. Тобто, по-перше, в договорі не враховувалося існування української державності після 1914 р., а, по-друге, східногалицьке населення не могло отримати українське громадянство, оскільки Східна Галичина не входила до складу Російської імперії. Термін подання заяви про оптацію визначався одним роком. За той час, вказувалось у договорі, особи, які не визначилися, мали підпорядковуватися законам, чинним у державі, де вони проживали¹⁷.

За статтею VII Польща зобов'язувалася надати українській меншині всі права, які б забезпечували вільний розвиток їх культури, мови й виконання релігійних обрядів. Факт, що під окупацією Польщі залишалася компактна територія, населена українцями, не враховувався, про необхідність надання їй територіальної автономії навіть не згадувалося, оскільки східногалицька проблема у Ризькому мирі не піднімалася.

За цією ж статтею договірні сторони зобов'язувалися не втручатись у справи укладу й життя церкви та релігійних товариств, які перебували на території іншої сторони¹⁸. Також відзначалося, що українські церкви й релігійні товариства в Польщі отримують право в рамках внутрішнього законодавства придбати рухоме та нерухоме майно, необхідне для виконання релігійних обрядів, а також утримання духовенства і церковних закладів¹⁹. Вони могли користуватися храмами і приміщеннями для виконання релігійних обрядів. Це, з одного боку, забезпечувало діяльність греко-католицької і православної церков, але, з іншого – ще недостатньо гарантувало їх захист від переслідувань і втручання у внутрішні справи. Непокійність із цього приводу змушувала багатовікова традиція покатоличення українського народу. За сприяння польської влади більшість земель православної церкви в Східній Галичині була конфіскована і передана польським костюлам і польським колоністам, а самі церкви або передавалися іншим релігійним громадам, або просто нищилися.

Стаття X передбачала амністію за політичну діяльність для громадян Польщі, РСФРР і УСРР. Вона регламентувала процес повернення на батьківщину військових та адміністративних правопорушників за їх власним бажанням²⁰. Дія цієї статті не поширювалася на військові формування УНР і ЗУНР, які були інтерновані в таборах Росії та Польщі.

Текст Ризького договору був укладений російською, українською і польською мовами; всі три варіанти вважалися автентичними²¹.

Український текст на заключному засіданні Ризької конференції зачитав Ю. Коцюбинський. У прощальній промові Я. Домбський відзначив: «Ми визнали спільно і добровільно, згідно з принципом про самовизначення своєї долі, незалежність України і Білорусії»²². Таким чином, протягом одного року польський уряд вдруге визнав незалежність України, але цього разу вже радянської.

Отже, Ризький мир не вирішив питання державно-правового статусу Східної Галичини, територія якої залишилася на захід від проведеної в договорі лінії кордону. Однак потрібно підкреслити, що на Ризькій конференції Польща не отримала санкції на анексію Східної Галичини, яка надалі залишалася об'єктом міжнародної політики.

Позиція громадськості Східної Галичини та уряду ЗУНР щодо укладення Ризького мирного договору була двоюкою. Галицьке населення виступило проти ризьких

угод, за якими українські землі розчленовувалися. Так, у статті “Ризький договір і міжнародне становище Східної Галичини” вказувалося, що Ризький кордон “оставляє на польському боці такі корінні українські землі, як Лемківщину, Бойківщину і Перемищину в Галичині... коли навіть цю лінію взяти за основу, то на схід від неї тепер Польща цинічним і безправним способом загарбує понад 200 тис. кв. кілометрів чужих національних областей”. Цей кордон “є не лише виявом для найпримітивнішого почуття гуманності, він являється знаругою над вимогами історичного, політичного, географічного і економічного життя”²³. В українській пресі Ризький договір розцінювався як фактичне зречення радянською Росією Східної Галичини, яка й надалі “залишається під гнітом поляків і немає цьому кінця”²⁴.

На остаточне підписання Ризького мирного договору уряд ЗУНР відгукнувся нотою до Ради Послів від 26 березня 1921 р., в якій зазначалося, що представники ЗУНР не брали участі в мирних переговорах і тому вважають умови договору для Східної Галичини “за неправні і недійсні”²⁵.

Уряд ЗУНР закликав до усунування “польської окупації зі Східної Галичини та повернення виконаного вже в 1918 р. права самовизначення на користь населення Східної Галичини, то значить: самостійної галицької (східногалицької) держави під протекторатом великих держав Антанті”²⁶.

В ухваленій з приводу Ризького миру резолюції Центрального комітету Української народно-трудова партія зазначалося, що польське правління у Східній Галичині на основі мандату Найвищої Ради Антанті має характер окупаційної влади й зобов’язане поважати права українців. У резолюції також підкреслювалося, що радянсько-польський договір не може вважатися обов’язковим для Східної Галичини; українське населення краю готове вести переговори з польською меншістю лише за умови, що польські війська будуть виведені за його межі²⁷.

Позиція уряду ЗУНР щодо Ризького мирного договору полягала, по-перше, у прагненні перешкодити польському урядові представити цей договір як санкцію на інкорпорацію Східної Галичини до складу Другої Речі Посполитої. Східногалицький політичний провід стверджував, що у Ризькому мирі проблема Східної Галичини залишилася невирішеною. Зокрема, у ноті уряду ЗУНР до Ради Ліги Націй від 2 квітня вказувалося: “Східна Галичина правно осталась далі поза границями Польщі – як територія давньої Австро-Угорської монархії, що по думці артикулу 9 мирового договору Сан-Жерменського належить виключно до розпорядимости держав Антанті та їх права суверенности над Східною Галичиною, що був в силі нарушити мировий договір, заключений між Польщею і Совітською Росією”. Уряд ЗУНР протестував проти спроб польського керівництва “робити заходи в Союзі Народів про реєстрування рижського договору з 18 марта ц.р., аби цим способом паралізувати права держав Антанті і насилувати волю населення Східної Галичини, що під ніякою умовою не хоче іти під Польщу”²⁸. “Констатуємо непохитно стверджений факт, що питання Східної Галичини є невирішене, але що одночасно воно з цілою силою, крок за кроком із залізною послідовністю пре до такого вирішення”, – писав “Український Прапор”. Йшлося про вирішення державно-правового статусу Східної Галичини Верховною Радою Антанті і підкреслювалося, що “постанови цього трактату скоро перейдуть до вічності”²⁹.

По-друге, уряд ЗУНР використовував Ризький мир для активізації розгляду східногалицького питання на міжнародній арені. “На вирішення східно-галицької справи прийшла якраз тепер після підписання ризького договору неминуча пора”³⁰, – зазначалося в “Українському Прапорі” від 2 квітня 1921 р. Крім того, політичне керівництво ЗУНР використовувало заяву уряду РСФРР на Ризькій конференції про

визнання самостійності Східної Галичини як додаткове підтвердження права східногалицького населення на державне самовизначення.

У згаданій ноті до Ради Ліги націй від 2 квітня 1921 р. уряд ЗУНР наголошував, що на Ризькій конференції радянська делегація визнала незалежність Східної Галичини, а встановлення кордону по р. Збруч ще не означає її передачу. У статті “Ризький договір і міжнародне становище Східної Галичини” також відзначалося, що на першому засіданні Ризької конференції “більшевики проголосили, що визнають державну незалежність Східної Галичини і то навіть на засадах звичайних демократично-громадянських принципів”³¹.

З критикою умов Ризького договору виступили й окремі політики. У статті “Ризький мирний договір. Нотатки на полях” С. Томашівський стверджував, що умови миру порушували одну з ключових засад національної самосвідомості – етнічну єдність, а це дозволяло прогнозувати нестабільність у регіоні. Юридично договір суперечив статті 91-ій Сен-Жерменського мирного договору, рішенню Найвищої Ради від 25 червня 1919 р., договору у Севрі від 10 серпня 1920 р., рішенню Ради Ліги Націй від 23 лютого 1921 р.³² С. Томашівський вважав, що у випадку затвердження Ризького мирного договору Лігою Націй у Східній Галичині буде введено статут від 20 листопада 1919 р. Якщо ж Ліга Націй не визнає чинним цей документ, східногалицьке питання, на думку С. Томашівського, могло б вирішуватися разом із проблемою Верхньої Сілезії. 12 квітня 1920 р. С. Томашівський просив Філіпа Керра, щоб англійський уряд виявив ініціативу щодо східногалицької проблеми і поставив її на розгляд Найвищої ради поряд із питанням Верхньої Сілезії³³.

Уряд УНР відреагував на підписання Ризького миру нотою до польського уряду, опублікованою від 20 березня 1921 р., в якій говорилося: “Самостійні представники від України не брали участь на Ризькій конференції і договору не підписували. Значна частина постанов цього договору стосується більш чи менш істотних інтересів і прав України”. І далі: “Уряд УНР не визнає законної сили постанов договору, заключеного з фіктивним урядом радянської України, які накладали б економічні чи політичні тягарі на Українську Державу та на український народ”³⁴.

Українські політики на еміграції гостро розкритикували Ризький мир, назвавши його “другим Андрусівим”, за яким Україна знову стала предметом поділу між урядами Росії та Польщі. “Як у другій половині 17 ст. в Андрусіві, так у 1920 р. в Ризі обидва найближчі сусіди й найбільші вороги України розривають її живе тіло... Обидва ці вороги України, засліплені імперіалізмом, топлять у крові зрив нашого народу до волі”³⁵, – підсумував Н. Гірняк.

У радянській Україні умови Ризького мирного договору отримали неоднозначну оцінку. Це засвідчила друга сесія ВУЦВК, яка розпочала роботу 17 квітня 1921 р. На засіданні сесії розгорнулася дискусія навколо питання ратифікації мирного договору.

Проти його ратифікації виступили представники лівої течії (боротьбисти) в Українській партії соціалістів-революціонерів, фракція незалежних в Українській демократичній партії³⁶, Українська комуністична партія, а також частина членів ВУЦВК, очолюваних М. Івановим. Так, боротьбисти вважали ганебним вторгнення Польщі на територію Галичини, оскільки “сотні тисяч жителів Волинської губернії, п’ять її найкращих повітів, наші брати – галицькі селяни, які так до нас тягнуться, повністю залишаються під владою польських жандармів”³⁷.

Особливо резонансним був виступ боротьбиста І. Калюжного, який стверджував, що Ризький мир порушив права націй на самовизначення: “Договором порушуються права людини, Галичина відходить до Польщі. Це пряме порушення

основного права на самовизначення народів. Ми знаємо, які у Польщі закони. Українське населення буде там жорстоко поневолене»³⁸.

Окрім того, занепокоєння в УСРР викликало ставлення української громадськості до умов миру як до зради інтересів галицького населення. Зокрема, член ВУЦВК М. Іванов зазначав: «Якщо раніше ми говорили: Петлюра продає, тепер кажуть: більшовики всіх обманули і підвели. Ми закрили шлях до Галичини, і народні маси перестануть нам вірити»³⁹.

Однак на сесії виступили Х. Раковський і Д. Мануїльський та закликали підійти до питання ратифікації Ризького мирного договору «з державних позицій і не вносити розколу в партію»⁴⁰. Офіційна позиція уряду УСРР відображена у їх заявах. Підтримуючи сподівання керівництва радянської Росії на поширення світової революції, вони розглядали Ризький кордон як тимчасовий. Зокрема, Г. Чичерін, аналізуючи статтю П. Ризького миру, вказував: «Те, чим ми поступилися зараз, можна і потрібно повернути в майбутньому». У Східній Галичині, на думку Ф. Кона – першого секретаря ЦК КП(б) України, «у майбутньому розгорнеться могутня революційна боротьба»⁴¹. Х. Раковський, пропонуючи членам ВУЦВК ратифікувати Ризький мирний договір, висловив надію, що кордон з часом буде змінений⁴². За Д. Мануїльським, цей документ став «максимумом поступок, які Польща могла отримати від Радянської Росії і Радянської України»⁴³. Але оскільки Україна «отримала державний кордон з Польщею», Д. Мануїльський вважав Ризький мир вигідним з огляду на політико-стратегічні інтереси. Водночас він акцентував увагу на підтримці радянським керівництвом права східногалицького населення на державне самовизначення: «Не дивлячись на те, що ми віддали частину Волині і Галичину, ми як українці будемо захищати населення цих територій»⁴⁴. Д. Мануїльський переконував, що галицька проблема невдовзі набуде такого ж значення, як питання Ельзасу і Лотарингії для Франції та Німеччини.

Після підписання Ризького миру східногалицька проблема залишалася об'єктом зовнішньополітичних концепцій радянського керівництва. Зокрема, газета «Вісті» писала, що «з боку Радянської України визнання Збручу своїм західним кордоном, як і ціла Ризька умова, було лише визнанням об'єктивного факту співвідношення сил у боротьбі між капіталом і працюючими, але ніяк не санкціонуванням зажерливих апетитів тієї чи іншої групи капіталів та їх насильницької політики»⁴⁵. Більше того, радянська преса стверджувала: «Росія не сходить із засад революції, яка буде і надалі розвиватись і послужить зразком для поширення революційного руху в Польщі»⁴⁶.

Укладення Ризького миру загострило суперечності між політичними осередками УНР. Протиріччя у Всеукраїнській Національній Раді виникли ще напередодні підписання Ризького миру у зв'язку із переговорами деяких членів президії та виконавчого комітету Ради з представниками Польщі і Франції. 14 березня О. Греків, Я. Макаренко та О. Андрієвський виступили з декларацією, в якій підтвердили чинність Варшавського договору щодо Східної Галичини: «Справа Східної Галичини є внутрішня справа Польщі, і український уряд визнає свою незацікавленість у цій справі»⁴⁷. Наслідком прийняття цієї декларації став вихід 19 квітня 1921 р. галицьких і буковинських делегатів зі складу Всеукраїнської Національної Ради. Після цього вона припинила своє існування⁴⁸.

Якщо уряд ЗУНР після Ризького миру активізував дипломатичну діяльність на міжнародній арені з метою врегулювання державно-правового статусу Східної Галичини, то польське керівництво обрало у східногалицькому питанні оборонну тактику, намагаючись не допустити його розгляду на міжнародній арені, а з часом досягнути згоди Найвищої Ради Антанти на анексію Польщею східногалицьких земель.

Хоч умови Ризького мирного договору отримали в Польщі неоднозначну оцінку, проте всі польські політичні партії вважали його позитивною стороною входження Східної Галичини до складу Польщі. «По закінченню Ризького миру з дня 18 марта 1921 р. має Польща дві східні границі: одну законну, міжнародними рішеннями визначену та прийняту поляками на основі міжнародних договорів, а другу, проведену більше в сторону Сходу, що її визначив Ризький договір між поляками і радянською Росією»⁴⁹, – писала, зокрема, французька преса. На думку польського уряду, Ризький мир забезпечував йому визнання анексії Східної Галичини й залишилося тільки домогтися формального підтвердження цього факту Найвищою Радою Антанти. Так, на сторінках газети «Czas» польські консерватори стверджували, що лінія Ризького кордону впливатиме на міжнародне вирішення проблеми східних кордонів Речі Посполитої⁵⁰. «Не визнання цього мало б фатальні наслідки для Європи, було б перекресленням Ризького трактату і зруйнуванням опертого на ньому миру по цілій лінії кордону»⁵¹, – відзначали на засіданні сейму польські політики консервативного табору.

Представники партії «П'яст» і польського стронніцтва людового «Визволене» стояли на позиції, що Ризький мир «відкриває дорогу до миру і добробуту», а включення до складу Польщі українських земель поширить польську колонізацію на цю територію⁵². Ендеки позитивно розцінили лінію Ризького кордону, однак при цьому звертали увагу на те, що в 1920 р. Польща могла отримати вигідніший східний кордон, ніж у Ризи⁵³.

Ризький мир засвідчив перемогу в Польщі інкорпораціоністської програми та курсу на національну асиміляцію українців і білорусів.

Таким чином, Ризький мирний договір не врегулював питання державно-правового статусу Східної Галичини, територія якої залишилася на захід від окресленої лінії кордону. Українське населення за умовами миру отримувало право на вільний розвиток мови, культури і виконання релігійних обрядів. Однак це було значно меншим здобутком порівняно з прагненням східногалицького населення до незалежності і самостійності, яке не було виконане урядом Польщі.

Позиція уряду ЗУНР і східногалицької громадськості щодо Ризького миру була неоднаковою. З одного боку, галицьке населення виступило проти ризьких угод, оскільки зафіксована в них лінія кордону розчленувала українські землі, що заперечувало соборність України. З іншого боку, східногалицька проблема не обговорювалася на Ризькій конференції, тому уряд ЗУНР протестував проти спроб польських політиків представити Ризький договір як санкцію на окупацію Східної Галичини Польщею.

Неоднозначною була оцінка Ризького договору і в радянській Україні. Українська громадськість і деякі політичні сили розцінили його умови як зраду інтересів галицького населення, що потрапило під окупаційну владу Польщі. Однак в радянських політичних колах все ж переважало ставлення до Ризького миру як тимчасового з огляду на поширення найближчим часом світової революції. Водночас польський уряд умови договору трактував як встановлення остаточних східних кордонів Польщі.

¹ Західно-Українська Народна Республіка. 1918 – 1923: Історія / Відп. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 503 – 504.

² Там само. – С. 504.

³ Там само. – С. 505.

⁴ Український Прапор. – 1921. – 9 квітня.

⁵ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДАУЛ), ф. 368, оп. 1, спр. 30, арк. 3.

- ⁶ Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (далі – РЦХИДНИ), ф. 5, оп. 1, д. 2002, л. 3.
- ⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ), ф. 3696, оп. 2, спр. 325, арк. 2.
- ⁸ Известия ВУЦИК. – 1921. – 15 марта.
- ⁹ ЦДАУЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 371, арк. 14.
- ¹⁰ РЦХИДНИ, ф. 5, оп. 1, д. 2004, л. 5.
- ¹¹ Archiwum Akt Nowych (далі – AAN), Ambasada RP w Londynie, sygn. 428, k. 4.
- ¹² Документи внешней политики СССР. – М., 1959. – Т. 3. – С. 620 – 621.
- ¹³ Назарук О. В українській дипломатичній службі в роках 1915 – 1923 // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч. 10. – С. 16 – 17.
- ¹⁴ Документи внешней политики СССР. – М., 1960. – Т. 4. – С. 336 – 337.
- ¹⁵ Robotnik. – 1921. – 5 czerw.
- ¹⁶ Документи внешней политики СССР. – М., 1959. – Т. 3. – С. 624 – 626.
- ¹⁷ Там само. – С. 626.
- ¹⁸ Там само. – С. 627.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Там само. – С. 628 – 629.
- ²¹ Там само. – С. 642.
- ²² Dąbski J. Pokój Ryski. Wspomnienia, pertraktacje, tajne układy z Joffem, listy. – Warszawa, 1931. – S. 221.
- ²³ Український Прапор. – 1921. – 8 травня.
- ²⁴ ЦДАВОУ, ф. 3696, оп. 2, спр. 659, арк. 42, 49.
- ²⁵ ЦДАУЛ, ф. 462, оп. 1, спр. 217, арк. 41.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ ЦДАВОУ, ф. 3696, оп. 1, спр. 145, арк. 223 – 224.
- ²⁸ Український Прапор. – 1921. – 8 травня.
- ²⁹ Там само. – 2 квітня.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Там само.
- ³² ЦДАУЛ, ф. 368, оп. 1, спр. 28, арк. 7 – 8.
- ³³ Там само, спр. 138, арк. 12.
- ³⁴ Там само, ф. 462, оп. 1, спр. 217, арк. 41.
- ³⁵ Гірняк Н. Останній акт трагедії Української Галицької Армії. – Н.-У., 1959. – С. 254.
- ³⁶ Гетьманчук М. Українське питання в радянсько-польських відносинах (1920 – 1939 рр.). – Львів, 1998. – С. 86.
- ³⁷ ЦДАВОУ, ф. 1, оп. 2, спр. 29, арк. 14.
- ³⁸ Там само, арк. 15.
- ³⁹ Там само, арк. 29 – 30.
- ⁴⁰ Гетьманчук М. Назв. праця. – С. 89.
- ⁴¹ ЦДАВОУ, ф. 1, оп. 2, спр. 29, арк. 26 – 27.
- ⁴² Там само, арк. 4.
- ⁴³ Там само, арк. 6 – 7.
- ⁴⁴ Там само, арк. 9.
- ⁴⁵ Сливка Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. – К., 1973. – С. 171.
- ⁴⁶ Wojna polsko-sowiecka 1920 roku. Przebieg walk i tło międzynarodowe. – Warszawa, 1991. – S. 71.
- ⁴⁷ AAN, Kancelaria Cywilna, sygn. 6675, k. 23.
- ⁴⁸ Український Прапор. – 1921. – 23 квітня.
- ⁴⁹ Там само. – 8 травня.
- ⁵⁰ Czas. – 1924. – 23 lut.
- ⁵¹ Czapiewski E. Koncepcje polityki zagranicznej konserwatystów polskich w latach 1918 – 1926. – Wrocław: Wydawnictwo uniwersytetu Wrocławskiego, 1988. – S. 119.
- ⁵² Historia Polski. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo Naukowe, 1984. – Т. 4. – С. 455.
- ⁵³ Op. cit.

Степан КАЧАРАБА

ТРУДОВА ЕМІГРАЦІЯ ІЗ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У ФРАНЦІЮ (1919-1939 рр.)

Визначальним центром міжвоєнної трудової імміграції, куди в пошуках роботи стікалися переселенці з Польщі взагалі і Західної України зокрема, була Франція. Таку ситуацію зумовило соціально-економічне і демографічне становище обох країн. Французька митрополія за роки Першої світової війни втратила 1315 тис. осіб вбитими (серед них 27 % чоловіків у віці від 18 до 27 років). До цього списку слід додати 2,8 млн. поранених, 0,5 млн. хворих, 600 тис. калік¹. Матеріальні збитки країни*, спричинені війною, становили 35 млрд. золотих франків². Окрім цього, для Франції у 1918-1939 рр. характерним є надзвичайно низький натуральний приріст населення, за яким вона посідала одне з останніх місць у Європі³. Усі ці фактори, разом взяті, призвели до різкого звуження ринку робочої сили, нестача якої поступово стала основною проблемою. Від її розв'язання залежало майбутнє економіки країни. За таких обставин масова імміграція стала для Франції життєвою необхідністю і єдиним виходом зі становища, що склалося. Окрім традиційних країн еміграції (Італія, Бельгія, Іспанія), французькі урядові чинники особливу увагу звернули на Польщу, яка мала значний еміграційний потенціал. Для її економіки характерним було величезне аграрне перенаселення, що становило близько 5 млн. осіб⁴, з яких 1,5 млн. осіб – на Західній Україні⁵. У містах панувало безробіття⁶. Разом з тим, Польська держава у 1918 – 1939 рр. вирізнялася високим натуральним приростом, який складав 15 % щорічно, і її населення впродовж розгляданого періоду зросло на 7,7 млн. осіб⁷. У таких умовах, як стверджує польський історик Веслав Слядковський, спрацював класичний еміграційний механізм – “притягування і виштовхування”⁸.

На початку 1919 р. уряди обох країн розпочали в Парижі переговори, які завершилися 3 вересня 1919 р. підписанням варшавської “Конвенції у справах еміграції та імміграції”⁹. Цей документ визначив польсько-французькі стосунки у справі еміграції на весь міжвоєнний період. В його основу лягла засада свободи еміграції та імміграції. Однак вона (свобода – С.К.) могла обмежуватися, “якщо економічна ситуація однієї з країн цього вимагала”¹⁰. Загалом конвенція передбачала: 1) колективне контрагування робітників коштами підприємств іншої країни; 2) робітники-іммігранти при однакових затратах праці отримуватимуть таку ж винагороду, як і місцеві робітники тієї самої категорії; 3) не вимагатиметься жодних спеціальних дозволів від робітників або їх родин, що виїжджають індивідуально до іншої країни з метою пошуку праці; 4) в кожній з обох країн існуюча влада забезпечуватиме опіку над робітниками і стежитиме за дотриманням щодо них діючого на її території законодавства; 5) уряд країни, в якій перебувають роботодавці, зберігає за собою право визначати місцевості, в які будуть скеровані робітники; 6) уряди обох країн за взаємною згодою встановлюють кількість і категорії робітників, які підлягатимуть колективному контрагуванню; 7)

* Зруйновано 790 тис. будинків, 22900 фабрик, 4800 км залізничних колій, 58 тис. км шосейних доріг, 1 тис. км каналів.

контрактування робітників в Польщі відбуватиметься виключно через Державні управління посередництва праці і опіки над емігрантами, у Франції – через Державні управління посередництва праці; 8) законтрактвані робітники перед виїздом підлягатимуть кваліфікації офіційною місією уряду, на території якої будуть працювати¹¹. Окремі положення вказаного документу були уточнені протоколом польсько-французьких переговорів, підписаним у Парижі 3 лютого 1925 р.¹²

На думку багатьох дослідників, конвенція від 3 вересня 1919 р. і протокол від 3 лютого 1925 р. були більш корисними для Франції, ніж для Польщі. Поступливість польської сторони особливо виявлялася в питаннях селекції емігрантів і опіки над ними. Причина такої ситуації, на думку польського дослідника Генрика Яблонського, крилася у факті політичного і економічного підпорядкування Польської держави Франції¹³. Разом з тим, слід відзначити, що в конвенції від 3 вересня 1919 р. польська сторона зберегла за собою право визначати місцевості, де мали відбуватися колективні рекрутації робітників¹⁴. Це положення було особливо важливим для західноукраїнського регіону, оскільки давало можливість польським властям впливати на національний склад емігруючих.

Конвенція від 3 вересня 1919 р. не врегулювала питань соціальної опіки іммігрантів. З огляду на це 14 жовтня 1920 р. була підписана «Конвенція з питань допомоги та соціальної опіки»¹⁵. Вона зрівняла польських емігрантів з французькими робітниками у справі асигнувань з фонду соціального страхування (пенсії по старості, пенсії вдовам і сиротам). Цей документ також передбачав надання польським емігрантам допомоги у випадку хвороби нарівні з французькими робітниками (*égalité de traitement*).

Суттєвим доповненням до вищевказаних угод була консульська конвенція укладена між Польщею і Францією 30 грудня 1925 р.¹⁶. Згідно з нею на консульські установи* обох держав, окрім регламентованих функцій, покладалися зобов'язання стежити за дотриманням еміграційних угод, організувати опіку над громадянами своїх країн, вимагати відшкодувань за нещасні випадки на виробництві, видавати паспорти, відкривати візи та інше¹⁷. Однак з волі французьких властей вказані приписи мали більше декларативний, ніж обов'язковий характер¹⁸.

Усі вищевказані польсько-французькі документи створювали правове підґрунтя для еміграції з Польщі у Францію. Відповідальними за їхнє втілення в життя з французької сторони було Міністерство праці та Міністерство сільського господарства. Окрім цього, у Польщі розміщувався спеціальний орган – Французька місія працюючих (Missions Françaises de la Main d'Oeuvre, далі – Французька місія), яка з 1921 р. тісно співпрацювала з різними об'єднаннями французьких роботодавців, а саме: Центральним комітетом французьких кам'яновугільних шахт, Центральним об'єднанням спілок роботодавців спустошеного округу, Комітетом ливарників і залізорудних шахт сходу, Центральною конференцією сільськогосподарських спілок, Спілкою цукровиробників¹⁹. У 1924 р. роботодавці зазначених об'єднань утворили акціонерну спілку – Центральне імміграційне товариство (далі – ЦІТ), яке невдовзі повністю перебрало у свої руки рекрутацію, виробничу селекцію і транспортування емігрантів²⁰.

Зважаючи на швидке зростання еміграції в 1925 р., згідно з положеннями конвенції від 3 вересня 1919 р., утворено польсько-французьку Дорадчу комісію. Її головним завданням було встановлення щорічного контингенту емігрантів, який після

* На території Франції консульства Польщі були у наступних містах: Париж, Бордо, Гавр, Ліль, Ліон, Марсель, Ніцца, Страсбург.

схвалення Міністерством праці і суспільної опіки Польщі розподілявся між відповідними управліннями посередництва праці. Комісія приймала також різного роду ухвали, які мали лише дорадчо-рекомендаційний характер і, як правило, до уваги не бралися²¹.

Найвищим органом, який відповідав за здійснення еміграції з польської сторони, було Міністерство праці та суспільної опіки (далі – МПіСО), репрезентоване Еміграційним управлінням (далі – ЕУ) та департаментом посередництва праці²². Після їхньої ліквідації в 1932 – 1933 рр. ця проблема перейшла до відання відповідних структур Міністерства закордонних справ²³ та Еміграційного синдикату²⁴. Вищезазначені інституції мали свої відповідні представництва на місцях. У Західній Україні такими були Експозитури (представництва) ЕУ у Львові і Бресті над Бугом²⁵ та державні управління посередництва праці (далі – УПП). Останні було відкрито у всіх воєводських центрах, а також у Дрогобичі та Рівному²⁶. Кожному з них підпорядковувалась певна кількість повітів на території відповідного воєводства. Виняток становило тільки Львівське управління, до якого належали Львівський, Бібрський, Городоцький, Яворівський, Рава Руський, Рудківський, Сокальський, Жовківський повіти Львівського воєводства, а з 1929 р. – Перемишлянський, Радехівський, Кам'янка Струмилівський повіти Тернопільського воєводства²⁷. Така ситуація зумовлювалася значною віддаленістю вказаних повітів від УПП в Тернополі²⁸.

УПП на західноукраїнському ґрунті зосереджували в своїх руках весь еміграційний механізм і несли відповідальність за організацію еміграції з часу реєстрації емігрантів до їхньої кваліфікації та прибуття на збірні станції. У випадку виникнення непередбачуваних обставин вони апелювали до місцевих експозитур ЕУ, а через них і до французького консульства у Львові (відкрите у березні 1921 р.)²⁹. У період з кінця 1919 р. до серпня 1920 р. емігрантів із Західної України направляли до збірної станції у Варшаві (готель на Повонжках)³⁰. Згодом її перенесли до Ченстохови, а звідти – до Познані³¹. У 1923 р. на вимогу французької сторони збірну станцію із Познані перемістили до Вейгеро (неподалік від Гдині), а на початку 1924 р. створено додаткову станцію в Мисловіцах (недалеко від Кракова)³². До останньої скеровувалися емігранти із Львівського, Станіславівського, Тернопільського і Волинського воєводств³³. Що стосується вихідців із Полісся, то вони проходили кваліфікацію у Вейгеро³⁴. Обидві збірні станції перебували у крайньо занедбаному стані і не відповідали елементарним санітарним вимогам. З цього приводу газета «Robotnik» писала: «Збірна станція в Мисловіцах – це образ злиднів і розпачу. Дах будинку, що раніше був складом, протікає. У чотирьох брудних кімнатах встановлено понад 200 трьохповерхових ліжок, де можна розмістити щонайбільше 500 чол. Тим часом прибувають транспорти по 1000 чол., які змушені очікувати три-чотири дні на від'їзд до Франції»³⁵.

На збірних станціях емігранти проходили медичний огляд лікарями Французької місії (жінки, окрім того, підлягали огляду гінеколога)*. Тут також визначали їх професійний рівень (шляхом запитань і відповідей або на основі посвідчень з попереднього місця праці чи закінчених професійних курсів)³⁶. У випадку, коли рівень освіченості емігранта відповідав встановленим вимогам, з ним укладали річний контракт праці, на підставі якого він отримував безкоштовний закордонний паспорт з візою Французького консульства. Після підписання контрактів емігранти переїжджали у Францію за кошти роботодавців: із Мисловіц – залізницею, через Чехію і Німеччину або морським шляхом – з Гданська (з 1925 р. – з Гдині³⁷) до Гавру чи Донкерка³⁸.

* З 1925 р. медичний огляд емігрантів міг відбуватися у місцевих УПП або французьких консульствах.

Збірним пунктом на французькій території для емігрантів з Полісся був робітничий табір в Гаврі, а із Львівського, Станіславівського, Тернопільського і Волинського воеводств – табір у м. Туль (Лотарингія)³⁹. Влучну характеристику останньому дав селянин з Тернопільського повіту. Він писав: “На початку грудня 1924 р. ми приїхали до робітничого табору в Туль (справжнісінький Вавілон), де перебували люди щонайменше 20 національностей. Колишні кошари артилерії фортеці Туль були так занедбані, що аж бридко. Плач, нарікання, крик дітей, спільні бараки для дівчат і хлопців – все це викликало огиду і співчуття. Гігієна ХХ століття сюди ще не дійшла. І це має бути Франція, ота культурна Франція – скарбничка демократизму і свободи”⁴⁰.

У вказаних робітничих таборах емігранти проходили карантин і паспортний контроль, після чого їх скеровували до місць призначення⁴¹.

Під час проведення рекрутацій та оформлення виїзних документів французька сторона допускала численні порушення. Особливо значними вони були при медичному огляді емігрантів на збірних станціях. Як свідчать документи, відсоток вихідців із західного регіону, яких лікарі Французької місії з тих чи інших причин завертали, завжди був досить великим⁴². Не випадково сучасники називали процедуру лікарських оглядин у Мисловіцах “людським ярмарком”⁴³. Окрім цього, частими були випадки, коли французькі консульства зволікали з відкриттям віз на основі персональних викликів, вказуючи на необхідність їхньої перевірки у Франції. “Процедура тривала досить довго, а особи, що прагнули отримати візу вже встигли полагодити свої справи на батьківщині і продати масток”, – зазначається у документах⁴⁴. У випадку відмови бажаний емігрувати сподівався на везіння.

Водночас урядові кола Варшави, виходячи із засад еміграційної політики в Західній Україні, намагалися максимально сприяти відходу на заробітки у Францію поляків⁴⁵. У зв’язку з цим УПП під час колективних рекрутацій масово відхиляли кандидатури українців. Наприклад, у 1924 р. по Львівському, Станіславівському і Тернопільському управліннях таких було 183 особи⁴⁶. Окрім цього, УПП на західноукраїнських землях за вказівкою МПіОС направляли на збірні станції значно більше бажаних емігрувати, ніж передбачав рекрутаційний контингент, визначений урядами Франції та Польщі⁴⁷. Прагнучи не допустити до сезонної еміграції українців, ЕУ у більшості випадків виділяло незначну кількість осіб з українського населення. Так, у квітні 1924 р. французька місія повідомила про рекрутацію в серпні 4090 польських робітників для робіт у промисловості та на шахтах. За контрактом з Волинського воеводства було набрано лише 60 осіб⁴⁸. Таке ставлення властей до української еміграції неодноразово було об’єктом обговорення в сеймі та сенаті Польщі⁴⁹. Однак, на подібного характеру зауваження Варшава не реагувала. Більше того, ЕУ у багатьох випадках відмовляло у наданні закордонних паспортів греко-католицьким священикам, які прагнули відвідати українські робітничі осередки у Франції⁵⁰. До цього слід додати, що польська влада позбавила українських та єврейських емігрантів будь-якої опіки за кордоном. Про це красномовно свідчить лист селянина Івана Фірмана з Жидачівського повіту до редакції газети “Свобода”. Перебуваючи в нелюдських умовах на сільськогосподарських роботах неподалік від Парижа, він звернувся за допомогою до польського консульства, але “тут довідались, що він українець і кричали йому “здихай, коли хочеш, та викидали за двері”. Ошуканий роботодавцем, не маючи коштів на проїзд, він повернувся в Галичину пішки.⁵¹ Подібних випадків було чимало.

Зловживання польських та французьких еміграційних служб спонукали населення масово користуватися різними послугами агентури та злочинних елементів. Останні віднайшли чимало способів, щоб обійти існуючі еміграційні приписи. З них найбільшого поширення набуло фальсифікування запрошень роботодавців, закордонних

паспортів та паспортних віз посольства Польщі в Парижі. Так, у 1931-1932 рр. десятки селян на Тернопільщині були опукані братами Дмитром та Степаном Возницями, які розповсюджували фіктивні контракти праці за винагороду у 12 американських доларів кожний⁵². У цей самий період на Поліссі поліція розкрила цілий ряд випадків фальсифікації запрошень за посередництвом польських консульств у Франції⁵³. Вершиною зловживань різного роду еміграційних посередників стала афера власника туристичного бюро в Парижі (Voyages France-Pologne) Андрія Манька⁵⁴, який за чотири роки (1934-1938 рр.) переказових операцій зумів присвоїти кошти емігрантів на суму 80 тис. франків⁵⁵. Подібним промислом займалися також різні фірми у Страсбургу, Лілі, Марселі, Тулузі та інших містах⁵⁶. Окрім цього, на території Франції було створено цілий ряд приватних підприємств, що займалися вербуванням селян і посередництвом у купівлі сільськогосподарських ферм. Так, агенти фірми “Agence Générale Agrikole” у м.Ланс “укладали фіктивні контракти з польськими селянами, з метою уможливити їм виїзд до Франції, потім контракти розривали і виманивши у емігрантів гроші, залишали їх без документів на ласку долі”⁵⁷.

Водночас, у процесі еміграційних операцій надзвичайного поширення набула торгівля живим товаром (жінками і дітьми). З цього приводу газета “Wychođzca” писала: “У Франції є 50 – 80 тис. жінок віком від 20 до 40 років – здорових і сильних. Значний відсоток з них потрапляє до будинків розпусти. Полька є синонімом проституції, а в борделях переважно чути польську мову”⁵⁸. Як свідчать документи, у 1924 р. нелегальна агентура вербувала дівчат віком до 18 років у селах Глиняни, Лашки Королівські та Ганачів Перемишлянського повіту⁵⁹. Така ж ситуація 1929 р. створювалася в околицях Львова⁶⁰. Подібні випадки були досить частими.

Незважаючи на це, Франція залишалася провідною країною, в яку емігрувало населення із Західної України. Умовно можна виділити у цьому еміграційному процесі такі етапи: 1) 1919-1925 рр.; 2) 1926-1930 рр.; 3) 1931-1936 рр.; 4) 1937-1939 рр. Кожний з них мав свої певні особливості і вирізнявся інтенсивністю еміграції та рееміграції, соціальним і національним складом емігруючих, регіонами еміграційного відпливу.

За період з 1919 по 1921 рр. у Францію емігрували незначні групи західноукраїнських заробітчан⁶¹. Таку ситуацію зумовила насамперед радянсько-польська війна 1920 р.⁶² та масова еміграція населення у США (у 1921 р. сюди переселилося з Польщі 95089 осіб)⁶³. Становище докорінно змінилося у 1922 р. (в 1921 р. конгрес США прийняв антиімміграційний закон Діллінґама)⁶⁴, коли УПП у Львові, Тернополі та Станіславові зареєстрували значну кількість бажаних емігрувати на роботу у французькому сільському господарстві⁶⁵. При цьому, тільки у Бучацькому та Станіславівському повітах була завербована 121 особа⁶⁶. У наступному році еміграція охопила весь західноукраїнський регіон⁶⁷. Разом з тим, преса почала приносити перші повідомлення про важке становище заробітчан у Франції. В одному з них відзначалося: “Еміграція до Франції є для наших людей вбивчою. Контрактів роботодавці не дотримуються. Значну частину емігрантів висилають на тяжкі роботи до французьких колоній в Африці, де наш народ просто гине”⁶⁸. Окрім цього, французьке Міністерство внутрішніх справ на вимогу роботодавців видало розпорядження, згідно з яким іноземні робітники, що без достатніх підстав розривали контракти праці, підлягали депортації⁶⁹. Однак подібні заходи не мали чинного характеру.

У 1924 р. галицькі землі охопила справжня “французька лихоманка”. Як вказується у документах, в січні-березні 1924 р. через Львівське УПП завербовано для робіт на шахтах та в промисловості 3300 осіб⁷⁰, у серпні цього ж року – 350 осіб з Дрогобича, 200 осіб – зі Львова, 110 осіб – з Луцька, 35 осіб – з Рівного, 200 осіб – зі Станіслава, 100 осіб – з Тернополя⁷¹. Упродовж року з Галичини, Волині та Полісся у розглядуваному напрямку емігрувало понад 13 тис. осіб. Слід також відзначити, що на даному етапі відбулася своєрідна виробничо-еміграційна спеціалізація регіонів. Із найбільш промислово розвинутого Львівського воеводства емігрантів, як правило,

скеровували на роботу в шахти та у промисловість (заробітна плата шахтарів та промислових робітників пересічно становила 17–25 франків денно)⁷². Вихідців із Станіславівського, Тернопільського, Волинського та Поліського воєводств рекрутували здебільшого для робіт у сільському господарстві та на цукрових заводах. Такий поділ мав як негативні, так і позитивні сторони. У сільському господарстві майже постійно не вистачало робочої сили⁷³, що не можна сказати про інші галузі економіки Франції (станом на 1925 р. відбудова зруйнованих війною промислових об'єктів майже завершилася)⁷⁴.

У 1925 р. визначилася ситуація, коли французька промисловість вступила у період короткотривалої стагнації, що призвело до зменшення запиту на робочі руки у промисловості і в результаті спричинило девальвацію франка та зниження оплати промисловим робітникам⁷⁵. Однак запиту на сільськогосподарських працівників залишалися такі ж, як і в попередні роки. Збільшилися рекрутаційні контингенти на Волинське воєводство, а саме на Луцький, Горохівський, Ковельський, Володимирський, Любомльський та Рівненський повіти⁷⁶. Подібна ситуація мала місце і на Тернопільщині, звідки в 1925 р. у Францію емігрувало 1656 осіб⁷⁷. Характерно, що французькі роботодавці охоче набирали для робіт у сільському господарстві жінок, оплата праці яких була значно нижчою від оплати праці чоловіків⁷⁸. Загалом у цьому році із Польщі в розглядуваному напрямку емігрувало 36373 особи (у 1923 р. цей показник становив 70895 осіб)⁷⁹.

У 1926 р. тільки за перше півріччя із Львівського воєводства у Францію виїхало 6233 особи, що було абсолютним рекордом серед усіх воєводств Польщі⁸⁰. Загалом у вказаному році із Західної України у Францію емігрувало 16630 осіб (25 % усіх польських емігрантів), серед яких нараховувалося 10245 українців⁸¹. Більшість з них забезпечувалися роботою у сільському господарстві. Проте оплата праці в цій галузі була набагато нижчою, а умови набагато гіршими, ніж у промисловості, що призвело до масового переміщення заробітчан у міста. З цього приводу відомий польський дослідник еміграції Ян Розвадовський писав: «Емігрант-селянин неохоче працював у сільському господарстві і шукав всіляких можливостей, щоб змінити місце, заняття і умови праці. Зривання контрактів робітниками іноді набирало характеру стихії. Французькі суди і польські консульства були переповнені справами між роботодавцями та емігрантами⁸². Щоб унеможливити такі явища, французьке Міністерство внутрішніх справ 30 листопада 1926 р. видало декрет про заборону іноземним сільськогосподарським робітникам змінювати місце праці та працевлаштовуватися у промисловості⁸³. Водночас, роботодавці стали практикувати вилучення в іноземних працівників їхніх особистих документів, після чого робітник не міг знайти іншої праці і «волочився від однієї місцевості до іншої, аж врешті потрапляв у руки поліції, де його карали за бродяжництво⁸⁴».

Досягнуті на Західній Україні у 1926 р. масштаби еміграції різко знизилися впродовж 1927–1928 рр. До цього головним чином спричинилася, так би мовити, «перехідна криза» у Франції, яка призвела до швидкого зростання безробіття. У 1927 р. кількість безробітних у французькій промисловості, особливо в металургії, становила 1085 тис. осіб⁸⁵. З огляду на це еміграція в окремих західноукраїнських регіонах була незначною. Так, з Поліського воєводства у 1927–1928 рр. виїхало відповідно 5 і 33 особи, з Волинського – 21 і 97 осіб⁸⁶. Разом з тим, у загальному польському еміграційному русі вказаних років спостерігається відсоткове зростання кількості українців. Так, у 1928 р. українська еміграція у Францію становила 4432 особи (40,3 % усіх емігрантів із Західної України)⁸⁷. У попередні роки цей показник був значно нижчим (у 1926 р. – 31 %). Такі зміни були продиктовані, перш за все, станом ринку праці у сільському господарстві, яке, незважаючи на кризові явища в промисловості, мало велику потребу в робочій силі. Як наслідок, заохочуючи еміграцію сільськогосподарського елементу, французькі урядові чинники вдалися до примусового

звільнення та експульсії (expulsion – виселення) іноземних промислових робітників⁸⁸.

У період кризи різко погіршилося становище емігрантів, а нехтування правом «égalité de traitement» стало буденним явищем⁸⁹. З цього приводу газета «Український емігрант» писала: «З наших емігрантів вижимають, як з колоніальних рабів, останні їхні сили. Вони є використовувані всіма і з усіх боків, беззахисні, у повному розумінні цього слова. Самі не можуть собі допомогти, бо на своє мінімальне прожиття (немає тут балачки про добрий заробіток) працюють в копальнях 12 годин денно, кожної хвилини наражені на смерть⁹⁰».

З початком 1929 р. імміграційна кон'юнктура у Франції внаслідок покращення економічних показників стала швидко зростати. На неї значно вплинула світова економічна криза, яка в 1929 р. охопила більшість країн, тоді як у Франції перші її ознаки з'явилися наприкінці 1930 р.⁹¹ Зростанню запитів на іноземних робітників сприяла, також політика уряду Італії, який в 1928 р. видав розпорядження про обмеження еміграції у Францію⁹². У відповідь на це ЦІТ значно збільшило рекрутаційні контингенти у Польщі, зокрема на Західній Україні. Згідно зі статистичними даними, в 1929 р. тільки з одного Львівського воєводства у Францію емігрувало 15517 осіб (всього із Західної України – 20132 особи)⁹³. При цьому кількість українців становила майже 50 % (9897 осіб)⁹⁴. У 1930 р. еміграційна кон'юнктура трималася приблизно на тому ж рівні (кількість емігрантів із Західної України становила 18890 осіб)⁹⁵. Цей процес був перерваний у 1931 р., коли французьку економіку «наздогнала» світова економічна криза. Вона охопила, насамперед, промисловість і торгівлю та призвела до появи величезної армії безробітних (станом на грудень 1931 р. – 1381 тис. осіб)⁹⁶. За таких обставин французький уряд почав вживати радикальних заходів для обмеження імміграційного потоку. Серед них: декрет про ідентифікаційні карти для іммігрантів (травень 1932 р.)⁹⁷, декрет про депортацію іноземних робітників, які впродовж певного терміну не пред'являть посвідчення, що не притягалися до судової відповідальності (липень 1932 р.)⁹⁸, декрет про охорону французьких робітників від безробіття (серпень 1932 р.)⁹⁹, декрет про відсоток іноземних робітників в окремих галузях промисловості (вересень 1932 р.)¹⁰⁰. Усі ці приписи мали на меті утруднити доступ емігрантів до праці і тим самим змусити їх покинути Францію. Як наслідок, еміграція із Західної України була зведена до мінімуму і в 1932 р. становила всього 1953 особи¹⁰¹. Водночас зросла рееміграція.

Кризові явища в економіці Франції надзвичайно зросли в 1934 – 1935 рр. З цього приводу один із західноукраїнських іммігрантів у своїх спогадах відзначав: «Економічна криза досягнула апогею. Безробіття лютувало, підприємства тисячами звільняли робітників. Після страйку в Лафорест, де іноземні робітники підтримали французів, стало звучати і сіяти паніку найстрашніше слово для вуха іноземця: депортація¹⁰²». При цьому слід зауважити, що причини примусового виселення емігрантів у більшості випадків були надуманими. Тим не менше, в 1935 р. серед усіх польських реемігрантів із Франції (35500 осіб) 50 % становили депортовані¹⁰³. Цього ж року у Львівське воєводство повернулося 3133 особи, у Тернопільське – 1388 особи, у Станіславівське – 1056 осіб¹⁰⁴. Серед депортованих значним був відсоток шахтарів та промислових робітників, що 5 – 10 років працювали у Франції. Що стосується сільськогосподарських працівників, то серед них примусово виселених майже не було¹⁰⁵. Зважаючи на це, кількість депортованих в Західній Україні була незначною. Разом з тим еміграція із західноукраїнських воєводств у 1935 р. була невеликою і становила 495 осіб (Львівське воєводство – 387 осіб, Станіславівське – 24, Тернопільське – 83, Волинське – 1)¹⁰⁶.

Ситуація дещо змінилася в 1936 р., коли французька економіка почала виходити із кризового стану. З приходом до влади в січні 1936 р. Народного фронту, очолюваного Альбером Сарро, було припинено депортації польських іммігрантів, а сільськогосподарським працівникам дозволено змінювати місце праці¹⁰⁷. Усе це позитивно вплинуло на еміграційну кон'юнктуру в Західній Україні, звідки емігрувало

на заробітки у Францію 3380 осіб (здебільшого сільськогосподарські працівники). Серед заробітчан переважали вихідці із Львівського воєводства (2724 особи)¹⁰⁸. Разом з тим слід зауважити, що серед західноукраїнського еміграційного загалу в післякризові роки спостерігається постійне зростання кількості українців. Так, у 1935 р. вони становили майже 48 відсотків.

Позитивні тенденції в еміграційному русі спостерігались і в 1937 р., що дало можливість МЗС Польщі виступити з ініціативою створення осадницької спілки на території Франції, з основним капіталом 2 млн. франків. Вона прагнула організувати переселення якомога більшої частини сільськогосподарських працівників з Польщі, зокрема з території Західної України¹⁰⁹. Однак з приходом до влади у Франції уряду Едуарда Даладье такі ініціативи були приречені на провал. 2 травня 1938 р. він видав декрет "Про організацію контролю над іноземними робітниками". Згідно з ним надзвичайно розширено повноваження поліції стосовно іммігрантів, а іноземці, які своєчасно не отримали ідентифікаційних карт, могли бути оштрафовані на суму 1000 франків¹¹⁰. Подібні заходи спричинили зниження еміграції. За польськими статистичними даними, в 1938 р. із Польщі у Францію виїхала 20481 особа, з яких 8610 осіб були вихідцями із західноукраїнських воєводств¹¹¹. З наближенням Другої світової війни політика французького уряду щодо іммігрантів набрала більш жорсткого характеру. У квітні 1939 р. уряд Е. Даладье видав декрет, яким було обмежено права іноземців у створенні громадських організацій, закрито окремі газети, розпочато депортації робітників, що брали участь у страйках¹¹². Подальший розвиток еміграційного руху був перерваний початком війни.

За нашими підрахунками, у міжвоєнний період із Західної України емігрувало у Францію приблизно 146184 особи. На жаль, польська статистика до 1926 р. не містить задовільних даних про рух і кількість емігрантів взагалі, і у Францію зокрема. У 1919-1925 рр. еміграція із західноукраїнських воєводств пересічно становила 21 відсоток усіх польських емігрантів (179681 особа) у Францію, тобто 37733 особи¹¹³. Більшість дослідників вважають, що у межах всього польського еміграційного загалу 5,7 % становили греко-католики, 1,8 % – православні, 7,1 – іудеї, решта – римо-католики¹¹⁴. На основі таких даних можна визначити, що у Францію емігрувало 10242 греко-католики, 3234 православних, 2395 іудеїв і 21862 римо-католики. Релігійні показники близькі до національних (греко-католики і абсолютна більшість православних – це українці, а римо-католики – здебільшого поляки). Отже, у вказані роки із Західної України у Францію емігрувало 13476 українців, 21862 поляки і 2395 євреїв.

Починаючи з 1926 р., можна встановити правдоподібну кількість емігрантів із Західної України на основі польської статистики (див. табл. 1).

Наведені в таблиці дані свідчать, що еміграція населення Західної України у Францію за своїми масштабами не поступалася жодному еміграційному напрямку. Найбільш інтенсивною вона була у Львівському та Тернопільському воєводствах. У період з 1931 по 1935 рр. еміграція поступалася рееміграції. Загалом із Західної України виїхало у Францію майже 28 відсотків усіх польських емігрантів.

Польська статистика певною мірою дає змогу визначити структуру еміграції у Францію за віровизнанням. Конкретні дані наводяться з 1926 р. (див. табл. 2). Аналіз показує, що серед емігруючих переважали особи римо-католицького віровизнання – 47,8 % від загальної кількості емігрантів. У 1926 р., 1929 – 1931 рр. вони поступалися греко-католикам.

Структура еміграції за віровизнанням може бути підставою для визначення національного складу емігруючих, оскільки польська статистика містить дані такого характеру тільки за 1926 р.¹¹⁵ (див. табл. 4).

У період з 1919 по 1925 рр. серед емігрантів із Західної України у Францію 50 % становили шахтарі та промислові робітники, а відповідно міський пролетаріат і частково селянство¹¹⁶. У 1926-1938 рр. це співвідношення змінилося: 45 % емігрантів

становили вихідці з села, 47 % – слуги та особи без означеного фаху із сільського та міського пролетаріату, 7,5 % – шахтарі та промислові робітники, 0,5 % – особи, зайняті у торгівлі¹¹⁷.

Масова еміграція із Західної України у Францію стала складовою частиною еміграційного руху в регіоні. Вона впливала на покращення матеріального становища населення краю і в умовах міжвоєнної Польщі була єдиним порятунком перед загрозою пауперизації і голоду.

Таблиця 1. Кількість емігрантів у Францію із західноукраїнських воєводств.

РОКИ	КІЛЬКІСТЬ ПО ВОЄВОДСТВАХ					РАЗОМ (чол.)
	Поліське	Волинське	Львівське	Станіславське	Тернопільське	
1926	36	578	11 691	1 036	3 289	16 630
1927	5	21	2 917	153	343	3 439
1928	33	97	8 879	397	1 148	10 554
1929	31	154	15 517	1 535	2 895	20 132
1930	195	405	14 646	1 279	2 365	18 890
1931	22	85	5 815	645	1 545	8 112
1932	7	31	1 532	95	288	1 953
1933	13	37	3 032	159	505	3 746
1934	7	27	2 741	140	345	3 260
1935	0	1	387	24	83	495
1936	17	31	2 724	173	435	3 380
1937	22	107	10 682	581	1 858	13 250
1938	2	69	6 955	378	1 206	8 610
РАЗОМ	390	1 643	87 518	6 595	16 305	112 451

Джерело: Statystyka Pracy, 1927 – 1939 рр.

Таблиця 2. Співвідношення емігрантів із Західної України у Францію за віровизнанням (у відсотках).

Рок	Кількість (чол.)	ВІРОВИЗНАННЯ (%)						Σ (%)
		Римо-католики	Греко-католики	Православні	Євангельські релігії	Іудеї	Інші	
1926	16 630	34,1	56,2	5,4	0,2	4,1	0,0	100
1927	3 439	54,9	37,7	1,9	0,2	5,3	0,0	100
1928	10 554	54,7	40,2	1,8	0,1	3,1	0,1	100
1929	20 132	45,4	45,7	6,1	0,2	2,5	0,1	100
1930	18 890	44,2	46,4	5,2	0,1	4,0	0,1	100
1931	8 112	46,4	46,6	3,5	0,2	2,3	1,0	100
1932	1 953	49,9	40,0	2,5	0,2	6,5	0,9	100
1933	3 746	45,7	44,2	1,8	0,1	7,8	0,4	100
1934	3 260	68,2	23,2	0,7	0,2	7,5	0,2	100
1935	495	70,5	21,2	1,6	0,2	6,3	0,2	100
1936	3 380	50,7	46,1	1,7	0,1	1,3	0,1	100
1937	13 250	55,0	42,4	1,7	0,1	0,6	0,2	100
1938	8 610	57,8	41,1	0,7	0,1	0,2	0,1	100

Джерело: Kryński A. Tendencje rozwojowe ludności Polski pod względem narodowościowym i wyznaniowym w dobie powojennej // Sprawy narodowościowe. – 1931. – № 2–3. – S. 201–237; Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1927. Statystyka Pracy, 1927–1939 рр.

Таблиця 3. Співвідношення емігрантів із Західної України у Францію за віровизнанням.

Роки	ВІРОВИЗНАННЯ						Всього (чол.)
	Римо-католики	Греко-католики	Православні	Євангельські релігії	Іудеї	Інші	
1926	5 670	9 347	898	33	682	0	16 630
1927	1 888	1 297	65	7	182	0	3 439
1928	5 773	4 243	189	11	327	11	10 554
1929	9 141	9 200	1 228	40	503	20	20 132
1930	8 349	8 765	982	19	756	19	18 890
1931	3 768	3 777	283	16	187	81	8 112
1932	974	781	49	4	127	18	1 953
1933	1 711	1 656	68	4	292	15	3 746
1934	2 223	755	24	7	245	6	3 260
1935	349	105	8	1	31	1	495
1936	1 714	1 557	59	3	44	3	3 380
1937	7 287	5 614	231	13	79	26	13 250
1938	4 974	3 543	61	8	15	9	8 610
1926-1938	53 821	50 640	4 145	166	3 470	209	112 451

Таблиця 4. Національний склад емігрантів із Західної України у Францію.

Роки	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ				Всього (чол.)
	Поляки	України	Євреї	Інші	
1926	5 670	10 245	682	33	16 630
1927	1 888	1 362	182	7	3 439
1928	5 773	4 432	327	22	10 554
1929	9 141	10 428	503	60	20 132
1930	8 349	9 747	756	38	18 890
1931	3 768	4 060	187	97	8 112
1932	974	830	127	22	1 953
1933	1 711	1 724	292	19	3 746
1934	2 223	779	245	13	3 260
1935	349	113	31	2	495
1936	1 714	1 616	44	6	3 380
1937	7 287	5 845	79	39	13 250
1938	4 974	3 604	15	17	8 610
1926-1938	53 821	54 785	3 470	375	112 451

Джерела: Krysiński A. Tendencje rozwojowe ludności Polski pod względem narodowościowym i wyznaniowym w dobie powojennej // Sprawy narodowościowe. – 1931. – № 2–3. – S. 201 – 237; Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1927; Statystyka Pracy. 1927–1939 pp.

- Smerek M. Sprawa obywatelstwa wychodźstwa polskiego we Francji // Kwartalnik Instytutu naukowego do badań emigracji i kolonizacji. – Warszawa, 1929. – T. 1. – S. 286.
- Рубинский Ю. Тревожные годы Франции. Борьба классов и партий от Версаля до Мюнхена (1919-1939 гг.). – Москва, 1973. – С. 22.
- Bettelheim Ch. Ekonomia Francji (1919-1945). – Warszawa, 1955. – S.21.
- Landau Z., Tomaszewski J. Zarys historii gospodarczej Polski. 1918-1939. – Warszawa, 2000. – S.38.

- Кулик А. Безработица на Западной Украине (1921-1939). Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата исторических наук. – Львов, 1990. – С. 9.
- Materiały do badań nad gospodarką Polski 1918-1939. – Warszawa, 1956. – S.5.
- Głwicz H. Material ludzki w gospodarce światowej. – Warszawa, 1934. – T. I. – S.230.
- Śladkowski W. Polska diaspora we Francji 1871-1999 // Polska diaspora. – Kraków, 2001. – S.181.
- Danielewicz J. Francja i odradzające się Państwo Polskie (1914 – 1925) // Polska – Francja. Dziesięć wieków związków politycznych, kulturalnych i gospodarczych. – Warszawa, 1983. – S.371.
- Janowska H. Polska emigracja zarobkowa we Francji (1919-1939). – Warszawa, 1964. – S.61.
- Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (dalej – DzURP). – Warszawa, 1920. – № 41. – Poz.246.
- Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Ministerstwo Spraw Zagranicznych (dalej – AAN, MSZ), Materiały na Międzynarodową Konferencję Gospodarczą, sygn.9889, str.9.
- Jabłoński H. Powstanie drugiej Rzeczypospolitej Polskiej // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa, 1958. – № 4. – S.105.
- DzURP. – 1920. – № 41. – Poz. 246.
- Ibid. – 1923. – № 48. – Poz. 329.
- Biuletyn Urzędu Emigracyjnego w sprawach migracji i osadnictwa. – Warszawa, 1928. – 15 czerwca.
- Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові), ф. 422 (Експозитура Еміграційного управління у Львові), оп.1, спр. 39, арк. 11 – 13.
- Śladkowski W. Polacy we Francji. – Lublin, 1985. – S. 144.
- Rozwadowski J. Emigracja polska we Francji. Europejski ruch wychodźczy. – S.91.
- Biuletyn Urzędu Emigracyjnego w sprawach migracji i osadnictwa. – 1925. – 31 stycznia.
- Janowska H. Polska emigracja zarobkowa we Francji (1919-1939). – S. 71.
- ЦДІА України у Львові, ф. 802 (Державне управління посередництва праці у Львові), оп.1, спр. 205, арк. 7.
- AAN, MSZ, Międzynarodowe Towarzystwo Osadnicze S.A. w Warszawie, sygn.9840, str.1; DzURP. – 1933. – № 84. – Poz. 621.
- Качараба С. Роль мореплавних компаній та їх агентури в еміграційному русі на Західній Україні (1919-1939) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип.35-36. – С. 282.
- Iwanowski S., Mamrot K. Prawo o emigracji w Polsce. – Warszawa, 1929. – S. 43.
- Wychodźca. – Warszawa, 1924. – 10 lutego.
- ЦДІА України у Львові, ф. 422, оп. 1, спр. 410 б, арк. 162 зв.
- Там само, ф.802, оп.1, спр.211, арк.3.
- Там само, ф. 146 (Галицьке намісництво), оп.8, спр.4881, арк. 1-2.
- Там само, спр.371, арк.2 зв.
- Krzywicki L. Szkice z historii wychodźstwa // Kwartalnik Instytutu naukowego do badań emigracji i kolonizacji. – Warszawa, 1928. – T.1-2. – S. 381-382.
- Robotnik. – Warszawa, 1924. – 26 sierpnia.
- Janowska H. Polska emigracja zarobkowa we Francji (1919 – 1939). – S.72.
- ЦДІА України у Львові, ф. 422, оп. 1, спр.17, арк.5.
- Robotnik. – 1924. – 26 sierpnia.
- Emigrant do Francji i we Francji. – 1929. – Luty-Marzec.
- Czerwińska W. Polska Żegluga morska w latach II Rzeczypospolitej. – Gdańsk, 1971. – S.20.
- Kołodziej E. Wychodźstwo zarobkowe z Polski (1918-1939). – Warszawa, 1982. – S.100.
- Громадський голос. – Львів, 1923. – 14 липня.
- Pamiętniki emigrantów. Francja. – Warszawa, 1939. – S.666.
- Rozwadowski J. Emigracja polska we Francji. Europejski ruch wychodźczy. – S.101.

42. ЦДІА України у Львові, ф. 802, оп. 1, спр.344, арк.2 зв.
43. Janowska H. Polska emigracja zagrobkowa we Francji (1919-1939). – S.74.
44. Тернопільський обласний державний архів (далі – ТОДА), ф.2 (Кременецьке повітове староство), оп.2, спр.98, арк.44.
45. AAN, MSZ, Notatka w sprawie polityki emigracyjnej, sygn.9898, str.121.
46. ЦДІА України у Львові, ф. 802, оп. 1, спр.366, арк. 1–4.
47. Janowska H. Polska emigracja zagrobkowa we Francji (1919-1939). – S.74.
48. ЦДІА України у Львові, ф. 802, оп.1, спр. 371, арк. 1 зв.
49. Діло. – 1929. – 27 березня.
50. ЦДІА України у Львові, ф.344 (Українське національно-демократичне об'єднання), оп. 1, спр.519, арк. 1.
51. Свобода. – Львів, 1927. – 2 січня.
52. ЦДІА України у Львові, ф.422, оп. 1, спр.3037, арк.1–2 зв., 5,18.
53. Брестский обласной государственной архив. Республика Беларусь (далі – БОГА), ф. 1 (Полесское воеводское управление. г.Брест), оп.4, д. 1335, с.109.
54. ТОДА, ф.2, оп.2, спр.98, арк.8.
55. Діло. – 1938. – 20 вересня.
56. БОГА, ф.1, оп.4, д.1344, с.13; ТОДА, ф, оп.2, спр.98, арк.21.
57. БОГА, ф.1, оп.4, д.1335, с.87.
58. Wychodźca. – 1925. – 29 marca.
59. ЦДІА України у Львові, ф. 802, оп.1, спр. 360, арк.11 зв.
60. БОГА, ф.1, оп.4, д.1337, с.82.
61. ЦДІА України у Львові, ф.802, оп. 1, спр.207, арк.1.
62. Ajnenkiel A. Od rządów ludowych do przewrotu majowego. Zarys dziejów politycznych Polski 1918-1926. – Warszawa, 1986. – S.149-197.
63. Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1927. – S.101.
64. Качараба С. Вплив законодавства США на українську еміграцію (1919-1939) // Питання історії України. Збірник наукових статей. – Чернівці, 2000. – Т.4. – С. 171-172.
65. Громадський голос. – 1922. – 14 жовтня.
66. ЦДІА України у Львові, ф.802, оп. 1, спр.207, арк.1.
67. Там само, спр. 318, арк.1–29; спр. 321, арк. 1–29; спр. 333, арк. 1–48.
68. Там само. – 1923. – 29 грудня.
69. Wychodźca. – 1923. – 11 marca.
70. ЦДІА України у Львові, ф.802, оп. 1, спр.344, арк. 1–35; Wychodźca – 1924. – 20 stycznia.
71. Там само, ф. 422, оп. 1, спр. 371, арк. 1 зв.
72. Archiwum Państwowy w Krakowie, Starostwo Grodzkie Krakowskie (далі – APK SGK), Wskazówki dla emigrantów chcących wyjechać do Francji, sygn. 411, str.1.
73. Jurkiewicz S. Polski ruch migracyjny, jego organizacja i zamierzenia na najbliższą przyszłość. – Warszawa, 1929. – S.30.
74. Dzwonkowski R., Śladkowski W. Polonia francuska // Polonia w Europie. Praca zbiorowa pod redakcją Barbary Szydłowskiej-Cegiowej. – Warszawa, 1992. – S.376.
75. Praca i opieka społeczna. – Warszawa, 1927. – Z.I-II. – S.181.
76. Вільна думка. – Луцьк, 1925. – 9 серпня, 6 вересня.
77. ЦДІА України у Львові, ф.422, оп. 1, спр.410 б, арк.162 зв.
78. Przegląd Podolski. – Tamopol, 1925. – 26 lutego.
79. Szawleski M. Kwestja emigracji w Polsce. – Warszawa, 1927. – S.119.
80. AAN, MSZ, Materjaly na Międzynarodową Konferencje Gospodarczą, sygn.9889, str.84.
81. Statystyka Pracy. – Warszawa, 1927. – S.126.
82. Rozwadowski J. Emigracja polska we Francji. Europejski ruch wychodźczy. – S.163.
83. Przegląd Emigracyjny. – Warszawa, 1926. – Z.1. – S.183.
84. Rozwadowski J. Emigracja polska we Francji. Europejski ruch wychodźczy. – S.164.
85. Derengowski J. Przegląd międzynarodowy bezrobocia 1921-1931 // Statystyka Pracy. –

1932. – Z.IV. – S.368.
86. Statystyka Pracy. – 1932. – Z.I. – S.102-103.
87. Pańkiewicz M. Polska a emigracja // Kwartalnik Instytutu naukowego do badań emigracji i kolonizacji. – Warszawa, 1929. – T.1. – S.13.
88. Kurier Warszawski. – 1928. – 16 kwietnia.
89. Miłosz Cz. Rodzinna Europa. – Paryż, 1959. – S.149.
90. Український емігрант. – Львів, 1927. – 1 квітня.
91. Рубинский Ю. Тревожные годы Франции. Борьба классов и партий от Версаля до Мюнхена. – С. 134.
92. Kurier Warszawski. – 1928. – 12 stycznia.
93. Statystyka Pracy. – 1932. – Z.I. – S.103.
94. Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. – 1930. – S.32.
95. Statystyka Pracy. – 1932. – Z.I. – S.103.
96. Derengowski J. Przegląd międzynarodowy bezrobocia 1921-1931. – S.368.
97. Chełmicki T. Powrót wychodźców z Francji w latach 1935 i 1936 // Statystyka Pracy. – 1937. – Z.IV. – S.232.
98. Державний архів Львівської області, ф.1 (Львівське воєводське управління), оп. 3, спр. 224, арк. 59.
99. Niemyska-Hessen M. Remigracja z Francji w dobie kryzysu. – Warszawa, 1939. – S.42.
100. Brożek A. Polityka imigracyjna w państwach docelowych emigracji polskiej (1850-1939) // Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII – XX w.) Pod redakcją Andrzeja Pilcha. – Warszawa, 1984. – S.135.
101. Statystyka Pracy. – 1933. – Z.I. – S.45.
102. Pamiętniki emigrantów. Francja. – S.11.
103. Niemyska-Hessen M. Remigracja z Francji w dobie kryzysu. – S.46.
104. Chełmicki T. Powrót wychodźców z Francji w latach 1935 i 1936. – S.232.
105. Ibid. – S.54.
106. Statystyka Pracy. – 1936. – Z.I. – S.53.
107. AAN, MSZ, Raport Ambasady RP w Paryżu z 25 lipca 1936 r., sygn.3916, str.20-21.
108. Statystyka Pracy. – 1937. – Z.I. – S.68.
109. AAN, MSZ, Międzynarodowe Towarzystwo Osadnicze S.A. w Warszawie, sygn.9895, str.80-81.
110. БОГА, ф.2082 (Пинский отдел Эмиграционного синдиката), оп. 1, д.44, с.41.
111. Statystyka Pracy. – 1939. – Z.I. – S.38.
112. Kołodziej E. Dzieje Polonii w zarysie 1918-1939. – Warszawa, – 1991. – S.139.
113. Szawleski M. Kwestja emigracji w Polsce. – Warszawa, 1927. – S.126.
114. Krysiński A. Tendencje rozwojowe ludności Polski pod względem narodowościowym i wyznaniowym w dobie powojennej // Sprawy narodowościowe. – Warszawa, 1931. – № 2–3. – S. 215.
115. Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1927. – S.98.
116. Волинський обласний державний архів (далі – ВОДА), ф.46 (Волинське воєводське управління), оп.2, спр.594, арк.12.
117. Śladkowski W. Polska diaspora we Francji 1871-1999. – S.182.

Ігор ПИЛИПІВ

УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941 – 1944 рр.)

З нападом гітлерівської Німеччини на СРСР Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ) опинилася в новій політичній ситуації. До початку Другої світової війни і приходу Червоної Армії на західноукраїнські землі УГКЦ була тісно згуртована навколо ідеї служіння Богові та українському народові. У цей час Українська Католицька Церква в Галичині і на Закарпатті нараховувала 4,37 млн. віруючих, які проживали у п'яти дієцезіях і двох апостольських адміністраціях. Тут було 3040 парафій з 4440 церквами та каплицями. На чолі трьох єпархій стояв митрополит А.Шептицький. У них працювало 10 єпископів, 2950 одружених священиків, 320 ієромонахів та 1090 монахів. Крім Богословської Академії, існувало п'ять духовних семінарій із 540 семінаристами і дві семінарські школи. Виходили релігійні журнали: чотири тижневики і шість місячників¹. Як відомо, за польсько-радянським договором 1920 року, до Польщі, крім Галичини, увійшла також Західна Волинь. Для керівництва нею митрополит А. Шептицький призначив спочатку єпископа Боцяна, а в 1920 р. – єпископа Чернецького. Але польський уряд не дозволив священикам УГКЦ працювати на Волині². У період радянської окупації 1939-1941 рр. діяльність УГКЦ була обмежена. З приходом німецької влади з'явилася надія на покращення становища населення Галичини.

Політика нацистських окупаційних військ стосовно УГКЦ виражалася у низці суперечливих дозволів та обмежень. 18 липня 1941 р. міська влада Львова вирішила повернути Церкві земельні угіддя, що були конфісковані радянською владою³. Водночас сільські землі, конфісковані комуністами, вважалися власністю німецької держави. Оскільки українське греко-католицьке духовенство значною мірою залежало від землі, яка була засобом для існування, то митрополит А. Шептицький висловлював своє невдоволення тим, що держава утримувала цю власність, а “наділі духовенства практично зводились до того, що може заощадити бідняк”⁴. Держава також надала субсидії українським душпастирям (50 райхсмарок на особу щомісяця), але А.Шептицький назвав це лише “політичним жестом”, а не справжньою допомогою (на субсидію був накладений 25-відсотковий податок)⁵.

Спочатку німецька цивільна влада виплатила УГКЦ загальну суму, яка становила 900000 злотих. Лише у квітні 1943 р. українські греко-католицькі єпископи почали отримувати щомісячну платню⁶. Однак таке фінансування, очевидно, не було пов'язане з далекосяжними планами фашистів (немає жодних доказів того, що воно передбачало якісь дії у відповідь з боку Церкви). З огляду на зубожіння духовенства, це було проблемою виживання. Надання грошової субсидії ніяк не вплинуло на ставлення митрополита А. Шептицького та духовенства до німецького режиму. Навпаки, до квітня 1943 р., коли почалися державні виплати, митрополит вороже ставився до нацистів, а згодом переконався, що навіть радянський режим кращий за гітлерівську окупацію.

Фінансову підтримку УГКЦ під час нацистського панування пропонували і церковні структури Німеччини. Так, німецький римо-католицький єпископат передав українським греко-католикам 15 млн. злотих, призначених “для боротьби з більшовицькою пропагандою”. Таку ж ініціативу виявило католицьке товариство, яке

допомагало німцям, що жили за межами рейху⁷.

Здавалося, що деякі зміни зумовили справді поліпшення умов, існуючих при радянській владі. Так, у листі до папи Пія II митрополит А. Шептицький вказував на те, що наступ вермахту на Східну Україну супроводжувався відбудовою церков та частковим відновленням релігійного життя. Розуміючи, що за німців була більша релігійна свобода, ніж за радянської влади, він оптимістично дивився на вирішення таких невідкладних проблем, як повернення церковних земель, конфіскованих радянською владою, та надання духовенству засобів для існування.

Все ж нова ситуація не була позитивною. Як писав митрополит, “все це зовсім не переважає тієї прихованої деморалізації, на яку наражаються бідні та слабкі”. І далі ще критичніше відзначав: “Є спроби залякати духовенство, як і всіх інших громадян, вимагаючи паспорти, дозволи та дотримання всіх інших розпоряджень, які тільки можна уявити, що обмежують громадянські права... над нашими головами як Дамоклів меч постійно висить загроза справжнього переслідування... пастирські послання та розпорядження конфіскують з найбезглуздіших причин”⁸.

Вважаючи ситуацію нестабільною, митрополит А. Шептицький вказував, що, крім обшуків та арештів, духовенство Львівської архієпархії зазнає й інших форм переслідування. Зокрема, українським католицьким священикам було заборонено уділяти Святі Тайни госпіталізованим радянським військовополоненим Червоної армії, а також охрещувати євреїв. Попри відновлення офіційного друкованого органу архієпархії та можливість видання пастирських листів без скорочень (їх обсяг у 1939- 1941 рр. становив одну-дві сторінки) продовжувалися конфіскації, і німецька влада врешті – решт увела систему цензури⁹.

Частина західноукраїнського населення сподівалася на відновлення української державності. З проголошенням 30 червня 1941 р. у Львові Української Держави митрополит А. Шептицький 1 липня 1941 р. видав пастирський лист “До українського народу”, в якому говорилося, що “почалася нова епоха в житті Державної Соборної Самостійної України. Народні збори, що відбулися вчорашнього дня, ствердили і проголосили ту історичну подію”¹⁰. Цей лист було зачитано у всіх церквах. Відзначаючи у посланні важливість цієї події в житті українського народу, митрополит А. Шептицький звернув увагу на те, що “український народ мусить в цій історичній хвилині показати, що має досить почуття, авторитету життєвої сили, щоб заслужити на таке положення серед народів Європи, в яким міг би розвинути усі Богом дані сили. Карністю, солідарністю, совісним ставленням до обов'язків докажіть, що ви дозріли до державницького життя”¹¹. Церква підтримала відновлення Української Держави та проголошення українського уряду.

На нараді з ініціативи нового українського уряду, яка відбулася у Львові 6 липня 1941 р., було створено державний орган – Раду Сеньйорів як дорадчу установу, яка могла б виконувати функції передпарламенту при новоствореному уряді. Президентом Ради було обрано Костя Левицького, почесним головою – графа А.Шептицького. У Раду, крім митрополита, увійшли відомі представники УГКЦ Йосиф Сліпий та Гавриїл Костельник¹².

Акт відновлення української державності активно підтримало українське греко-католицьке духовенство. З нагоди проголошення Української держави у всіх храмах Галичини відбулося урочисте богослужіння, а в м. Станіславі єпископ Г. Хомишин 12 липня провів святочну Службу Божу в кафедральному соборі¹³.

Частина греко-католицького духовенства вірила, що наявність в українців власних збройних сил примусить третій рейх рано чи пізно прислухатись до їхніх вимог,

припинити хижачку політику щодо України. Станіславський єпископ Г. Хомишин і перемишльський єпископ Й. Коциловський та переважна частина духовенства підтримали участь греко-католицьких священників як капеланів при різних українських військових одиницях, що співпрацювали з вермахтом, або перебували в його складі (батальйони “Nachtigall”, “Roland” та дивізія СС “Галичина”). Мала місце також співпраця духовенства з Українським Центральним Комітетом та Українським Допомоговим Комітетом на чолі з В. Кубійовичем¹⁴. Водночас А. Шептицький, відчуваючи антиукраїнську спрямованість німецького режиму, не схвалював такі дії.

В. Кубійович і капітан дивізії СС “Галичина” Й. Побігущий подали інформацію, яка була надрукована в газеті “Львівські вісті”, нібито митрополит у 1942 і 1943 роках був прихильником формування українських одиниць (зокрема, згаданої дивізії) у німецькому війську. Свідчити про це мала й участь вищого духовенства трьох єпархій Галичини в німецько-українських колабораційних святкуваннях, присвячених утворенню згаданих українських військових формувань¹⁵. Отже, вимальовується картина суперечливої, непослідовної поведінки майже всіх єпископів греко-католицького обряду.

Багато греко-католицьких священників активно підтримували ОУН та УПА. А.Шептицький робив спроби примирити мельниківців і бандерівців. Та попри незаперечний авторитет, митрополит не знайшов бажаного послуху серед представників політичної еліти народу.

Митрополит був одним із натхненників українсько-польських переговорів у 1942-1944 рр. Крім того, відомі його драматичні виступи в серпні 1943 р., опубліковані в “Prawdzie” – органі Фронту Відродження Польщі на початку 1944 р. (зокрема “Мир о Господі”), де він закликав до припинення боротьби в ім'я збереження християнської любові, цивілізованості, національної гідності українців¹⁶.

Проте дуже швидко почали розгортатися події не на користь українського народу. Нацистське керівництво заборонило існування Української Держави і переслідувало українських патріотів.

Українське греко-католицьке духовенство спочатку схвалювало німецький окупаційний режим, а згодом повністю заперечувало. Загалом ставлення митрополита А.Шептицького до німецької влади під час окупації Галичини було неодноковим у різні періоди. Зміни позиції митрополита щодо німецької окупації були чи не найдраматичнішими моментами в його житті: спочатку він позитивно оцінював німецьке вторгнення як звільнення від радянського гніту, згодом підходив критичніше до деяких аспектів гітлерівської політики, а потім взагалі заперечував нацистський режим. Митрополит А. Шептицький підтримав німецьку владу в перші дні війни, сподіваючись на відновлення української держави. Як відомо, 5 липня 1941 р. митрополит виступив з прокламацією, в якій вітав “ побідоносну німецьку армію, що зайняла вже майже цілий край... за освободження від ворога . Тоді в Бозі надія, що на підвалинах солідарності і усильної праці всіх українців, повстала Соборна Україна не тільки як велике слово і ідея , але як живий, життєздатний, здоровий, могутній організм, побудований жертвою життя одних, а муравельною працею, залізними зусиллями і трудами других ”¹⁷.

Та невдовзі німецька влада почала репресії як до українського, так і до неукраїнського населення України. Надії на відновлення демократії та державності були втрачені. З приходом до Львова німці розстріляли майже 70 учених, почали масові розстріли у Києві. 3 липня 1941 р. викликали представників Українського Національного Комітету на чолі із Степаном Бандерою у Краківське Генерал-губернаторство, вимагаючи скасування Акту від 30 червня 1941 р. та розпуску ОУН. Після відмови С.Бандери почалися масові арешти членів СУН, УНК, Українсько-Державного

Правління. 15 вересня 1941 р. під час масової облави було ув'язнено понад 2 тис. членів ОУН. Заарештовано і кинуте в тюрму, а потім перевезено до концентраційного табору в Заксенгаузен усіх тих, хто брали участь у львівських подіях: С.Бандеру, Я.Стецька, В.Стахіва, І.Габрусевича та ін. За неповними підрахунками, майже по всій Європі в концентраційних таборах опинилося понад 200 членів вищого керівного складу ОУН. У листопаді 1941 року в Києві була заарештована і згодом розстріляна елітарна група ОУН – А. Мельника – О.Теліга, О.Чемеринський, Р.Олійник та ін.¹⁸. У німецькому концентраційному таборі закатували двох братів Степана Бандери – Василя та Олександра. Василя Бандеру поляки, які були наглядачами над українськими політв'язнями, тільки за його прізвище катували найбільш “вишуканими” способами: кидали в кипуче вапно, били залізними палицями, змушували підкладати спину під дошки, по яких в'язні возили різні тягарі. У таборі Авшвіц загинув доктор Олександр Бандера, замучений подібно, як Василь. Його дружина, італійка, даремно намагалася звільнити його на волю за посередництвом італійської влади¹⁹.

23 листопада 1941 р. нацистське керівництво видало таємний наказ, за яким вимагало негайно заарештовувати всіх членів ОУН і після допиту таємно розстрілювати...²⁰.

Такий розвиток подій призвів до відкритого виступу керівництва УГКЦ проти нацистів. У грудні 1941 р. “У посланні до духовенства” митрополит А.Шептицький рішуче засудив німецьку владу. Відмежовуючись водночас від московського комуністичного режиму, він вказував на конкретну небезпеку, яка буде загрожувати українському народові, якщо той зневіриться у засадах християнства. Про злочини німецьких нацистів в Україні А.Шептицький інформував папу Пія XII, зокрема про вбивства невинних людей, грабунки, масовий розстріл євреїв. За вказівкою митрополита греко-католицькі священники ставали на захист українців, виступали проти масового нищення євреїв. 28 березня 1942 р. А.Шептицький висловив у листі до Гітлера протест проти масового розстрілу євреїв та залучення української допоміжної поліції в німецьких акціях²¹. Він звертався до Гімmlера, а також до Міністерства закордонних справ Німеччини щодо нового поділу України, жорстокого поводження німецьких військ на Сході, а також щодо національного питання. За наказом А. Шептицького, у церквах і підвладних йому монастирях переховували євреїв, переважно дітей. Давид Кагане відзначає, що тоді врятували близько 400 дітей. Така позиція А.Шептицького викликала неприязнь до нього та усієї УГКЦ з боку вищого нацистського керівництва²². Незабаром було видано спеціальне розпорядження Гітлера про арешт А.Шептицького, але губернатор Галичини Карл Ляш довів недоцільність такого кроку через широкую популярність А.Шептицького серед місцевого населення. Його арешт міг викликати велике збурення українського населення та стати на заваді у використанні українських націоналістів для протидії полякам у генерал-губернаторстві²³.

У листопаді 1942 р. глава УГКЦ А.Шептицький видав пастирський лист “Не убий”, вказуючи, що церква активно виступає проти втягування українського населення у братовбивчу війну та проти його участі в каральних акціях²⁴.

Другим важливим актом митрополита стало пастирське послання “Про милосердя”, написане в червні 1942 р. до духовенства і вірних, у якому звинувачувалися ті, хто брав участь у вбивствах. Послання закликало усіх віруючих осудити таких людей. “Вірні мусять показувати нещасним жертвам гріха обурення, – говорилося у посланні, – на їх поступування не з ненависті, а з любові для їх безсмертних душ. Християнська громада повинна дати відчути чоловіковбивцям, хто над ними має милосердя, але ними і бридиться”²⁵. УГКЦ захищала українське населення від

німецького терору. Митрополит А.Шептицький постійно цікавився становищем заарештованих німецькими окупантами діячів українського національно-визвольного руху, виступав на їх захист, хоч це було небезпечно для нього. Так, отримавши інформацію від доктора Величка про арештованих, які перебували у львівській в'язниці, митрополит А.Шептицький звернувся до губернатора з проханням їх помилувати. Митрополит намагався захистити українців різними способами, використовуючи свій авторитет і зв'язки. Дізнавшись, що 16 українських священників ордену Василіан працюють у Празі на вугільному підприємстві “Каролінен-шахт” робітниками, глава УГКЦ звернувся до Віденського архієпископа, кардинала Теодора Інніцера з проханням допомоги у їх звільненні²⁶.

У період німецької окупації на Україні, крім трагічних для українського народу наслідків, були й окремі позитивні моменти у церковному житті. Серед них важливою була спроба відновити за почином митрополита Андрея Шептицького в 1941-1942 роках християнську єдність українських церков. Порозумінню сприяло те, що українці відновили свою церковну організаційну структуру, починаючи з Холмщини, Волині, Поділля, Правобережжя і частини Лівобережжя, в формі Української Автокефальної Православної Церкви, очолюваної митрополитом Полікарпом Сікорським й Української Автономної Православної Церкви під проводом Олексія Громадського.

Ще в січні 1941 р. у листі екзархів УГКЦ до Секретаря Східної Конгрегації Є.Тіссерана повідомлялося про розпочату унійну працю на території Радянського Союзу. “9 жовтня 1939 року, – зазначалося у листі, – митрополит А.Шептицький поділив усю радянську Росію на екзархати Апостольської столиці”. Єпископа Николая Чарнецького він призначив екзархом Волині, окупованої частини Полісся, Холмщини, Підляшшя і тимчасово Білорусії, всесеснішого о.Климента Шептицького, ігумена студитів, – екзархом великої Росії та Сибіру, о.Й.Сліпого – екзархом Великої України²⁷. У грудні 1941 р. кардинал Є.Тіссеран призначив Й.Сліпого, Н.Чарнецького та А.Неманцевича апостольськими адміністраторами на території Радянського Союзу²⁸.

Тридцятого грудня 1941 р. митрополит А.Шептицький у зверненні “До православних архієреїв в Україні” стверджував, що для “осягнення наших національних ідеалів треба нам єдності”. Відзначаючи величезний вплив церкви на життя українського народу, А.Шептицький вважав, що релігійна єдність є могутнім фактором досягнення національної консолідації. Водночас митрополит розумів, що у церковних непорозуміннях винні насамперед керівники церков. З цього приводу він писав: “Передусім, думаю, треба, щоб ми всі бажали помиріння, щоб того помиріння бажало й наше духовенство і вірний нарід у всіх наших єпархіях. Треба даліше про це поєднання молитися, себто треба нам заряджувати такі богослуження, в яких брало б участь і духовенство і народ, а які мали на меті просити в Бога потрібної благодаті. Вкінці треба, щоб ми, з обох сторін, були готові до потрібних для цього уступок”²⁹.

У зверненні “До української православної інтелігенції” від 3 березня 1942 р. А.Шептицький, вказуючи на її велику роль в українському суспільстві, підкреслював, що “хоч би Ваша праця над примиренням не довела до повного з'єднання, вона принесе українському народові велику користь”³⁰. Така активна позиція керівництва УГКЦ в справі церковної єдності сприяла зближенню церков України. У січні 1942 р. на пропозицію митрополита А.Шептицького у церквах України проводився “Тиждень З'єднання Церков”³¹. У жовтні 1941 р. до Львова приїхала делегація Української Автокефальної Церкви для переговорів про злуку церков. Навесні 1942 року у Львові відбувся Архієпархіальний собор УГКЦ, на якому вирішувалося основне питання – релігійна єдність народу³².

На думку митрополита, “повна злука греко-католицького і українського православних віровизнань – справа хіба дальшої майбутности”, що може призвести до проголошення у перспективі українського патріархату. А.Шептицький переконував, що не має тут ніякого особистого інтересу. “Я сповняю тільки обов'язок українського патріота”, – писав владику. При цьому підкреслював, що “київський митрополит мусить бути вибраний із православних чи автокефальних архієреїв, чи священників. Коли б він був з'єднаний з Вселенською Церквою, ми всі греко-католики підлягали б йому, і я перший радо піддався б його верховній владі”³³.

Однак мудрий голос владики Андрея залишився голосом не почутим, “голосом вошкючого в пустині” роздорів і хаосу.

Надзвичайно повчальною для українського народу була і є дотепер праця митрополита А.Шептицького “Як будувати Рідну Хату”, написана в роки війни. У “Рідній Хаті” (так він називав Україну) потрібна й “Рідна мати”. Рідною і справжньою матір'ю для українців є церква. А.Шептицького турбував поділ цієї Хати між ворогуючими братами. Однак він був переконаний, що “український нарід є одним народом, дехто схоже навіть сказати – одним організмом, тому й належить йому стати і суцільним національним твором”³³.

Парадоксом є те, що прагнення українців мати свою державу розбивалося при зіткненні з прагненням окремої партії, групи чи навіть кількох людей мати цю державу такою, якої вони хочуть. Незгоди між українцями, суперечки, розбрат, сварки, відзначає митрополит, нищили кожну їхню національну справу. Відтак руйнувалася праця численних палких патріотів.

Митрополит вважав український народ далеким у своїй організації від “природного організму”. Він нагадує швидше “купу піску”, а не могутнє дерево, в якому розвивається життя, сповнене сил і здоров'я. Відзначивши цю особливість українців, А.Шептицький запитує: яка причина цього розбрату, ненависті, незгоди, сварок між ними, чому виникають труднощі у порозумінні, чому попри єдність мови й звичаїв, вони ніяк не почнуть спільної праці, чому кожне непорозуміння між українцями переростає в “хронічний стан антагонізмів”, хоча з обох боків ніби є “найбільша воля і патріотизм”³⁴.

Розмірковуючи над цими складними проблемами, митрополит зауважує, що патріотизмові українців завжди притаманний “брак самокритицизму. У многих напрямках, – пише він, – ми ще люди примітивні, для яких і демонстрація, фраза і шум часто видаються чимось важнішим, ніж спокійна земна розвага та витривала праця. В напій суспільності надто часто стрічається людей, що себе вважають фаховими політиками, хоч не мають ніякого фаху і ніякого спеціального знання”. На думку митрополита Андрея, “лише та нація може бути духовно сильною і мати вплив на інші народи, яка, виступаючи репрезентом якоїсь ідеї універсального значення, залишає свій слід у культурі християнського світу”. Така роль волею Божою була відведена Україні, яка прийняла нероз'єдане християнство, вміло пов'язала його зі своєю дохристиянською культурою і створила особливий тип християнства на Сході Європи – українсько-слов'янський, що довго мав приязні взаємини з Римом і здійснював великий вплив на своїх сусідів³⁵.

На жаль, український народ протягом століть зазнав поневірянь під владою різних держав. До того ж його земля “лежить на пограниччі двох культур, взаємно собі противних, майже собі ворожих: східної і західної, культур, що належать до різних віросповідань, церков, вражених, у свою чергу, симптомами роз'єднання. Відцентрові сили в релігійному житті країни виявилися більшими і сильнішими, ніж доцентрові,

єднальні. Це розірвало і поділило на частини Христову Церкву». Тому український народ має православ'я, підпорядковане неканонічній Московській церкві, Українську автокефальну церкву, Греко-католицьку церкву, підпорядковану Римському престолові, і католиків латинського обряду, а також «поважне число різних протестантських сект». «Мало який нарід у релігійному житті поділено, як наш нарід», – з сумом підкреслював А.Шептицький³⁶.

Митрополит виробив конкретну програму дій для «релігійного помиріння». Вона визначала такі завдання: 1) кожне віросповідання має зробити можливі поступки, «на які совість дозволяє» і які не йдуть супроти послуху Святому Законові, супроти обов'язків перед Богом»; 2) питання помиріння треба розв'язувати самостійно, «не липати рішення чинникам українському народові чужим, а може й ворожим», зокрема Російській церкві; 3) вирішення своїх проблем не ставити в залежність від порозуміння між Римом, Царгородом чи Москвою; 4) в пошуках порозуміння «однаково брати релігію за релігію, а не вважати її за політичний чинник в досягненні іншої мети»; 5) щоб порозумітися, треба «користуватися однією мовою», якою виступає християнський світогляд; 6) позбутися «духа розколу і ненависті» між українцями³⁷.

На жаль, політичні умови та подальший розвиток історичних подій не дали змоги реалізувати ці задуми. Таким чином, УГКЦ в період німецької окупації в Україні всіляко захищала права українського народу, сприяла збереженню та піднесенню його християнської духовності, моральної злагоди, ширила ідеї національної консолідації, підтримувала боротьбу за відновлення української державності.

¹ Мартиролог українських церков. У 4-х томах. Українська католицька церква. Документи, матеріали. Християнський самвидав України. – Торонто-Балтимор, 1985. – Т. 2. – С. 50-51.

² Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДА України у Львові), ф. 358, оп. 3, спр. 104, арк. 1 – 4.

³ Постанова управи міста Львова про повернення митрополитові Шептицькому земель в районі Кайзервальда, 18 липня 1941 р. // Правда про унію: документи і матеріали. – Львів, 1968. – С. 304.

⁴ Лист митрополита А.Шептицького до папи Пія XII, 29-31 серпня 1942 р. // Actes et Documents du Saint Siege relatifs a la seconde Guerre Mondiale. – Т. 3: Le Saint Siege et la situation religieuse en Pologne et dans les Pays Baltes. 1939-1945, Citta del Vaticano City, 1967. – S. 627.

⁵ о. Гринишин М. Артикули для започаткування процесу беатифікації. – Рим, 1958. – С. 27 – 28.

⁶ Prus E. Crakiw greckokatlika w okresie wojny i okupacji hitlerowskiej // Slaskie Studia Historyczne. Slask, 1975. – S. 72.

⁷ Кравчук А. Християнська соціальна етика під час німецької окупації Галичини, 1941 – 1944: митрополит Андрей Шептицький про солідарність, опір владі та захист святості життя // Ковчег. Науковий збірник з церковної історії. Число 2. – Львів, 2000. – С. 225.

⁸ Лист митрополита Шептицького до папи Пія XII, 29 серпня 1941 р. // Beatificationis et Canonization Servi Dei Andreae Szeptiskyj Archiepiscopi Leopoliensis Ucrainorum Metropolitanae Haliciensis. T.1: Epistolae et Relationes ad Sanctam Sedem Lingua Gallica Exaratae. – Roma, 1965. – S. 2.

⁹ о. Гринишин М. Артикули для започаткування процесу беатифікації. – С. 45.

¹⁰ Самостійна Україна (Станіславів) – 1941. – Рік 1. – Ч. 3 – 10 липня; Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали. 1899-1944. Том 2. Церква і суспільне питання. Книга 1. Пастирське вчення та діяльність / За ред. Андрія Кравчука. – Львів, 1998. – С. 516-517.

¹¹ Самостійна Україна (Станіславів). – 1941. – Рік 1. – Ч. 3. – 10 липня.

¹² Горак С. Українці і Друга світова війна. Досвід співпраці з Німеччиною 1941–1942 // Український історик. – 1979. – № 1 – 4. – С. 26 – 27.

¹³ Українське слово. – 1941. – 24 серпня.

¹⁴ Станіславське слово. – 1942. – Ч.36. – 1 квітня; 1943. – Ч.50. – 20 листопада.

¹⁵ Львівські вісті. – 1943. – 9 липня.

¹⁶ Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький // Ковчег. Збірник статей з церковної історії. Число 1. – Львів, 1993. – С. 116 – 117.

¹⁷ ЦДА України у Львові, ф. 358, оп. 1, спр. 11, арк. 4 – 5.

¹⁸ Kosyk W. Das Dritte Reich und die Ukrainische Frage (Dokumente 1934-1944). Ukrainisches Institut im Munchen. – Wien, 1970. – S. 74 – 76.

¹⁹ У боротьбі за Українську Державу. Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни. – Вінніпег, 1990. – С. 33.

²⁰ Яшан В. Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станіславщини в Другій світовій війні. 1941 – 1944. – Торонто, 1989. – С. 72 – 73.

²¹ Гайновський М. Митрополит Андрей Шептицький – честь і окраса церкви і українського народу // Берестейська унія (1596 – 1996). Статті й матеріали. – Львів, 1996. – С.204 – 205.

²² Prus E. Patriarcha Galicyjski. Rzecz o arcybiskupie Andrzeju Szeptyckim metropolacie grekokatolickim (1865 – 1944). – Wroclaw, 1999. – S. 212 – 214.

²³ У боротьбі за Українську Державу. Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни. – Вінніпег, 1990. – С.34.

²⁴ Львівські Архієпархіальні Відомості. – Львів, 1942, листопад. – Ч.11. – С. 177 – 183.

²⁵ Письма-послання митрополита Андрея Шептицького, ЧСВВ з часів німецької окупації. – Ч. 2.: Бібліотека логосу. Т. XXX. –Йорктон, 1969. – С. 165 – 182.

²⁶ ЦДА України у Львові, ф. 201, оп. 1, спр. 104, арк. 25 – 26.

²⁷ Там само, спр. 116, арк. 1 – 6.

²⁸ Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Церква і церковна єдність. Документи і матеріали. 1899-1944. – Т.1. – Львів, 1995. – С. 331 – 332.

²⁹ ЦДА України у Львові, ф. 358, оп. 3, спр. 7, арк. 96.

³⁰ Там само, ф. 358, оп. 3 т. спр. 15, арк 1.

³¹ Письма-послання митрополита Андрея Шептицького, ЧСВВ з часів німецької окупації. – С. 169.

³² Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Церква і церковна єдність. Документи і матеріали. 1899-1944. Т. 1. – С. 370 – 382.

³³ Письма-послання митрополита Андрея Шептицького, ЧСВВ з часів німецької окупації. – С. 178.

³⁴ Шептицький А. Як будувати Рідну Хату? – Львів, 1999. – С. 22.

³⁵ Там само. – С. 34.

³⁶ Там само. – С. 28.

³⁷ Декрет Архієпархіального Собору 1943 р. // Шептицький А. Листи- послання (1939-1944). – Львів, 1991. – С. 410 – 411.

³⁸ Колодний А., Филипович Л. Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан. – Львів, 1996. – С. 136-137.

До 60-річчя УПА

Олександр МАРУЩЕНКО

ВИНИКНЕННЯ І СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ СУЧАСНОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Однією з гостроактуальних проблем сучасної вітчизняної історичної науки, що потребує поглибленого наукового дослідження і адекватного трактування, залишається історія зародження і становлення Української Повстанської Армії, яка є досить складною, неоднозначною і ще й досі містить чимало «білих плям»¹. Історія УПА давно стала предметом висвітлення у зарубіжній науковій та публіцистичній літературі, дослідженнях вчених української діаспори і займає видатне місце в працях Дж. Армстронга, Т. Гунчака, В. Косика, М. Лебеда, П. Мірчука, О. Субтельного, Ю. Тис-Крохмалюка, Р. Тожецького, Л. Шанковського² та багатьох інших авторів. Вона знайшла своє відображення у ряді помітних мемуарних публікацій, документальних видань, зокрема в багатотомному «Літописі Української Повстанської Армії». Вітчизняні ж науковці лише з кінця 80-х років ХХ століття в силу відомих причин розпочали в Україні дослідження історії УПА і, поступово долаючи архівний голод та методологічні збочення «історіографічного авторитаризму»³, активізували їх після здобуття державної незалежності України.

Історія Української Повстанської Армії, як слушно зауважує чернівецький дослідник П. Брицький, автор однієї з найцікавіших і найоб'єктивніших, на наш погляд, монографій про історію України періоду Другої світової війни, має суперечливий характер, оскільки зміст історії УПА відображає оцінку явищ, подій і діяльність осіб тієї частини ОУН, до якої належав автор – бандерівської чи мельниківської⁴. Під час війни, зазначає П. Брицький, між обома ОУН точилася боротьба за місце провідників в УПА, а після війни, хто залишився живим, повів боротьбу за своє місце в історії⁵. На думку відомого історика, фахівця з проблематики українського національно-визвольного руху 30–50-х років ХХ століття В. Косика, політичний поділ націоналістичних сил на еміграції часто спричинює неоднакове трактування деяких подій визвольних змагань 1939–1956 рр., до яких, безумовно, належить і проблема генези Української Повстанської Армії⁶. У цьому контексті слід погодитись з думкою тернопільської дослідниці Г. Стародубець, автора цікавої і змістовної монографії про місце і роль ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни, про необхідність переведення дослідження діяльності УПА з площини виключно ідеологічної і, додамо, політичної, в наукову, що є невідкладним завданням вітчизняної історіографії⁷.

Вирішуючи його, сучасні українські історики, зокрема, піддають ґрунтовному історіографічному і джерелознавчому аналізу й осмисленню українську зарубіжну документальну, монографічну і мемуарну літературу з проблематики ОУН і УПА. Характеризуючи і високо оцінюючи загалом багатотомне зібрання документальних матеріалів – «Літопис Української Повстанської Армії», – сучасні науковці, зокрема

Г. Стародубець, прийшли до висновку, що його упорядники дещо тенденційно розкривають процес становлення УПА, віддаючи ініціативу її створення виключно ОУН(б), визначаючи як незначні і несуттєві роль і місце в цьому процесі інших військово-політичних сил, зокрема ОУН(м) і Поліської Січі Т. Бульби-Боровця⁸. Нововідкриті архівні матеріали, переконана Г. Стародубець, дають усі підстави аргументовано довести хибність, необ'єктивність і упередженість таких тверджень і висновків⁹.

Заслужують на увагу і міркування львівського історика Ю. Киричука, який зробив вагомий внесок у дослідження українського національно-визвольного руху 30–50-х років ХХ століття¹⁰ і вважав історично невинуватим відлік у «Літописі Української Повстанської Армії» подій, пов'язаних з українським рухом Опору, лише з жовтня 1942 року¹¹, тобто з офіційної дати виникнення УПА. На думку Ю. Киричука, «Літопис УПА» не відтворює абсолютну чи наближену до абсолюту дійсну картину національно-визвольної боротьби українського народу в 40–50-х роках ХХ століття¹². Дослідник правомірно закликає до публікації всіх документів, до об'єктивного, наукового підходу, відкинення міжпартійних чвар, особистих симпатій і антипатій, що дасть змогу написати реальну історію виникнення і діяльності УПА¹³, чого вимагає від істориків сучасне українське суспільство.

Реалізації цього завдання сприятиме і критичне опрацювання і осмислення значної кількості мемуарних джерел, які є в розпорядженні сучасних науковців і серед яких доцільно відзначити спогади Т. Бульби-Боровця, М. Данилюка, С. Мечника, Р. Петренка, М. Скорупського, Є. Стахіва, Г. Стецюка, О. Штуля-Ждановича (О. Шуляка)¹⁴ та інших активних учасників українського руху Опору. У цьому зв'язку слушним є методологічне зауваження Г. Стародубець про необхідність сприймання суб'єктивних свідчень мемуаристів з урахуванням їх належності до того чи іншого військово-політичного табору, ступеня конфліктності між авторами спогадів¹⁵.

З'ясуванню процесу зародження УПА заважають, за словами відомого київського історика і археографа О. Вовка, політичний підхід до цієї проблеми¹⁶, який є характерним для більшості українських зарубіжних авторів. Їх намагання подати власну концепцію діяльності ОУН у роки німецько-радянської війни призвели до утворення в 50–60-х роках ХХ століття мельниківської і бандерівської теорій виникнення УПА, які є діаметрально протилежними. Прихильники першої концепції перебільшували роль і значимість ОУН(м), звинувачували членів ОУН(б) у братовбивстві та політичному авантюризмі¹⁷. Характеризуючи мельниківську концепцію, В. Косик вважає її основою тези про створення УПА Т. Булькою-Боровцем за допомогою офіцерських кадрів мельниківців, яка стала офіційною тезою ОУН(м) від 1945 року, для применшення внеску ОУН(б) в розбудову протинімецького опору та українського визвольного руху і створення УПА¹⁸. На думку В. Косика, який сам перебуває під значним впливом бандерівських партійних упереджень щодо Т. Бульби-Боровця (Ю. Киричук)¹⁹ та іноді дозволяє собі довільне трактування та подання документів, що переважно висвітлюють діяльність ОУН(б) (Г. Стародубець)²⁰, пропагандистська інформація про «початок УПА» Т. Бульби з допомогою мельниківців була поширена в еміграції серед деяких інтелектуальних кіл і певних істориків, до яких В. Косик відносить А. Жуковського, О. Субтельного, а в Україні – Я. Грицака²¹. Для них, припускає науковець, «правда про діяльність ОУН – Бандери була настільки несприйнятливою, що треба було її відкинути в користь «демократичної» ОУН – Мельника, яка стояла проти «тоталітарної» ОУН – Бандери»²².

До основних положень бандерівської теорії походження УПА, яскравим

представником якої вважається П. Мірчук, дослідники відносять абсолютне право ОУН(б) на «авторство» творення УПА, характеристику членів і прихильників ОУН(м) як колаборантів і німецьких прислужників, наголос на домінуючій ролі у процесі становлення УПА саме ОУН під керівництвом С. Бандери, приниження ролі і значення діяльності Т. Бульби-Боровця та його Поліської Січі²³.

З'ясувати питання про зародження і становлення Української Повстанської Армії, написати наукову історію УПА буде неможливим і без подолання радянсько-комуністичної історіографічної традиції у зображенні її діяльності, для якої притаманними є памфлетно-фейлетонний рівень і стиль публікацій і відсутність наукових праць з проблеми. Комуністична ідеологія виробила суто негативістський алгоритм для висвітлення феномену УПА, густо «оздобивши» його мереживом ярликів і штампів на кшталт «український буржуазний націоналізм», «прислужники нацизму, фашизму, імперіалізму» тощо. Власне, і зафіксованої історії УПА в радянський період не було. Лайливі книжки і брошури, пересипані вирваними з широкого історичного контексту фактами і цитатами, були покликані виконати соціальне замовлення партійної верхівки: спалювати все, що пов'язане з українським національно-визвольним рухом у першій половині ХХ століття, і закріпити в суспільній свідомості кліше і стереотипи, вироблені у Кремлі.

Для радянської історіографії і тих авторів, які в сучасній Україні не зрадили більшовицьким методологічним підходам і продовжують користуватися виключно чорними фарбами у зображенні ОУН та УПА, у розкритті витоків і генези УПА характерними є яскрава тенденційність, політична та ідеологічна заангажованість і упередженість оцінок і висновків, фальсифікація історії УПА, версія про її «німецьке походження», що в принципі виключало можливість об'єктивного наукового розв'язання проблеми ролі і місця УПА в Другій світовій війні. Виникнення УПА розглядалося як продукт творення неукраїнських сил, результат ініціативи ворогів українського народу, діяльності німецьких спецслужб, реалізації українськими буржуазними націоналістами вказівок нацистів з метою забезпечення німецьких тилів, ліквідації загонів народних месників, створення умов для безперервного перекидання до лінії фронту німецьких військових резервів і техніки, внесення розколу в антифашистський рух Опору, відвернення уваги жителів західних областей України від боротьби з нацистами²⁴.

Як відзначає відомий український історик і архівіст А. Кентія, такі «висновки» не були результатом серйозних наукових досліджень, а випливали з політичної кон'юнктури. Перед науковцями ставилось завдання будь-що виставити німців у ролі творців УПА, довести, що таким чином вона воювала на боці останніх проти радянської влади²⁵. На жаль, подібні позанаукові оцінки зустрічаються і в ряді найновіших праць, які трактують УПА такою, що ніколи не була українським військовим формуванням, а створена абвером, перейняла фашистську ментальність, керувалася гітлерівськими найманцями та агентами тощо²⁶.

На думку А. Кентія, вартість тих доказів, що приводили до зазначених висновків, є дуже невисокою, оскільки до числа «українсько-німецьких націоналістів» радянська пропаганда та історіографія відносили як тих, що твердо співробітничали з німцями, мало рахуючись з їх ставленням до України, так і тих українців, котрі зі зброєю в руках виступали проти окупантів²⁷.

Торкаючись добре відомих фактів співпраці з німцями ОУН та інших проводів організованого українства, їхньої боротьби проти комуністичного режиму під гаслами здобуття незалежності України, що використовувалися радянською стороною як доказ «німецького походження» УПА, А. Кентія застерігає від тверджень і висновків на цій

підставі про створення УПА нацистами²⁸. Адже зв'язки окремих діячів ОУН(б), командирів загонів і відділів УПА з відповідними німецькими функціонерами, про що зберіглося чимало документальних свідчень і з чого не треба робити таємниці, носили локальний і тимчасовий характер, були обумовлені тактичними розрахунками і обставинами часу, збігом інтересів обох сторін у боротьбі проти СРСР²⁹.

Нинішній етап досліджень історії Української Повстанської Армії характеризується суттєвим збільшенням археографічної та історіографічної джерельної бази, формуванням демократичної і плюралістичної історіографії і створює реальні можливості для визрівання об'єктивного, поміркованого і неупередженого погляду на проблему генези УПА. Складовими такого підходу є, на наш погляд, виважені, принципові, концептуальні висновки, що містяться в монографіях і статтях П. Брицького, О. Вовка, А. Кентія, О. Полянського, Г. Стародубець³⁰, і в яких йдеться про багатоскладовість українського національно-визвольного руху в роки Другої світової війни; про те, що учасником національно-визвольного руху першої половини 40-х років не виступала виключно ОУН(б), яка була лише однією із складових цього цілісного за своєю суттю організму; про усвідомлення керівниками національно-визвольного руху на зламі 1942 – 1943 років необхідності об'єднання збройних сил усіх гілок українського руху Опору під прапором Української Повстанської Армії; про складність, неоднозначність і суперечливість процесу творення і становлення УПА, який, всупереч усталеній думці, відбувався не восени 1942 р., а в першій половині 1943 р., і біля витоків якого стояли три основні внутрішньополітичні сили українського національно-визвольного руху: ОУН(б), ОУН(м), Поліська Січ – УПА Т. Бульби-Боровця, кожна з яких намагалася закріпити за собою виключне право на провідну місію у визвольних змаганнях³¹.

Важливе наукове значення мають міркування А. Кентія щодо конкретного часу постанови УПА, його коментар відносно поширеного, але «все ж документально не підтвердженого факту» виникнення УПА, керованої бандерівським проводом ОУН, восени 1942 року, зафіксованого у постанові Української Головної Визвольної Ради від 30 травня 1947 р. «Про визнання дня 14-го жовтня 1942 р. днем постанови Української повстанчої армії (УПА) та про встановлення цього дня святковим днем УПА», а також у Святочному наказі Головного Командира УПА «Тараса Чупринки» (Роман Шухевич) від 14 жовтня 1947 р.³² У преамбулі постанови наводиться і головний аргумент на користь згаданого факту, а саме: «В місяці жовтні 1942 р. на Поліссі постали перші збройні відділи, що дали початок Українській повстанчій армії»³³. Як зауважує О. Вовк, тут малися на увазі організація на Поліссі в жовтні 1942 р. військовим референтом ОУН(б) «Остапом» (С. Качинський) збройних груп, а також збройний відділ під командуванням «Коробки» – «Довбешки» (І. Перегійняк), який у виданні політичного відділу УПА – часописі «До зброї» від липня 1943 р. – названо першою сотнею УПА³⁴.

Аналіз відомих на сьогодні офіційних документів ОУН-УПА за 1942 – 1944 рр. дав підставу А. Кентію для іншого трактування дати створення Української Повстанської Армії. На його переконання, в наказах і відозвах Головної Команди УПА, очолюваної в березні – листопаді 1943 р. «Климом Савуром» (Д. Клячківський), в матеріалах III Надзвичайного Великого збору ОУН (серпень 1943 р.) і т.д. одностайно стверджується, що УПА постала навесні 1943 р.³⁵ На думку А. Кентія, згадані вище формування ОУН(б) ще не належали до Української Повстанської Армії, створеної пізніше бандерівським проводом ОУН, а назва «УПА» пов'язувалась у той час головним чином з Поліською Січчю Т. Бульби-Боровця³⁶, який і започаткував її³⁷. Якщо ж вважати жовтень 1942 р. днем постанови УПА, то це, зауважує А. Кентія, може бути

щонайбільше УПА Т. Бульби-Боровця, хоч вона виникла раніше³⁸ і також є об'єктом жвавих дискусій³⁹.

Тернопільські історики О. Полянський і Г. Стародубець звертають увагу на те, що лише в рішеннях лютневої конференції ОУН(б) у 1943 р. бандерівці однозначно заявили про своє негативне ставлення до будь-якої співпраці з німцями, і фактично з цього часу спостерігається припинення їх вичікувальної тактики і активне включення у збройну боротьбу проти німецьких окупантів. Якщо в 1941 – 1942 рр. лідери ОУН(б) виступили категорично проти самої ідеї співпраці з іншими українськими військово-політичними угрупованнями, то вже в лютому 1943 р. вони ініціюють переговорний процес з метою об'єднання українських самостійницьких сил в одне ціле, чого через суб'єктивні причини (брак почуття обов'язку, відповідальності, дисципліни, політичні, ідеологічні та організаційні розбіжності, особисті амбіції і претензії окремих лідерів тощо) не відбулося⁴⁰.

У цьому контексті в сучасній історіографії підкреслюється значення грудневої (1942 р.) військової Конференції ОУН(б), яка визнала необхідність негайного включення у збройний антифашистський рух опору і започаткувала активну роботу ОУН(б) в напрямку створення і формування Української Повстанської Армії; а також третьої лютневої (1943 р.) Конференції ОУН(б), що висунула завдання об'єднати розрізнені збройні формування у єдиний військовий організм, здатний стати у майбутньому запорукою виборення державності⁴¹.

У працях О. Вовка, А. Кентія, О. Полянського, Г. Стародубець доводиться, що протягом першої половини 1943 р. ОУН(б) зуміла зміцнити свої військово-політичні позиції й відтіснила на другий план ОУН(м) та Поліську Січ Т. Бульби-Боровця. Фактично з цього часу лідерство в українському національно-визвольному русі захопила, хоча і силовими методами, ОУН(б). Саме під її "патронатом" і керівництвом протягом квітня-травня 1943 р. відбувається попередня структуризація УПА, боротьба якої була складовою частиною широкого українського національно-визвольного руху та його матеріалізацією⁴².

Помітний внесок у дослідження історії виникнення УПА зробив О. Вовк. Коментуючи згадані вище Постанову УГВР від 30 травня 1947 р. і наказ Головного Командира УПА Р. Шухевича від 14 жовтня 1947 р., які визначають час виникнення перших збройних відділів ОУН(б) і встановлюють свято УПА 14 жовтня 1942 р. як день постанови Української Повстанської Армії, О. Вовк робить важливе застереження про фактичну непідтвердженість на сьогодні офіційного використання першими збройними відділами ОУН(б) назви УПА; про те, що наведені вище постанова і наказ свідчать швидше про більш пізні офіційне надання їм цієї назви⁴³. На думку О. Вовка, будь-якої армії відділи ОУН(б) тоді теж не становили, не маючи для цього до грудня 1942 р. жодних військових, а до лютого 1943 р. – офіційних політичних рішень своєї організації, оскільки протягом 1942 р. в політичній площині спостерігалися вичікувальна опозиція до німецького окупаційного режиму й заклики проти партизанщини⁴⁴.

Визначаючись у ставленні до подій, які відбулися у жовтні 1942 та березні – квітні 1943 рр. на Волині й Поліссі, О. Вовк стверджує, що відділи, які почали утворюватися в жовтні 1942 р., не були санкціоновані рішенням Проводу ОУН(б), не становили за своєю структурою "поважного" війська і не мали офіційно назви УПА. Лише після визначення Проводу у своєму ставленні до військового питання (грудень 1942 р.) та рішення про перехід формально до відкритої збройної боротьби з німецьким окупаційним режимом (лютий 1943 р.), в березні – квітні 1943 р. почали виникати значні за своїми масштабами повстанчі формування з армійською структурою, очолювані з

травня 1943 р. Головною Командою УПА. Саме вони, офіційно отримавши в квітні – травні 1943 р. назву УПА, й започаткували партизанську армію під проводом ОУН(б)⁴⁵.

На думку А. Кентія, поява згаданої вище постанови УГВР у жовтні 1947 р. була обумовлена політичними мотивами, потребою ще раз наголосити, що бандерівська ОУН піднялась на збройну боротьбу проти німецьких окупантів ще до того, як в листопаді 1942 р. висадка союзників у Північній Африці і оточення 6-ї німецької армії під Сталінградом створили передумови для корінного повороту в ході Другої світової війни на користь Об'єднаних Націй⁴⁶.

У цьому зв'язку слід підтримати принципову позицію О. Вовка, який, погоджуючись з невід'ємним правом кожної організації та її керівництва, зокрема ОУН(б), на визначення та кваліфікацію тієї чи іншої події своєї історії, рішуче застерігає проти впливу цього фактору на науковий підхід до дослідження, аналізу й висвітлення історичних подій, зокрема, започаткування УПА. Тим більше, що зміна підходу ОУН(б) до цієї події та формування власної позиції щодо неї документально зафіксовані лише 1947 роком⁴⁷.

Активні, вагомі й плідні зусилля до вивчення проблеми виникнення і становлення УПА докладає О. Полянський. Торкаючись концептуальних проблем термінології, чисельності і періодизації історії й боротьби УПА, аналізуючи існуючі в історіографії статистичні дані (В. Косик, В. Кучер, П. Мірчук, П. Содоль та ін.), він приходить до висновку про наявність надзвичайно широкого цифрового діапазону чисельності УПА і про передчасність остаточних висновків з цього питання, які, на думку О. Полянського, стануть можливими лише після повного розсекречення архівних матеріалів про український національно-визвольний рух періоду Другої світової війни⁴⁸. О. Полянський доводить, що участь у збройній боротьбі за Українську Самостійну Соборну Державу брали десятки тисяч, а в інших формах руху Опору – сотні тисяч українців⁴⁹.

Значний інтерес становить запропонована О. Полянським періодизація історії створення і боротьби УПА, виділення кількох періодів, які в основному, вкладалися в тогочасну військову доктрину ОУН. Остання, за визначенням О. Полянського, під час Другої світової війни зазнала трансформації – від утворення, в погодженні з німцями, батальйонів "Нахтігаль" і "Роланд", "Поліської Січі", "Буковинського куреня", дивізії "Галичина", Української Національної Армії (перші три з них діяли як самостійні військові формування, а два останні – у складі німецького вермахту) – до формування всеукраїнської позапартійної Української Повстанської Армії, яка проводила боротьбу з німецькими, польськими та радянськими окупантами⁵⁰.

Перший, початково-підготовчий період в історії УПА, на думку О. Полянського, розпочався зі створення військового загону Р. Сушка, батальйонів "Нахтігаль" і "Роланд" (т.зв. Дружин українських націоналістів) і, врешті, перших загонів УПА – "Поліська Січ" Т. Бульби-Боровця, при цьому первісна назва УПА, за автором, була саме у цієї збройної формації. Завершення цього періоду О. Полянський датує осінню 1942 р., оскільки тоді на західноукраїнських землях розпочався процес масового спонтанного створення військових формувань для захисту місцевого населення від фашистського свавілля, який ОУН(б) вирішила взяти під свій контроль⁵¹.

Другий період в історії УПА, змістом якого була її боротьба в умовах німецької окупації, тривав, за визначенням О. Полянського, з осені 1942 р. до зими 1944 р. і характеризувався розгортанням на західноукраїнських землях масового повстанського руху, керованого ОУН(б), яка зуміла рішучими, але не завжди демократичними методами підпорядкувати собі інші політичні сили та збройні формування; перетворенням УПА з осені 1942 р. до літа 1943 р. у потужну збройну силу, що в цей період формувалася

на зразок регулярної армії і мала чітко виражену структуру⁵². (Ми не торкаємося тут наступних періодів, визначених О. Полянським, оскільки саме згадані два періоди найбільш адекватно відбивають процеси виникнення і становлення УПА. – О.М.)

Свій погляд на проблему періодизації УПА пропонує О. Вовк. Констатує, що народження УПА як окремої військової структури під проводом ОУН(б) на Волині й Поліссі припадає на ранню весну 1943 р., дослідник період до весни 1943 р. вважає генезовим, або етапом зародження військового утворення УПА в лоні політичної формації ОУН⁵³. Період від ранньої весни до кінця літа 1943 р. О. Вовк визнає організаційним, під час якого армія в процесі росту набула певних, стало організованих форм, структурних військових підрозділів і який змінився новим, державотворчим періодом діяльності УПА, певну аналогію якому О. Вовк знаходить у військово-адміністративній діяльності Війська Запорозького часів національно-визвольної війни середини XVII ст.⁵⁴

У цьому контексті принципового значення набуває зафіксована у попередньому варіанті Історичного висновку про діяльність ОУН-УПА теза про те, що УПА від початку організувалася не тільки як збройна формація, але й як державотворчий орган⁵⁵.

Цікавий аспект проблеми піднімає київський науковець І. Патриляк. Досліджуючи військову діяльність і військотворчі заходи ОУН(б) у липні – вересні 1941 р.⁵⁶, він робить помітний внесок у вивчення передісторії виникнення УПА, з'ясування того, яким чином ОУН(б) готувалася до створення власних збройних сил, а також, які плани військового будівництва розроблялися оунівцями і яким чином вони втілювалися в життя, звідки у жовтні 1942 р. у повстанців з'явилися непогано підготовлені офіцерські кадри, навчений рядовий склад, бази зі зброєю та військовим спорядженням. На думку автора, підготовка військових кадрів, організація мережі відповідних курсів і шкіл стали фактично початком підготовки до збройної боротьби з німцями і свідчать про прагнення оунівців у стислі терміни підготувати еліту повстанської армії⁵⁷.

Автор доводить, що негативне ставлення окупаційних властей і армійського керівництва до втілення в життя військових планів бандерівського проводу змусило керівників організації з жовтня 1941 р. розпочати поступовий перехід на антинімецькі позиції і повернутися до прихованих, нелегальних методів боротьби. Першими кроками в цьому процесі стали заходи націоналістів, спрямовані на відкриття власних підпільних офіцерських шкіл та курсів⁵⁸. І. Патриляк вважає підпільні військові школи ОУН(б) найголовнішим постачальником офіцерських кадрів для майбутньої УПА, через які пройшли фактично всі найвідоміші повстанські командири, що своїм бойовим мистецтвом, особистою відвагою та мужністю засвідчили високий рівень бойової підготовки, котрий був притаманний військовим школам ОУН(б) у 1941 – 1942 рр.⁵⁹

Отже, є цілком очевидним, що генеза Української Повстанської Армії стала в сучасній вітчизняній історіографії вкрай актуальною науковою проблемою. Дискусії, зокрема, про час формування УПА, авторів та ініціаторів цього процесу, періодизацію УПА та інші, що активізувалися напередодні 60-річчя офіційної дати виникнення УПА і є далекими від свого завершення, свідчать про серйозні позитивні зрушення в напрямку об'єктивного дослідження передумов і обставин її появи, створення наукової історії УПА, позбавленої політичної та ідеологічної заангажованості і пристрастності. Залишаючи за межами даної статті вкрай важливі і дискусійні проблеми про співвідношення стихійності і закономірності у виникненні УПА, про причини її постання у волинсько-поліському регіоні, про чисельність і першого командира УПА, про її статус

і характер (надпартійна, позапартійна, бандерівська, бульбівська, повстанська, партизанська), про консолідаційний процес і переговори між ОУН(б), ОУН(м), Поліською Січчю Т. Бульби-Боровця, а також ряд інших, сподіваємося повернутися до них в наступних публікаціях.

¹ Бойко О.Д. Історія України. Посібник для студентів вузів. – К., 1999. – С. 409.

² Армстронг Дж. Героїчне і людське: спогад про українських національних провідників 1941 – 1945 років // Україна модерна. – Львів, 1996. – Число 1. – С. 101 – 113; Armstrong J. Ukrainian Nationalism. – New York, 1955; Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К., 1993; Косик В. Бульба, Поліська Січ і початки УПА // Визвольний шлях. – 1984. – Кн.9. – С. 1059 – 1070; його ж. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993; його ж. Україна під час Другої світової війни. 1939 – 1945. – Київ – Париж – Нью-Йорк – Торонто, 1992; його ж. УПА: Короткий історичний огляд (1941 – 1944 рр.) // Літопис Червоної Калини. – 1992. – № 4 – 5. – С. 2 – 4; № 6 – 7. – С. 10 – 12; № 8 – 9. – С. 7 – 9; Лебедь М. УПА (Українська повстанська армія). Її генеза, ріст, дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. Ч. 1: Німецька окупація України. – Дрогобич, 1993; Мірчук П. Українська Повстанська Армія, 1942 – 1952. – Мюнхен, 1953; його ж. Українська Повстанська Армія, 1942 – 1952. Коротка історія. – Тернопіль, 1993; Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991; Tys-Krokhmaluk Yuriy. UPA, Warfare in Ukraine. Strategical, Taktical and Organization Problems of Ukrainian Resistance in World War II. – New York, 1972; Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993; Шанковський Л. Українська Повстанча Армія // Історія українського війська. – Львів, 1996. – С. 482 – 695.

³ Реєнт О., Муковський І., Лисенко О. УПА та збройні формування ОУН як чинники Другої світової війни // Віче. – 1997. – № 10. – С. 114.

⁴ Брицький П.П. Україна у другій світовій війні (1939 – 1945 рр.). – Чернівці, 1995. – С. 94, 95.

⁵ Там само. – С. 95.

⁶ Косик В. Проблематика історії ОУН і УПА // Матеріали наукової конференції Всеукраїнського Братства вояків УПА “Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історія, уроки, сучасність”. 16 – 17 січня 1993 р., м. Івано-Франківськ – Стрий, 1993. – С. 24.

⁷ Стародубець Г.М. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в період Другої світової війни (1941 – 1943 рр.) – Тернопіль, 2002. – С. 129 – 130.

⁸ Там само. – С. 14.

⁹ Там само.

¹⁰ Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40 – 50-х років ХХ століття. – Львів, 2000.

¹¹ Киричук Ю. “Літопис УПА” як історичне джерело // Наукові зошити історичного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка. Збірник наукових праць. – Львів, 1997. – Випуск 1. – С. 121.

¹² Там само. – С. 122.

¹³ Там само.

¹⁴ Бульба-Боровець Т. Армія без держави: Слава і трагедія українського повстанського руху: Спогади. – Київ – Торонто – Нью-Йорк, 1996; Данилюк М. Повстанський записник. – К., 1993; Мечник С. Шляхами підпілля революційної ОУН. Причинки до історії. – Львів, 1997; Петренко Р. За Україну, за її волю: Спогади // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто – Львів, 1997. – Том 27. – 269 с.; Скорупський М. Туди, де бій за волю. – К., 1992; Стахів Є. Кризь тюрми, підпілля й кордони: Повесть мого життя. – К., 1995; Стецюк Г.С. Чорні дні Волині або непоставлений пам'ятник, 1941 – 1944: Спогади колишнього зв'язкового обласного проводу ОУН. – Володимир-Волинський, 1992; Штуль-Жданович О. Ціною крові. – Нью-Йорк – Торонто – Київ, 1997; Шуляк О.В. Вім'я правди: До історії повстанчого руху в Україні. – Роттердам, 1947.

¹⁵ Стародубець Г.М. Назв. праця. – С. 14 – 15.

¹⁶ Вовк О. До питання постання УПА під проводом ОУН СД // Український історик. – 1995. –

- Т. 32. – Число 1–4. – С. 137.
- ¹⁷ Стародубець Г.М. Назв. праця. – С. 15.
- ¹⁸ Косик В. Про “уряд УНР у Варшаві” й Тараса Бульбу-Боровця: (Деякі аспекти історії 1939–1945 років) // *Визвольний шлях*. – 2001. – Кн. 2. – С. 51, 54.
- ¹⁹ Киричук Ю. Отаман Тарас Бульба-Боровець і німецька окупаційна влада у 1942–1943 рр.: проблема взаємовідносин // *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Збірник наукових праць*. – Львів, 2000. – Випуск 3. – С. 156.
- ²⁰ Стародубець Г.М. Назв. праця. – С. 16.
- ²¹ Косик В. Про “уряд УНР у Варшаві” й Тараса Бульбу-Боровця... – С. 51, 53; Лисенко О.Є., Патриляк І.К. Рецензія // *Укр. іст. журн.* – 2000. – № 5. – С. 131.
- ²² Косик В. Про “уряд УНР у Варшаві” й Тараса Бульбу-Боровця... – С. 51.
- ²³ Стародубець Г.М. Назв. праця. – С. 15.
- ²⁴ Грицак Я.Й. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX століття. – К., 1996. – С. 244; Давиденко В. “Українська повстанча армія”: шлях ганьби і злочинів. – К., 1989. – С. 9, 10; Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – К., 1999. – С. 65; Стародубець Г.М. Назв. праця. – С. 16, 17.
- ²⁵ Кентій А.В. Назв. праця. – С. 65–66.
- ²⁶ Без срока давности. – *Харьков*, 2001. – С. 171, 388; Масловський В. З ким і проти кого воювали українські націоналісти в роки Другої світової війни. – М., 1999. – С. 77–121.
- ²⁷ Кентій А.В. Назв. праця. – С. 66.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Брицький П.П. Назв. праця. – С. 94–108; Вовк О. До питання постанови УПА під проводом ОУН СД // *Український історик*. – 1995. – Т. 32. – Число 1–4. – С. 137–143; його ж. До питання утворення Української Повстанчої Армії під проводом ОУН СД // *Архіви України*. – 1995. – № 1–3. – С. 53–69; його ж. Невідомі сторінки історії УПА // *Військо України*. – 2001. – № 11–12. – С. 37–39; Кентій А.В. Назв. праця. – С. 3–24, 36–102; Полянський О. Армія нескорених: До 60-річчя УПА. – Тернопіль, 2002. – 48 с.; його ж. До питання про причини, характер і наслідки Другої світової війни для України // *Мандрівець*. – 1995. – № 3. – С. 50–55; його ж. Деякі питання термінології, чисельності й періодизації боротьби УПА // *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. – Тернопіль, 2000. – Вип. 11. – С. 114–122; 2001. – Вип. 13. – С. 22–37; його ж. Концептуальні проблеми історії українського національно-визвольного руху 1921–1991 рр. // *Там само*. – 2001. – Вип. 14. – С. 79–85; його ж. Організація Українських Націоналістів: шлях від теоретичних ідей до організаційної практики: До 70-річчя з часу створення // *Там само*. – 2000. – Вип. 10. – С. 7–19; Стародубець Г.М. Назв. праця. – 144 с.
- ³¹ Стародубець Г.М. Назв. праця. – С. 3–7, 124.
- ³² Кентій А.В. Назв. праця. – С. 9, 10.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Вовк О. Вступ // *Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944: Документи і матеріали*. – Київ–Торонто, 1999. – С. X.
- ³⁵ Кентій А.В. Назв. праця. – С. 10.
- ³⁶ Там само. – С. 9.
- ³⁷ Чайковський А.С. Миттєвості історії: Вибране. – К., 2000. – С. 56.
- ³⁸ Кентій А.В. Назв. праця. – С. 11.
- ³⁹ Дзьобак В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941–1944 рр.) – К., 2002; Киричук Ю. Тарас Бульба-Боровець: його друзі і вороги. – Львів, 1997; Косик В. Бульба, Поліська Січ і початки УПА // *Визвольний шлях*. – 1984. – Кн. 9. – С. 1059–1070; його ж. Про “уряд УНР у Варшаві” й Тараса Бульбу-Боровця: (Деякі аспекти історії 1939–1945 років) // *Визвольний шлях*. – 2001. – Кн. 2. – С. 44–54; Повстанський рух отамана Тараса Бульби-Боровця: дослідження, спогади, документи. – Рівне, 1998 та ін.
- ⁴⁰ Полянський О. Концептуальні проблеми історії українського національно-визвольного

- руху... – С. 82–83; Стародубець Г.М. Назв. праця. – С. 124, 129.
- ⁴¹ Стародубець Г.М. Назв. праця. – С. 128, 129.
- ⁴² Брицький П.П. Назв. праця. – С. 94–108; Вовк О. До питання постанови УПА під проводом ОУН СД. – С. 137–143; його ж. До питання утворення Української Повстанчої Армії під проводом ОУН СД. – С. 53–69; його ж. Невідомі сторінки історії УПА. – С. 37–39; Кентій А.В. Назв. праця. – С. 3–77; Полянський О. Концептуальні проблеми історії українського національно-визвольного руху... – С. 82–84; Стародубець Г.М. Назв. праця. – С. 124, 129.
- ⁴³ Вовк О.Д. До питання утворення Української Повстанчої Армії під проводом ОУН СД. – С. 57.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Там само. – С. 69.
- ⁴⁶ Кентій А.В. Назв. праця. – С. 10.
- ⁴⁷ Вовк О.Д. До питання утворення Української Повстанчої Армії під проводом ОУН СД. – С. 69.
- ⁴⁸ Полянський О. Деякі питання термінології чисельності й періодизації боротьби УПА // *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. – Тернопіль, 2000. – Вип. 11. – С. 116.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ Там само. – С. 118.
- ⁵¹ Там само. – С. 116, 120.
- ⁵² Там само. – С. 120.
- ⁵³ Вовк О. Вступ // *Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944... – С. X.*
- ⁵⁴ Там само. – С. X, XVI.
- ⁵⁵ Кульницький С.В. Проміжний звіт робочої групи для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН-УПА. Історичний висновок про діяльність ОУН-УПА: (Попередній варіант). – К., 2000. – С. 27.
- ⁵⁶ Патриляк І.К. Військовотворчі заходи ОУН(Б) у липні – вересні 1941 р. // *Укр. іст. журн.* – 2001. – № 4. – С. 126–139.
- ⁵⁷ Там само. – С. 126, 136–138.
- ⁵⁸ Там само. – С. 137.
- ⁵⁹ Там само. – С. 138.

Микола ЛЕСЮК

НЕОФІЦІЙНИЙ АНТРОПОНІМІКОН УПА

В історії України є немало трагічних і разом з тим героїчних сторінок. Одна з них ще й досі повністю не розкрита – це боротьба Української Повстанської Армії з фашистсько-гітлерівськими та більшовицько-сталінськими окупантами. Окупаційні режими, як один, так і другий, прагнучи до світового панування, розширення своїх імперій, жорстко придушували найменші прояви національного самоусвідомлення уярмлених народів, їх спроби здобути свободу і незалежність. Особливо винахідливою в придушенні українського руху опору була сталінська тоталітарно-репресивна система. Вона намагалася з самого початку існування УПА спалювати її дії, різними провокаціями, наклепами, шантажем викликати недовіру до вояків УПА, скомпрометувати їх. Тепер стають уже відомими факти, коли енкадебістські загони під виглядом бійців УПА тероризували, мордували, знищували населення України і навіть сусідніх із нею держав¹. У боротьбі за незалежність України загинули десятки тисяч українських юнаків та дівчат, але багато з них ще й досі залишилися безіменними героями, ще й нині не встановлені їх справжні прізвища, бо воювали вони під прибраними іменами-псевдами. Як писав Петро Мірчук, “Українська Повстанська Армія – це армія безіменних... бо кожний бієць УПА, від Головного Командира до звичайного рядовика, закритий для посторонніх... і навіть для своїх приятелів псевдом, прибраним іменем”².

Уже відомо, що підпільники, бійці загонів УПА, кур’ери, зв’язкові, провідники ОУН-УПА, командири і старшини із зрозумілих причин не могли виступати під офіційними прізвищами. Жорстокі репресії енкадебістських органів, переслідування родин членів ОУН-УПА змушували всіх, хто був зв’язаний з рухом опору, приховувати свої власні прізвища й іменуватися іншим, новим ім’ям – псевдонімом. Псевдонім³ зменшував ризик деконспірації підпільників та вояків УПА, оберігаючи членів їх родин від арештів, виселення на Сибір, від концентраційних воркутинських та магаданських таборів. Уживання псевда мало ще один важливий мотив: це було своєрідне страхування членів військового підрозділу УПА від деконспірації у тому разі, якби хтось із бойових побратимів зрадив або видав соратників, потрапивши у лабеті енкадебістів. Не кожен міг витримати жорстокі муки і тортури в енкадебістських казематах і в нелюдських стражданнях мимовільно видавав своїх. Крім того, нерідко зустрічалися й такі факти, коли радянські каральні органи засиляли в загони УПА своїх лазутчиків з тим, щоб виявити місцеперебування і бойовий склад цих загонів. Отже, основною метою вживання псевда була потреба “законспірування його носія і відсепарування його від більшого колективу, а одночасно ущільнення зв’язків між втаємниченими членами цього колективу”⁴.

При виборі псевд відігравали роль різноманітні фактори, зокрема, походження особи, її освіта, соціальний стан, бажання ідентифікувати себе з якимись історичними постатями, літературними персонажами, родинні традиції, зовнішні риси, фізичні вади чи особливості, риси характеру, вдачі, звички, почуття гумору і т.под. Тому самий перелік псевдонайменувань командирів та воїнів УПА вражає своєю різноманітністю. У ролі псевдонімів виступають і власні імена людей, і прізвища, і назви за походженням, за національністю чи етнічною приналежністю, імена чи прізвиська народних героїв, видатних діячів, літературних персонажів, назви звірів, дерев, рослин, різноманітні

семантичні групи прикметників, що характеризують людину за її фізичними даними, ростом, силою, зовнішніми та внутрішніми рисами, за вдачею, характером, звичками, манерами тощо. Серед великої кількості виявлених псевд, що відображають апелятивний словник української мови, є немало назв, що відображають рідкісну, низькочастотну у використанні лексику, зокрема регіоналізми, окаянізми; інколи це просто набір звуків, який важко пов’язати з якимось апелятивом, але всі ці назви завжди відповідали особі найменованого, відображали якісь його певні риси, характеризували його. Інколи псевда присвоювалися за принципом антитези, коли сумному чоловікові давали прізвисько-псевдо “Веселий” або навпаки.

У зв’язку з цим партизанський антропонімикон – система і структура вторинних найменувань учасників руху опору, українського національного підпілля та воїнів Української Повстанської Армії – викликає до себе особливий інтерес. Це цілий пласт української антропонімії, який ще не був предметом серйозних зацікавлень дослідників. Уперше ця тема була піднята автором цього матеріалу в листопаді 1998 року на міжнародній науковій конференції з ономастики в Білостоці (Польща), де була виголошена, а потім надрукована доповідь про партизанські псевдоніми в УПА⁵. Зрештою, в українському мовознавстві взагалі немає праць, присвячених дослідженню псевдонімів, за винятком хіба що словника псевдонімів та криптонімів О.Дея, у якому вміщена досить обширна передмова з викладом історії українського псевдонайменування людей⁶.

Як зазначає П.Мірчук, умови підпільної боротьби змушували учасників підпілля, воїнів УПА навіть міняти свої псевда, у результаті чого одна людина могла виступати в різних етапах боротьби під різними псевдами або й мати кілька псевд одночасно. Так, Головний Командир УПА Роман Шухевич мав спочатку псевдо *Сотник Щука*⁷, потім, уже будучи Головним Командиром УПА, – *Тарас Чупринка*, як Голова підпільного уряду України, Генерального секретаріату УГВР – *Роман Лозовський*, а як Голова проводу ОУН – псевдо *Тур*⁸. Крім того, він мав ще псевда *Чернець*, *Туча*, *Степан*, *Дзвін*. Референт пропаганди проводу ОУН Петро Дужий мав псевда *Аркадій*, *Арсен*, *Віталій*, *Дорош*, *Павлович*, *Панасенко*, *Орест*; один з головних ідеологів збройної боротьби, член УГВР, автор багатьох статей про боротьбу УПА Осип Дяків носив псевда *Артем*, *Гончарук*, *Горновий*, *Наум*, *Осипенко*, „147“; Генеральний секретар ГСЗС УГВР від 1944 р. Микола Лебедь називав себе псевдами *Вільний*, *Ігор*, *Максим*, *Марко*, *Олег*, *Рубан*, *Ярополк*; Головний Командир УПА від 1950 р. Василь Кук у різні часи мав псевда *Коваль*, *Леміш*, *Медвідь*, *Юрко*; головного керівника СБ Миколу Арсенича називали *Березовський*, *Григор*, *Михайло*. По кілька псевд мали й інші воїни та старшини ОУН-УПА. Можна думати, що кілька псевд мав Головний Провідник ОУН Степан Бандера. Як відзначав один з його соратників Микола Климишин, в “архіві Сеніка” (людини, що збирала дані про підпілля ОУН та С.Бандеру зокрема, які потім потрапили до рук польської поліції) “була повна інформація про С.Бандеру – усі його псевдоніми, що їх він у різні часи вживав, усі пости, які він в організації займав, поки не був іменованим Крайовим Провідником”⁹. Нам відомі, правда, лише два його псевда – *Баба* та *Лис*. Однак С.Бандері не треба було прикриватися псевдом, навпаки, його прізвище стало прапором (а означає воно, власне *прапор*)¹⁰ всенародної боротьби проти гітлерівських та сталінських окупантів, і з іменем *Бандера* люди йшли у бій і навіть на смерть. Як зазначає М.Климишин, “майже кожна доба нашої історії носить як свій символ ім’я визначного мужа. Сорокові роки особливо зв’язані з ім’ям Степана Бандери. Він уже був засуджений на смерть, але не згинув, був засуджений на досмертне тюремне ув’язнення, але вийшов на волю, бо

Боже провидіння призначило йому бути натхненником, провідником і прапором визвольної боротьби українського народу в найтяжчі роки¹¹.

Мотиваційна база та семантична структура партизанських псевд у більшості випадків є достатньо прозорими. У них яскраво проглядається експресія, емоційна забарвленість, колоритність, соковитість, вишуканість, дотепність. Більшості з них властива така риса, як влучність, і це закономірно, бо псевдо не надавалося просто так – воно відбивало якусь характерну ознаку чи рису людини, якій присвоювалося, тому псевда підбиралися дуже ретельно. Трапляються випадки, однак, коли псевда не відзначаються достатньою семантичною чіткістю, тоді буває важко або й неможливо встановити етимологію, семантичну мотивацію і значення багатьох із них.

Таке розмаїття псевд вояків та старшин УПА свідчить про велику словоутворювальну фантазію повстанців, про велике лексичне багатство і безмежні потенційні можливості антропонімної системи української мови.

Отже, псевдонім – це неофіційна конотативна назва особи, яка відображає якусь певну її характерну ознаку, несе інформаційне та емоційне навантаження і відома певному колу осіб.

Псевдоніми багато в чому схожі на інший вид неофіційних назв людей – прізвиська, які в свій час Борис Унбегаун ділив на дві основні групи – прізвиська, які вживаються з метою охарактеризувати особу – її поведінку, моральні, інтелектуальні чи фізичні властивості (так звані „особові“) та прізвиська, які утворилися шляхом перенесення за аналогією назви тварини, рослини, предмета, і т.ін. на особу – так звані „переносні“¹².

Звичайно, тепер установити причину перенесення тієї чи іншої назви на людину нелегко. Можна тільки здогадуватися, що в уяві того, хто називав, хто перший пропонував прізвисько чи псевдо, виникали певні асоціації, які пов'язували особу бійця з тим чи іншим явищем чи предметом. Досліджуючи природу прізвиськ людей, польський учений С. Вархол пише: „У далекому минулому... безпосередній семантичний зв'язок існував також, як відомо, між особовими власними іменами та апелятивами, але, як можна припускати, тільки в момент їх виникнення як таких, що відносилися до конкретної іменованої особи, до конкретного денотата“¹³. Що ж до псевдонімів, то він відзначає, що вони „не втратили в принципі зв'язку з мотивуючими виразами і функціонують як власні назви з окресленою асоціативною вартістю“¹⁴. Отже, між апелятивом та йменованою особою – бійцем УПА у час присвоєння йому псевда існував зв'язок, бо якщо його називали псевдом *Дуб*, то тільки тому, що він був могутнім, здоровим, високим; якщо ж на вояка переносили назву дерева *Граб*, то мали на увазі, що цей боєць відповідає асоційованому апелятиву своєю фізичною і моральною твердістю; якщо людину називали апелятивом *Лис* (або навіть є *Хитролис*), то малася на увазі її хитрість, винахідливість під час виконання бойового завдання, псевдо *Вивірка* носив, наприклад, сотник із куреня *Сивуля*, який, без сумніву, був спритним, швидким, невловимим і т. п.

У цій статті ми маємо намір розглянути псевда старшин УПА, провідних членів ОУН, зафіксовані й подані Петром Соделем у його праці „Українська Повстанча Армія“¹⁵ (1820 і 1360 назв), а також понад 1150 псевд, вибраних із преси, що виходить на Івано-Франківщині, тобто всього понад 4330 лексем. У це число входять і деякі псевда, вибрані з книги „Реабілітовані історією“¹⁶, але вона ще чекає свого детальнішого опрацювання. Проаналізувати псевда всіх членів УПА практично неможливо, оскільки немає повних реєстрів військових підрозділів УПА, та вони навряд чи й колись будуть, бо архіви, записи багатьох частин з відомих причин не збереглися – або згоріли під

час жорстоких боїв, або були знищені свідомо самим керівництвом цих частин, щоб вони не дісталися в руки ворогові. Однак навіть той матеріал, який є у нашому розпорядженні, дає можливість переконатися у величезній різноманітності цих особових назв.

Усі псевдоніми можна поділити на кілька груп: 1) псевда, що виникли на базі власних назв, 2) псевда, що походять від апелятивів, 3) псевда прикметникового типу та 4) особові назви, що являють собою набір звуків, які не піддаються розшифруванню.

У першій групі найчисельніший розряд складають псевда, що являють собою власні імена людей. Зі власних імен, що виступали у ролі псевдонімів для бійців УПА, можна укласти цілий словник Чоловічих імен тут виявилось понад 130, враховуючи й неукраїнські імена. Правда, деякі з них мають по кілька варіантів (здрібнілі, гіпокористичні чи просто фонетичні – *Анна-Анничка*, *Василь-Василько-Васька*, *Володимир-Володя-Влодко-Володимирко*, *Григорій-Григор-Гриць-Грицько*, *Галина-Галя-Галка-Галиночка*, *Гнат-Гнатко*, *Іван-Іванко*, *Клим-Климко*, *Марія-Марійка-Марічка-Маруся*, *Омелян-Омелько* тощо). Імена, однак не всі були однаково продуктивні та поширені. Найпопулярнішими були ті, які мали відомі історичні особи. Так, псевдо „*Тарас*“ носили 24 особи¹⁷ (на честь Тараса Шевченка), „*Богдан*“ – 21 (очевидно, на честь Богдана Хмельницького), „*Ігор*“ зустрічається аж 28 разів, „*Ярема*“ – 20, „*Максим*“ – 15, „*Борис*“, „*Орест*“ – по 14, „*Марко*“ 11 і т.д. Деякі зустрічаються лише по одному-два рази. Наведемо їх перелік із зазначенням кількості людей, які носили той чи інший псевдонім: *Альоша-9*, *Антон-7*, *Аркадій-3*, *Арсен-4*, *Артем-4*, *Архип*, *Аскольд-9*, *Богдан-21*, *Богданко*, *Борис-14*, *Вадим*, *Валерій*, *Ванька*, *Василь-5*, *Василько-5*, *Васька*, *Віктор-6*, *Влас*, *Влодко-5*, *Володимир-6*, *Володимирко*, *Володя*, *Всеволод*, *В'ячеслав*, *Гаврило*, *Гліб*, *Гнат*, *Гнатко*, *Григор*, *Григорій*, *Гриць-3*, *Грицько-4*, *Давид*, *Данило-6*, *Данько*, *Дарко*, *Демид-3*, *Дем'ян-4*, *Денис-5*, *Джон*, *Дмитро-5*, *Євген-9*, *Єфрем*, *Жан*, *Женя*, *Зенко-10*, *Зенон-6*, *Зінько*, *Іван*, *Іванко*, *Ігор-28*, *Іларіон*, *Ілько*, *Карпо*, *Клим-6*, *Климко*, *Коля*, *Корнило*, *Корній*, *Кость*, *Кузьма*, *Левко-10*, *Лука*, *Макар*, *Макс*, *Максим-15*, *Марко-11*, *Матвій*, *Методій*, *Микола*, *Мирон-3*, *Михайло*, *Мікушка*, *Мілько*, *Міхась*, *Міша*, *Модест*, *Назар*, *Нечипір*, *Оверко*, *Олег-8*, *Олекса*, *Олександр*, *Олесь*, *Омелян*, *Омелько-4*, *Орест-14*, *Осип-5*, *Остан-12*, *Павло-3*, *Панас*, *Панько*, *Петро-6*, *Пилип*, *Рафайл*, *Роберт*, *Роман-6*, *Ромко*, *Ростислав*, *Руслан*, *Святослав*, *Семен*, *Сергій-4*, *Славко-8*, *Софрон*, *Стах*, *Степан*, *Стефан*, *Стець*, *Стецько*, *Тарас-24*, *Тараско*, *Теодор*, *Тиміш*, *Толик*, *Улас*, *Федір*, *Федор*, *Федько*, *Хома*, *Юра*, *Юрась*, *Юрій*, *Юрко-7*, *Янко*, *Ярема-20*, *Ярко-3*, *Ярополк*, *Ярослав-6*, *Ясь*, *Ясько*.

Жіночих імен порівняно менше – понад 70. Це *Анна*, *Анничка*, *Богданка*, *Вікторія*, *Віра-4*, *Галина-4*, *Галка* (могла бути птиця), *Галя*, *Галиночка*, *Гандзя*, *Ганя*, *Горпина*, *Гринька*, *Гуня*, *Геня*, *Дарина*, *Дарка*, *Дзвінка*, *Дуня*, *Женя*, *Звенислава*, *Зіна*, *Зоня*, *Іванка*, *Ірина*, *Ірка*, *Івга*, *Калина-10*, *Калинка-4*, *Катруся-3*, *Катря*, *Катя*, *Ксеня*, *Ліда*, *Люба*, *Люся*, *Марина*, *Марися*, *Марійка*, *Марічка*, *Марія*, *Марта*, *Маруся*, *Мирослава*, *Мотря-3*, *Надія-4*, *Настуся*, *Наталка*, *Ніна*, *Одарка*, *Оксана-6*, *Олена*, *Оленка*, *Олеся-3*, *Ольга*, *Ориця*, *Пазуня*, *Ріта*, *Рогніда*, *Роксоляна*, *Соня*, *Софійка*, *Софія*, *Тамара*, *Тетяна*, *Уляна*, *Христя-3*, *Юстина*, *Ярина*, подвійні імена *Анна-Галина*, *Геня-Софійка* тощо. Їх як псевда не завжди носили жінки, є немало прикладів, коли жіночими іменами називали бійців-чоловіків. Так, псевдо *Анничка*, наприклад, носив Ярослав Волощук, *Вікторія* – Ярослав Гричанюк, *Гринька* – Іван Дарвай, *Калина* – Юрій Лопатинський, Михайло Дебелюк, *Анна-Галина* – Яків Бусел тощо.

В УПА були люди різних національностей, у тому числі й росіяни, що видно з імен, якими їх називали: Так, наприклад, псевдо *Альоша* мав чотовий відділу азербайджанців на Здолбунівщині, *Банюшею* називали таки росіянина Олександра Вакширова, псевдом *Міша* – Івана Чікрізова, *Коля* – Ніколая Реутова. Є тут також такі, як *Ванька-3*, *Васька*, *Гуня*, *Дуня*, *Женя*, *Катя*, *Лена*, *Мікушка*, *Ріта*, *Толик*. Можливо, що цими іменами називали й не росіян, а людей, що так чи інакше були зв'язані з ними. Так, псевдо "*Катя*" носив Степан Дуб, який, можливо, мав дівчину Катю, за що й отримав це ім'я. Зустрічаються також імена, характерні полякам (*Зоня*, *Янко*, *Ясь*, *Ясько*), іншим народам (*Джон*, *Жан*, *Макс*, *Рафайл*, *Роберт*).

Псевда, що являють собою прізвиська людей, теж можна поділити на дві групи – псевда у вигляді звичайних прізвиськ та прізвиськ видатних історичних осіб, літературних персонажів тощо. У першій групі є прізвиська й дуже поширені на Україні, і прізвиська рідкісні. Їх дуже багато, значно більше, ніж імен і перелічити їх тут неможливо. Наведемо лише деякі: *Біланюк*, *Біліченко*, *Гаєнко*, *Гандзюк*, *Голубенко*, *Гордієнко*, *Грицюк*, *Гришук*, *Громенко*, *Дзвінчук*, *Дяченко*, *Золотаренко*, *Зубченко*, *Іванчук*, *Кобзаренко*, *Коваленко*, *Корнієнко*, *Лавренко*, *Лисенко*, *Москаленко*, *Назаренко*, *Павленко*, *Павлюк*, *Олійник*, *Орленко*, *Остюк*, *Пашко*, *Петрук*, *Рубашенко*, *Сагайда*, *Семенів*, *Сиротюк*, *Тарасенко*, *Турчин*, *Тютюнник*, *Угринович*, *Федик*, *Хмелик*, *Черняк*, *Чуйко*, *Якимчук*, *Ярош* і т. ін.

Великого поширення мала практика присвоєння псевд на честь видатних історичних осіб, особливо тих, що залишили свій помітний слід в історії України, або на честь літературних персонажів. Серед них можна назвати такі: *Атос*, *Байда-26*, *Богун-24*, *Буйтур-5*, *Бульба-5*, *Винниченко*, *Вій-3*, *Галаган*, *Галайда-13*, *Гамалія-19*, *Гонта-28*, *Данте*, *Дюген*, *Довбуш-22*, *Дорошенко-7* (таке псевдо вибрав собі був, як він сам про це згадує, також відомий український поет Дмитро Павличко)¹⁸ *Еней-8*, *Єрмак*, *Залізник-20*, *Кайн*, *Каменяр*, *Кант*, *Кармелюк-21*, *Кий*, *Кобзар-4*, *Колчак*, *Кочубей*, *Кривоніс*, *Мазена*, *Мамай*, *Махно*, *Мономах*, *Морозенко-16*, *Наливайко-10*, *Нечай-17*, *Одисей*, *Орлик-17*, *Палій-8*, *Перебендя*, *Підкова-6*, *Прометей*, *Сагайдачний-5*, *Сірко-16*, *Соломон*, *Спартак-4*, *Стефаник*, *Тичина*, *Трясило*, *Тугар*, *Франко*, *Хмель-6*, *Швейк*, *Ярославна* і навіть *Кіров*, *Чапаєв*, *Будьонний*, *Щорс*. Щодо останніх, то цілком можливо, що їх одержали особи, зовнішньо схожі на цих радянських „діячів“. Правда, відомий факт, коли прізвисько *Чапаєв* дали в Ковалівці Коломийського району хлопцеві-школяреві далеко не героїчного вигляду, а лише тому що звали його Василь Іванович. Окремої уваги потребує псевдо *Спартак* (співзвучне з іменем *Спартак*), яке було присвоєно сотникові, людині мужній і героїчній, що вела спартанський спосіб життя, була витривалою і терплячою.

Як зазначає Петро Мірчук, „під кінець німецької окупації України в рядах УПА було 20 тис. чужонаціональних бійців“¹⁹, тому серед партизанських псевд зустрічаються такі, як *Азіят*, *Басараб*, *Грузин*, *Грек*, *Кавказець*, *Кацо*, *Совіт* (очевидно, був росіянин), *Татарван*, *Туркєня*, *Узбек*, *Француз*, *Япоонець* тощо. Ці псевда могли присвоюватися й українцям (таких прикладів є багато) за якоюсь ознакою чи зовнішньою схожістю до представників тої чи іншої національності (наприклад, горбатий ніс, темні, прижмурені очі, увулярна чи картава вимова фонем */р/*, темна шкіра, чорне волосся або якісь інші невідомі причини).

Серед партизанських псевд є значна частина й таких, що вказують на етнічну приналежність їх носіїв або просто на місце походження чи проживання: *Бойко*, *Волох*, *Гуцул*, *Лемко*; *Балтієць*, *Бахмач*, *Брест*, *Верховина*, *Верховинець*, *Волинець*, *Волиняк*, *Гайовик*, *Галичанка*, *Донець*, *Загір*, *Запорожець*, *Кубанець*, *Лісовик*,

Одеса, *Підгірняк*, *Підгірянкя*, *Поділець*, *Подоляк*, *Поліщук*, *Полтавець*, *Полтавченко*, *Польовик*, *Сибіряк*, *Стамбул*, *Степова*, *Степовик*, *Ташкент*, *Умань*, *Херсонєць*, *Циган*, *Циганка*, *Циганочка*, *Чигирин*, *Чорноморець* тощо. На місце проживання чи походження вказує також цілий ряд псевд прикметникового типу, про які мова йтиме далі.

Треба зауважити, що псевда цього типу не обов'язково вказували на походження особи, вони могли присвоюватися з якихось інших мотивів. Так, псевдо *Запорожець* вибрав собі уродженець села Ковалівки Коломийського району Василь Атаманюк, батько якого мав у селі прізвисько *Козак*, а синів його Василя та Петра у побуті називали *Козачок*. Отже, тут прізвисько і псевдонім логічно між собою пов'язані (запорізький козак). Аналогічну ситуацію спостерігаємо і в іншому випадку, коли псевдо *Запорожець* одержав Ілля таки на прізвисько *Козак* із Корнича Коломийського району.

У ролі псевдонімів широко вживалися топоніми та гідроніми. Псевдонім *Крим*, наприклад, може свідчити про те, що його носій міг бути за походженням із Криму, а псевда за назвами міст *Бахмач*, *Одеса*, *Умань*, багатьох інших населених пунктів можуть дати підставу вважати, що їх носили саме вихідці із цих міст чи сіл, хоча, наприклад, псевдо *Брест* мав Микола Бежук зі Спаса Коломийського району. Не міг бути родом зі Стамбула носій псевда *Стамбул*, однак він міг бути схожий зовнішністю на турка, тобто був смаглявий, з чорними очима, вусами тощо.

В арсеналі псевдонімів УПА є назви майже всіх основних річок України та Галичини зокрема (*Бистриця*, *Дніпро*, *Дністер*, *Дон-4*, *Донець*, *Дунай-6*, *Ігул*, *Прут-4*, *Річка*, *Стрий*, (місто або річка), *Сян*, *Черемош*); назви гір (*Бескид*, *Говерля*, *Сивуля*, *Чорногора*, тощо). Тут теж можна тільки здогадуватися про мотивацію прийняття того чи іншого псевда. Якщо псевдо *Бахмач* і под. з певністю можна трактувати як таке, що вказує на походження партизана, то псевда типу *Прут*, *Черемош* однозначно трактувати не можна. Можливо, юнак проживав десь над Прутом чи над Черемошем, а можливо, був такий бурхливий, нестримний, грізний, як ці гірські ріки. Псевдо *Бистриця*, наприклад, носила молода дівчина, станична з Ковалівки Коломийського району Настя Лєсюк, але це псевдо не зв'язано з назвою річки, а зі словом *бистрий*, оскільки була вона швидкою і спритною при виконанні бойових завдань.

Другу велику групу партизанських псевдонімів, як уже зазначалося, складають відапелятивні імена – назви різноманітних предметів і явищ реальної дійсності, серед яких можна виділити значну кількість лексико-семантичних розрядів. Досить часто зустрічаються тут псевдоніми, що являють собою назви представників фауни та флори, а серед них вельми чисельним є лексико-семантичний розряд назв птахів, за назвами і характером яких можна судити про характер і вдачу самого бійця. Назви птахів, як і назви людей, не однаково популярні і поширені. Деякі зустрічаються й до двох десятків разів, інші зустрічаються по одному-два рази: *Беркут-5*, *Воробець*, *Ворон-26*, *Ворона*, *Гайворон*, *Голуб*, *Голубка*, *Горлиця*, *Горобець*, *Гусак*, *Жайворон*, *Жайворонок*, *Журавель-7*, *Зозуля*, *Канарок*, *Качка*, *Козут*, *Коршун*, *Крук-27*, *Ластівка*, *Лебедь*, *Лебідь*, *Орел*, *Орлан*, *Орлиця*, *Орличка*, *Перепілка*, *Півень*, *Птах*, *Пташечка*, *Пташка*, *Пугач-3*, *Синиця*, *Сич-3*, *Снігур*, *Сокіл-24*, *Соловей-3*, *Соловейко*, *Соловій*, *Сорока*, *Чайка-8*, *Шпак-5*, *Шуляк*, *Яструб-10*.

Із зоофорних назв тут уживається досить широкий набір найменувань, які теж по-різному характеризують денотата, зокрема, такі: *Білка*, *Борсук*, *Ведмідь*, *Вивірка*, *Вовк-10*, *Вовчок*, *Гад*, *Дик*, *Горностай*, *Гризун*, *Засць*, *Заяць*, *Звір*, *Зміюка*, *Їжак*, *Коник*, *Куниця*, *Лев-26*, *Лис-16*, *Медвідь*, *Миш*, *Миша*, *Олень*, *Рак*, *Рись*, *Сарна*,

Суслик, Тигр, Тигрис (польське “тигр”), *Тур, Фукс* (німецьке “лис”), *Щур, Яцирка, Яциур*. Зрозуміло, що такі назви, як *Орел, Сокіл, Яструб, Лев, Тигр, Рись, Тур* і под. носили люди відважні, сильні духом і тілом, хитрі і рішучі, у той час, як псевда *Жайворонок, Соловей* могли одержати юнаки, що відзначалися не тільки бойовими якостями, але ще й співчуттю. Псевдонім *Ластівка*, наприклад, мали повстанці Ілля Гривняк, Григорій Янковський та чотовий сотні *Бистриця* (прізвище невідоме), які, очевидно, були проворними й меткими при виконанні бойових завдань. Досить промовистими є псевда, що являють собою назви комах, зокрема: *Бджола, Бджілка, Жук, Комар, Комаха, Мурашка, Муха, Овод, Павук, Пчїлка, Чмелик, Чміль, Шершень*. До цієї групи належать також псевда, на які перенесені назви різноманітних риб (*В'юн, Карась, Кит Окунь, Риба, Сом, Щука, Щупак*).

Не менш широко представлена тут флора України, зокрема Карпат. Із фітофорних назв тут уживаються різні назви дерев, у тому числі й садових, та масивів, на яких вони ростуть, зокрема: *Береза-4, Бір, Боз, Бук, Верба-4, Вишня-4, Вільха, Гай-5, Горіх, Граб-4, Дуб-9, Зруб, Калина* (це могло бути ім'я *Калина*, яке було дуже поширене як псевдо), *Кедр, Клен, Корч, Ліпа, Ліщина* (є ще й незрозумілий варіант *Лощина*), *Оріх, Осика-3, Садок, Сливка, Смерека-6, Сосна, Тополя-3, Третьяк, Черемшина, Черешня, Явір-6, Ялина, Ясень-4*. Є тут і назви рослин та їх плодів: *Горох, Горошок, Гриб, Жолудь, Колос, Конопелька, Корінь, Кропива-3, Кукурудза, Лимон, Лобода-4, Мак, Малина, Овоч, Очерет, Перець, Трава, Хмель-5, Хміль, Хрін, Яблучко, Ягода*; квітів: *Айстра, Барвінок, Гвоздика Квітка, Конвалія, Лілея, Лілія, Незабудка, Роза-4, Рута, Троянда, Фіалка, Ясмін*; складена назва *Квітка-Айстра* та інші.

Досить значну групу псевд представляють назви людських професій. Цілоком можливо, що *Коваль* був у цивільному житті дійсно ковалем, *Бігун* був добрим бігуном, а *Тесля* був відомим майстром, тому за ними закріпилися ці назви і в рядах УПА. Але нерідко псевдонім не мав нічого спільного з професією чи родом занять людини і був призначений бійцеві чисто випадково, за якоюсь невідомою тепер асоціацією. У номенклатурі партизанських псевдонімів є найрізноманітніші назви професій та занять людини (понад 50), зокрема: *Бондар, Вівчар, Ворожбит, Вугляр, Дудар, Золотар, Каменяр, Кобзар, Коваль, Козачок, Кок, Косар, Крамар, Кухар, Летун, Ливар, Магістер, Матрос, Мельник, Мисливець, Митар, Моряк, Музика, Пастух, Поет, Пушкар, Рибак, Рибачка, Рубайло, Рубач, Свистун, Священик, Сівач, Скрипач, Співак, Столяр, Стригун, Стрілець, Сурмач, Тесля, Ткач, Токар, Трач, Ходак, Чабан, Чернець, Чумак, Шахтар, Швець, Шлюзар* (фонетичний варіант лексеми *слюсар*). Тут окремі псевда теж можуть мати подвійну або й множинну мотивацію. Так, псевда *Кобзар, Каменяр* цілоком могли бути присвоєні бійцям на честь Тараса Шевченка та Івана Франка, а, можливо, що їх носії дійсно мали якесь відношення до цих занять людини. Сюди можна віднести також псевда, що називають спортивні заняття, зокрема, *Бігун, Боксер, Скакун*. У назвах професій та роду занять людини, як і в інших випадках, часто присутні іронія, жарт, гумор, може, навіть легка насмішка. Так, священика-капелана куреня ВО 6 1945-47 о. Василя Шевчука прозвали *Кадилом*, іншого священика – *Кротилом*, командира, який змушений був щоранку будити вояків зі сну – *Будилом*.

Якщо до цих назв додати ще й ті, що позначають військові професії чи звання, то їх кількість значно збільшиться. Сюди належать такі, як *Вершник, Вістун, Гарматій, Гармаш, Дозорець, Есаул, Капраль, Козак, Осаул, Партизан, Пластун, Повстанець, Поручник, Сапер, Січовий, Січовик, Стрілець, Сотник, Танкіст,*

Ударник, Штурмовець, Штурмовик. Близькими до цього лексико-семантичного розряду слів є назви зброї, військових термінів тощо, які характеризували військову звичаї і доблесть бійців УПА: *Атака, Бомба, Виля, Гарпун, Довбня, Довбешка, Куля, Меч, Міна, Молот, Перемога, Пімста, Помста, Ракета, Сокира, Стріла, Таран, Тятиву, Шабля, Шпага* тощо.

Завзятість, героїзм, силу, винахідливість вояків УПА характеризували псевда, які мали як позитивне (*Борець, Буян, Бунтар, Вертун, Заведія, Зух, Паливода, Перебийніс, Рубан, Рубанець, Рубач, Самостійник, Стрибайло*), так і певне негативне емоційне забарвлення. Можна думати, що псевда з негативною конотацією присвоювалися для залякування ворога, нагнітання на нього страху, почуття неспокою та загрози про неодмінну розплату за військові злочини. Хай знає, мовляв, окупант, що йдуть *Гайдамака, Горлоріз, Забіяка, Зараза, Звірі, Кат, Лісові чорти, Месники, Палій, Різун, Смертоносці* та ін., що вони відомстять за всі муки, яких зазнав і які перетерпів український народ, і ворогові не уникнути кари. Близькими за семантикою до них є псевда *Босота, Бродяга, Бурлака* (і *Бурлаченко*), *Варнак, Волоцюга, Гайдамака, Гайдук, Гаркун, Голота, Крутько, Курява, Лайдака, Розбійник, Рубайло, Сокирчук, Стукач, Тиран, Фіфак, Чучупака*, від яких загарбникові теж не буде пощади.

Серед повстанців було немало таких, що вміль непомітно і разом з тим стрімко і блискавично появитися біля ворога, розправитися з ним і так само блискавично й непомітно зникнути. Тому цілоком виправданими були їх псевда, що називали якісь міфічні істоти типу *Чугайстер, Біс, Лісові чорти, Русалка, Чорні чорти* та ін.

Поряд із псевдами зі знизеним емоційним забарвленням водночас були особові назви, які підкреслювали певний аристократизм, респектабельність їх носіїв-старшин. Це псевда *Барон, Боярин, Князь, Лицар, Шах-3, Бей-6* тощо. Такими ж „благородними“ були ті, що їхніми псевдами стали абстрактні назви типу *Блиск, Веселка, Віра, Вогонь, Воля, Гарт, Гомін, Гук, Дзвін, Доля, Дума, Думка, Дух, Заграва, Маяк, Мир, Мрія, Новина, Потіха, Правда, Промінь, Свобода, Свист, Сміх, Чутка, Шелест, Шум* або назви атрибутів влади чи національної символіки (*Булава, Грамота, Стяг*). Були повстанці, що носили псевда, які відображають біль і горе людини, спричинені лютим окупантом: *Біль, Крах, Лихо, Могила, Недоля-3, Смерть, Сум, Чорнобіль*. Разом з тим ці псевда означали, що й ворогові після зустрічі з повстанцями буде лихо, крах, могила, смерть.

Немає сумніву, що лише найвідважнішим бійцям надавали псевда, які називали грізні метеорологічні та природні явища, такі як *Блискавка, Буревій, Буря, Вир, Вихор, Вітер, Град, Грань, Грім, Гроза, Жар, Гром, Заверюха, Звізда, Іскра, Курява, Метеор, Мороз, Слота, Сніг, Струм, Туча, Хмара*. Четверо повстанців, у тому числі два сотники, мали ніжне псевдо „*Зірка*“, можливо, завдяки своїй військовій мудрості й умінню освітлювати своїм розумом важкі партизанські дороги.

Твердість і непохитність у нерівній боротьбі з ворогом виявляли вояки і старшини, які носили псевда, перенесені від назв металів, твердих мінералів чи об'єктів, збудованих із них або до них прирівнених, зокрема: *Бриля, Граніт, Залізо, Камінь-4, Карат, Кремень, Крига-8, Мур, Скала-6, Смола, Сталь, Сук, Уран, Чавун* тощо.

Певним емоційним забарвленням були насичені псевдоніми, які являють собою назви музичних термінів та інструментів. Псевда *Бандура, Барабан, Бас, Боян* (співець), *Дуда, Кобза, Мельодія, Пісня, Скрипка, Сурма* свідчили про те, що їх власники є не тільки доблесними вояками, але й людьми, заангажованими в мистецтво.

Серед партизанських псевд був цілий ряд лексико-семантичних розрядів

апелятивів з більш прозаїчною семантикою, які навряд чи відбивали якісь риси характеру повстанців. Це назви рельєфу: *Байрак, Верх, Гора, Горбок, Круча, Курган, Прірва, Яр-8* (скоріше всього, що вони відображали місце проживання денотата – на горі, за горбом, через яр і т. под.); назви знарядь праці, витворів людських рук, побутових речей, одягу: *Голка, Гребінь, Девгун, Деркач, Довбня* (можна розцінювати як бойове знаряддя або як сильну людину), *Кадило, Кий* (палиця), *Киря, Ключ, Коробка, Коц, Криниця, Кропило, Ланц, Лопата, Магнето, Мітла, Молот, Монета, М'яч, Обручка, Олівець, Перелаз, Підкова* (можливо, що й на честь Івана Підкови), *Пруток, Садиба, Сак, Скиба, Скоба, Скирда, Соломка, Ступа, Топір, Тріска, Чайник, Шнур Шпилька* і под.; назви страв, продуктів харчування: *Бараболя, Бульба* (можливо, й на честь Тараса Бульби), *Книш, Куліш, Пиріг*; назви частин тіла людини чи тварини: *Брова, Грива, Зуб, Нога, Око, Чуб, Чуприна, Чупринка* тощо.

Певну емоційну насиченість мають псевда, на які перенесені назви родинних зв'язків. Так, псевдонім *Батько* був у командира військового округу «УПА-Південь» Омеляна Грабця, який дійсно був як батько для бійців свого об'єднання. Аналогічне псевдо мали й деякі інші старшини УПА. Такі ж теплі, батьківські почуття і турботу проявляли до підлеглих і ті, що носили псевда *Буйко, Вуйна, Нанашко, Стрий* (останнє псевдо могло означати й ріку чи місто *Стрий*). Це мали бути старші, розважні люди, яких поважали як рідних і близьких людей. Вірним бойовим товаришем був *Побратим*, певні фамільярні стосунки виникали у спілкуванні та відносинах з *Кумом*, співчуття і уважне ставлення до себе мала викликати *Сирітка*.

Серед неофіційних назв повстанців є значна частина (близько 40) псевд композитної структури. Красномовний псевдонім – *Марко Боєслав* – вибрав для себе відомий партизанський поет, співець героїчної боротьби УПА, автор кількох поетичних збірок, редактор партизанських часописів Михайло Дяченко. Не менш красномовними псевдами були композити *Білогуб, Білосніжка, Білоус, Богомілка, Боєвір, Буревій, Верволя, Верниволя, Вернигора, Голокопитенко, Горислав, Горлоріз, Горностай, Довгоніс, Кривоніс, Лапайдух, Лисогір, Малозуб, Одноріг, Острроверха, Паливода, Перебийніс, Перекотиполе, Світозар, Смертоносець, Стародуб, Татомир, Хитролис, Чародій, Чорнобиль, Чорнобривий, Чорногора, Чорногорець, Черногуз, Чорноліс, Чорноморець*. Є тут і складені структури: *Шумський-Недолугий, Щит-Богдан, Великан-Міша*. Псевда композитного типу теж являють собою прізвища людей, що виникли в свою чергу на базі прізвищ. Внутрішня форма цих псевд вельми красномова і не потребує особливих коментарів. Особові назви *Боєвір, Буревій, Верволя, Верниволя, Горлоріз, Лапайдух, Паливода, Перебийніс, Смертоносець* свідчать про войовничість, рішучість, силу, героїзм партизанів – носіїв цих особових назв. Псевда *Білогуб, Білосніжка, Білоус, Довгоніс, Кривоніс, Малозуб, Чорнобривий* характеризують зовнішність денотата, особові назви *Лисогір, Чорногора, Чорногорець, Чорноліс, Чорноморець* характеризують людину за місцем походження чи проживання (за лисою або чорною горою, з-над Чорного моря і т.п.); назви *Горностай* (хижий хутровий звірок), *Хитролис* свідчать про спритність винахідливість та військову хитрість бійців-власників цих псевд, а *Богомілка*, навпаки, вказує на смиренну, богобоязливу людину. Псевдо *Острроверха*, можливо, означає місце проживання (за гострим верхом гори, наприклад), а, можливо, зовнішній вигляд (ходив у високій гостроверхій шапці). Власник псевда *Одноріг* міг мати зовнішність або був упертий, хижий, потужний як якийсь звір з одним рогом. Жвавість, швидке пересування з місця на місце людини міг означати псевдонім *Перекотиполе*, закоханість у гори, їх прославляння та вихваляння міг проявляти *Горислав*, босим міг прийти у

військовий загін *Голокопитенко*, військові чудеса міг творити винахідливий, розумний *Чародій* і т. п.

Велику групу псевд складають особові назви прикметникової форми. В основному, це імена, які характеризують носія за тими чи іншими ознаками, прикметами, властивостями. Найчисельнішою (понад 50 лексем) тут є група, особових назв, які характеризують особу за її внутрішніми рисами, вдачею, звичками, характером тощо. Треба відзначити, що ці особові назви є особливо частотними, деякі з них зустрічаються до десяти і більше разів. Це прикметники *Бистрий, Буйний, Веселий, Вировий* (< вир), *Відважний, Вільний, Вірний, Впертий, Гордий, Гострий, Грізний, Добрий, Думний* (польське *гордий*), *Журливий, Завзятий, Запроданий, Крутий, Лагідний, Лихий, Лютий, Милый, Мирний, Мудрий, Невірний, Непорядний, Нерозлучний, Несподіваний, Певний, Підступний, Підхмурний, Погідний, Понурий, Правдивий, Прудкий, Розважний, Скорий, Скритий, Скритний, Сміливий, Смілий, Смішний, Спритний, Сумний, Тихий, Точний, Хитрий, Храбрый* (можливо, росіянин), *Хмурий, Цікавий, Чуйний, Шалений, Швидкий, Щирый* тощо. Подібні псевда одержували й жінки, яких в УПА було немало: *Бистра, Вірна, Горда, Завзята, Криклива, Люта, Скрита, Сміла, Тиха, Хитра* тощо.

Близькі до них назви, що вказують на фізичні властивості чи характеристики денотата. Це прикметникові утворення *Гарячий, Глухий, Дубовий, Дужий, Залізний, Зимний, Камінний, Невидимий, Невмирущий, Недобитий, Нескорений, Новий, Острий, Свіжий, Сліпий, Стальний, Стальовий, Стара, Сухий, Твердий, Теплий, Холодний* і под. Зрозуміла річ, що всі вони уживаються в переносному значенні, бо бійці не були ні сліпими, ні глухими, ні залізними, ні сталевими. Але якщо перші два одержали ці псевда з певною долею гумору через те, що один щось недочув, а другий недобачив, то псевда *Залізний, Стальний* присвоїли бійцям, які виявляли твердість, непохитність у бою, стійкість і витривалість у важкому партизанському житті. *Гарячий* одержав свою назву за нестримність природи, *Острий* – що блискавично реагував на події, *Холодний* та *Зимний* (як і іменник *Крига*) були неприступними і некоммунікабельними, *Теплий* завжди був ввічливий і приємний у відносинах з товаришами по зброї. Отже, наведені псевда можна віднести й до тих, що характеризують особу за її вдачею, внутрішніми рисами. Псевда типу *Недобитий, Невмирущий* свідчили, що їх власникам неодноразово щастило залишатися живими після жорстоких боїв чи навіть одержаних важких ран; *Нескорений* міг одержати це ім'я після того, як, можливо, побував у лабетах ворога і не піддався йому, незважаючи на жорстокі тортури. Очевидно, вдалося вирватися з пазурів енкадебістів і *Запроданому*, якого хтось видав свідомо чи мимовільно.

Досить часто зустрічаються серед неофіційних партизанських особових назв псевда прикметникового типу, що характеризують особу за зовнішнім виглядом. Тут можна навести такі, як: *Бородатий, Вусатий, Вухатий, Горбатий, Зубатий, Крилатий, Кучерявий, Лисий, Мокрий, П'яний, Симпатичний, Чорнобривий, Черноокий, Чубатий, Щербатий* і под. Із цих назв хіба що назва *Крилатий* ужита в переносному розумінні (очевидно, боєць був надто швидкий, умів миттєво пересуватися в лісових умовах). На відміну від усіх інших перелічених тут псевд, що мають значення постійної, стабільної ознаки, псевдо *П'яний*, наприклад, такого значення не має. Можна здогадуватися, що цю особову назву вояк одержав після того, як дійсно напився спиртного, або тому, що мав непевну ходу або мав звичку хитатися, йдучи чи стоячи. За аналогічних обставин могло виникнути й псевдо *Мокрий*.

Значну групу псевд складають ті, що позначають кольори. Палітра кольорів,

що використані для найменування партизанів, вельми широка. Це такі прикметники, як: *Багрянний, Блакитний, Білий, Білявий, Буланий, Бура, Бурий, Вороний, Зелений, Карий-6, Малиновий, Рудий, Рудящий, Русявий, Сивий, Сизий, Синій, Сіра, Сірий-8, Сорочатий, Червоний, Чорненький, Чорний-9, Ясний*. Не завжди можна пояснити мотивацію цих неофіційних особових назв. Якщо псевда *Білий, Білявий, Рудий, Русявий, Сивий, Чорний* могли дійсно називати конкретну біляву, чорну чи руду людину (як правило, за кольором волосся, очей, шкіри тощо), то псевда *Буланий, Вороний, Зелений, Малиновий, Сорочатий* тощо мусили виникнути за якимись іншими асоціаціями: за мастю коня, за кольором одягу і т. д.

Якості людини, які характеризувалися переліченими прикметниками (вдача людини, її внутрішні особливості, зовнішній вигляд, колір тощо), могли позначатися й іменниками відповідної семантики. Так, гордого, гонорового вояка назвала *Гордієм* (це могло бути й ім'я людини), мовчазного – *Мовчаном*, веселого балагура – *Моргуном*, “мурового” хлопця (у Галичині дуже часто вживають такий прикметник для характеристики міцної, непохитної людини) назвали *Муром*, голодного – *Ненаситець*, жвавого, непосидючого – *Вертун, Скакунець, Стрибайло*. Вояк із великою бородою одержав псевдо *Бородач*, з великим носом – *Носач*, боєць, який накульгував на ногу чи мав просто довгі й криві ноги, був названий лагідним деминутивом *Кривейко* або пейоративом *Кривуля*, неохайного, нерозчесаного бійця назвали *Нечоса*, а штрамака, франта, що завжди був акуратний і начищений до блиску – *Щигол, Фігурка* (це міг бути й псевдонім елегантною жінки, на жаль, ім'я і прізвище обл. референта СБ на Львівщині, що мав (чи мала) це псевдо, у П. Содоля не вказано)²⁰, співачкою, напевно, була *Солов'їха*. Псевдонім *Чорнобривка* говорить сам за себе, білявим був, очевидно, (хоч міг бути й чорним) *Білик*, чорнявими чи таки чорними були *Циган, Циганка, Чорнота*, а між ними ще й німецьке *Шварц* (можливо, умів по-німецьки розмовляти, десь уставляв це слово). Видно, що таки дійсно був чорним, наприклад, Іван Панчак із Хлібичина (Коломийщина), бо мав аж два псевда, що свідчили про це – *Чорний і Циган*. Псевдо *Шрам* було присвоєно людині, яка дійсно, можливо, мала шрами на обличчі чи на тілі від одержаних ран (цікаво що псевдо *Шрам* мала також жінка Мирослава Григорчук із Шепарівців, що на Коломийщині, яка, очевидно теж мала якийсь “шрам”), Пестливе *Цяпка* було призначено якомусь невеличкому ростом воякові, який користувався прихильністю й авторитетом серед бійців (це псевдо зафіксоване, двічі але справжніх імен їх носіїв немає, тому це могла бути й жінка).

Прикметникові псевда можуть означати також розміри, ріст, повноту людини. Це псевда *Високий, Вищий, Грубий, Короткий, Кругленька, Малий, Низший, Середній, Товстий, Тонкий, Широкий* тощо. Такі ж псевда зустрічаються часто і в жіночому роді, бо, як уже відзначалося, в УПА було багато жінок. Можна припустити, що в більшості випадків цими прикметниками характеризувалася людина, яка була дійсно високою, ще вищою чи нижчою, товстою чи тонкою, хоча не виключено, що тут також міг бути застосований принцип антитези і, наприклад, низького назвали високим чи навпаки.

Меншу групу становлять прикметникові псевда, що вказували на вік людини (*Давній, Пізній і Пізний, Старий, Ярий*), на соціальний стан її (*Безрідний, Голий, Коханий, Невідомий, Незнаний, Свобідний* і т. ін.).

Прикметникові псевда могли вказувати також на місце походження чи попереднього проживання особи: *Береговий, Боровий, Гайозвий, Гірний, Горішна, Дніпровий, Донський, Забережний, Заболотний, Загірний, Залісний, Заморський, Карпатський, Левадний, Лісовий, Луговий, Місцевий, Морський, Орський*

(очевидно, від Орськ), *Підгірський, Польовий, Придорожний, Садовий, Степовий, Східній*.

Цікавим різновидом неофіційних особових назв є псевда, що являють собою дієслівні форми наказового способу в другій особі однини, наприклад: *Їж, Жбурляй, Кивай, Нежурись, Непитай, Прикуй, Рубай, Чуї, Шугай*. Подібними до них зовні, але з незрозумілою семантикою є псевда *Марай, Ревай, Ручай, Шахай*.

Окремих бійців приховували за номерами. Так, Михайло Гаврилук з Коломийського району мав псевдо “*№ 2*”, Ігоря Кічака, студента із Коломиї, кликали “*С-18*”, один з бійців (Йосип Данилишин з Угорник на Коломийщині) мав псевдо *Триста*, а член УГВР Осип Дяків, як уже було зазначено, одне із псевд мав число “*147*”, Дмитро Пелип – *М-22*, а Василь Мізерний, наприклад, мав аж чотири цифрових псевда – *477, 27, 7, 44*. Так, псевдо *27* він пов'язував з датою своєї втечі з німецького полону (27 липня 1944 р.), псевдо *7* – це, очевидно, дата призначення його командиром куреня (7 серпня). Інколи в ролі псевд могли виступати елементи офіційних прізвищ або (дуже рідко) видозмінене ім'я особи. Так, боєць Федір Польовий мав псевдо *Поль*, вояк Матвіїв – псевдо *Мат* (правда, таке ж псевдо мав і Зіновій Попадич, у якого це не було зв'язано з прізвищем, а з якоюсь іншою ситуацією), Дмитро Гавришкін – *Гар*, а псевдо *Пазуня* – підпільниця Параска Копильців із села Марківка. Псевдо *Зелена* взяла собі Ганна Зеленецька, а Софія Геник-Уграк із Грушева Коломийського району мала подвійне псевдо – *Геня і Софійка* що теж були пов'язані з її ім'ям та прізвищем.

Між псевдонімами, разом з тим, як уже відзначалося, є велика група незрозумілих імен, семантика яких не піддається розшифруванню. Важко зараз судити, чим мотивувалися такі псевда, як: *Аїсса, Ат, Бартель, Богда* (можливо, любив повторювати “Бог да/сть”), *Бор* (можливо, російське “*бір*”), *Браунін, Ватюга* (треба розцінювати як якийсь пейоратив), *Вулка, Галюда, Гордон* (можливо, якийсь гордун), *Готур, Гочіч, Григота* (той, хто гримить, григотить), *Гучава* (той, хто гукає, гучний), *Давун* (той, хто давить), *Дальнич* (хтось далекий), *Дереш* (може, від *дерти?*), *Дир, Дізя, Дік, Докс, Дроль, Зот, Ем, Жен, Жмайлик, Жмуд, Івох, Іма, Ірха, Кис, Кудияр, Курсин* (можливо “*чийсь*” син), *Лискул, Лича, Лунь, Майба, Мар, Марай, Мармаш, Мартен, Марцигель, Негус, Неремія, Нурхал, Ольга* (можливо, російське “*вільха*”), *Очмана* (той, хто очманів, чи очманіли від нього?), *Опоха* (може, епоха?), *Павда* (можливо, не вимовляв фонему /р/ в слові *правда*), *Рат, Ребет, Ревай, Рен, Род, Родзін* (можливо, від польського *rodzina*), *Рос, Ручай, Рут, Сайгор, Скоб* (очевидно, привітання пластунів “Сміло-красно-обережно-бисто”), *Скрегулець* (хтось мав скрегітливий голос), *Сонар* (може, зв'язано зі словом сон – або міцно спав, або ходив сонний, або розгадував сні), *Стеמיד, Стир* (може, той, що стирав усе на своєму шляху?), *Цик, Чавс, Чайлі, Чалай, Чар* (той, хто вмів чарувати?), *Чарамандик, Чекол, Черцень, Чова, Чос* (той, хто давав “*чосу*”?), *Шавула, Шарко, Шахай, Шварко, Шварний, Шелис, Шеян, Шминдрик, Шпаль, Шуманна, Шуст, Ягур* (може, ягуар?), *Янчар* (може, яничар?), *Яснар* (може, той, хто умів ясно і зрозуміло пояснити, розповісти тощо).

Як видно, тут є ще багато незрозумілого і невідомого. Значення таких псевд могли б пояснити хіба що самі їх власники, носії, які ще залишилися живими. Тому було б надзвичайно важливо записати й зберегти спогади учасників підпілля і вояків УПА про свої тривожні бойові будні, а одночасно й про мотивацію обрання того чи іншого псевда.

Значний інтерес являють собою також назви військових підрозділів УПА – сотень, куренів, бригад, військових округ, шкіл тощо. Система найменувань військових

підрозділів не була єдиною. Це могли бути порядкові номери (У-2, У-3, У-4, У-5, У-6, У-7, У-8 і т.д.); підрозділи могли просто називатися “сотня Різуна, Хріна, Грабенка” тощо, “курінь Гамалії, Довбенка, Рубашенка, Яструба” і под. або сотня, курінь чи воєнна округа імені видатних осіб із словом “імені”: загін імені Богуна, сотня імені Вітовського, імені Хмельницького, курінь імені Кривоноса, імені Острого, бригада імені Вовчака, імені Назара і под. Однак найчастіше військові підрозділи мали назви з одного чи більше слів у називному відмінку, як це було і в особових назвах вояків. Серед цих назв теж є найрізноманітніші розряди лексики і вони надзвичайно яскраво характеризують вояків, які воювали під тим чи іншим спільним іменем.

Найчисленнішу групу, напевно, складають назви лісових звірів, які мали характеризувати членів того чи іншого загону як вояків швидких і агресивних, хитрих і напористих, спритних і хижих. У будь-якому разі ці назви мали відлякувати ворога, наганяти на нього страх і відчуття неминучої загибелі. Це, зокрема, такі зооніми: *Вовки, Ведмеді, Жубри, Звірі, Змії, Леви, Олені, Риси, Сірі вовки, Сіроманці, Тигри, Тури, Хорти*. Крім назв звірів, тут були й назви птахів, але не обов'язково хижі: *Беркути, Журавлі, Круки, Лебеді, Орли, Соколи*. Одна сотня називалася Комарі, у якій, як треба думати, воювали бійці, що добре уміли дошкулити ворогові.

Досить велику групу складають назви, у ролі яких виступають іменники на позначення активного діяча, що теж красномовно характеризують бійців того чи іншого загону, зокрема: *Брордяги, Бурлаки, Витязі, Вітрогони, Гайдамаки, Дружинники, Заведії, Завойовники, Кочовики, Крилачі*, іронічне (в розумінні “зухвальці”) – *Лайдаки, Летуни, Лісовики, Месники, Опришки, Риболовиці, Рубачі, Смертоносці, Ударники, Чорні гайдамаки*. Подібні характеристики виражали також назви прикметникового типу: *Бистрі, Буйні, Залізні, Крилаті, Непоборні, Скажені*, а також прикметники на позначення кольору *Сірі*, що можна розуміти як сірі вовки, сіроманці тощо, в усякому разі – грізні вояки та Зелені, що мало асоціювати їх із лісом. Сюди ж можна віднести й назву, перенесену з міфічної істоти “чорт”: *Лісові чорти, Чорні чорти*.

Поширеними були назви, що відображали етнічну приналежність або місце походження чи проживання бійців. Це були загони, сотні, курені *Бойки, Верховинці, Гуцули, Гуцульщина, Донбас* (ВО УПА-Південь), *Кубанці, Лемківщина, Лемко, Наддніпрянці, Одеса, Переяслави, Пулявці, Полтавці, Русичі, Холодноярці, Чорноморці*, а також назви прикметникової форми *Гуцульський, Підкарпатський, Прилуцький, Стародубський, Східняки, Холмська* тощо. Використовувалися тут і географічні назви гір, рік тощо: *Бескид, Говерля, Сивуля, Лисоня, Бистриця, Дніпро, Дністер, Сян*.

Для назв військових підрозділів УПА використаний цілий ряд назв, що являли собою власні імена видатних діячів (*Богун, Галайда, Дорош, Перебийніс*), історичні дати (*Пам'ять Базару, Жовті води (бригада), Крути*), інші лексеми позитивної конотації на позначення абстрактних чи конкретних понять: *Булава, Заграда, Дзвони, Перемога, Пімста, Погром, Пролом, Промінь, Січ, Сурма, Трембіта* складена назва *Соборна Україна* т. ін.

У цій статті ми не торкаємося питання словотвірної структури партизанських псевд та назв військових підрозділів. В основній більшості вони є примарними (від пріма), тобто первинними, бо хоч назва й має складну словотвірну структуру, вона була перенесена на денотата уже в готовому вигляді. Отже, тут маємо тільки семантичне переосмислення, перенесення уже готової лексеми на людину для її назви. Разом з тим, є серед них немало й так званих секундарних назв, які утворилися як власне

псевдоніми. До таких можна віднести назви за походженням чи місцем проживання (*Кубанець, Запорожець, Подоляк, Сибіряк, Степовик* і под.), тобто той, що приїхав з Кубані, зі степу, з Поділля тощо. Те саме стосується й назв прикметникової форми (*Місцевий, Лісовий, Луговий, Придорожний, Степовий* і под.). До розряду секундарних належать також псевда у вигляді прізвищ, якщо мати на увазі, що синів *Гордія, Гриця, Корнія, Назара, Коваля* і т.под. лісові брати називали *Гордієнком, Грицюком, Коваленком, Корнієм, Назаренком* і т. д., як це мало місце в Україні у часи творення офіційних прізвищ.

До секундарних належать, очевидно, також псевда із неясною семантикою типу *Богда, Мармаш, Рен, Сонар, Чарамандик, Шмидрик* і т.інші, оскільки це не були готові перенесені назви, а деривати, які утворювалися за тої чи іншої okazji (оказіоналізми) як оноματοпоетичні (звуконаслідувальні) структури, аббревіатури, сполучення звуків від імен та прізвищ вояків, неправильно вимовлені слова внаслідок дефектів мовлення і т. под. Система наведених okazіональних утворень вимагає глибшого дослідження, як, зрештою, вимагає глибшого дослідження взагалі вся система неофіційних назв членів ОУН та вояків Української Повстанської Армії.

¹ Див.: *Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади*. Книга II. – Львів, 1997. – С. 37, 181 та ін.

² *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія 1942-1952. Документи і матеріали. – Львів, 1991. – С. 10.

³ У мовленні самих вояків УПА та членів підпільних організацій, у літературі про визвольні змагання уживається досить удалий “українізований” варіант цього терміну – “псевдо”, який будемо надалі використовувати й ми.

⁴ *Warchol S.* Nazewnictwo partyzanckie okręgu Biała Podlaska w latach 1939-1944. – Lublin, 1987. – S.17.

⁵ Див.: *Лесюк М.* Псевда вояків Української Повстанської Армії // *Nazewnictwo na pograniczach etniczno-językowych*. – Białystok, 1999. – S. 177-185. Є також публікація Наталії Сокол під назвою “Псевдоніми повстанців Сковіщини”. Див.: *Визвольний шлях*. – 1999. – Число 6. – С. 717-734.

⁶ *Дей О.І.* Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI – XX ст.). – К., 1969. – 559 с.

⁷ З метою спрощення друку псевдоніми подаватимемо без лапок.

⁸ Див.: *Мірчук П.* Назв. праця. – С. 10-11.

⁹ Див.: *Климшин М.* В похід до волі. – Детройт, 1987. – С. 124.

¹⁰ Див.: *Лесюк М.* Бандера – це прапор (до етимології прізвища) // *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. – 1999. – № 3. – С. 52-57.

¹¹ *Климшин М.* Назв. праця. – С. 60

¹² *Унбегаун Б.* Русские фамилии / Перевод с английского. – Москва, 1989. – С. 117-118.

¹³ *Warchol S.* Tradycja i współczesność w polskiej zoonimii ludowej (na tle słowiańskim) // *Systemy zoonimiczne w językach słowiańskich*. – Lublin, 1996. – S.162.

¹⁴ *Warchol S.* Nazewnictwo partyzanckie... – S.15.

¹⁵ *Содоль П.* Українська Повстанча Армія. 1943-1949 / Довідник. – Нью-Йорк, 1994 (част. I), 1995 (част. II).

¹⁶ *Реабілітовані історією*. Івано-Франківська область. – У п'ятьох томах. – Том I. Коломийський і Косівський райони. – Івано-Франківськ, 2000. – 656 с.

¹⁷ Кількість разів уживання того чи іншого псевда подаємо, виходячи з матеріалу, який є у нашому розпорядженні. Зрозуміло, що ця кількість була значно більшою, але, як було зазначено, їх полічити практично неможливо, оскільки одні й ті ж псевда повторювалися в різних загонах і боївках.

¹⁸ Див.: *Павличко Д.* В УПА й у тюрмі // *Реабілітовані історією*. – С. 363.

¹⁹ *Мірчук П.* Назв. праця. – С. 109.

²⁰ Див.: *Содоль П.* Назв. праця. – Част. I. – С. 181.

Ігор ЦЕПЕНДА

ТАЄМНИЦЯ ЗАГИБЕЛІ ГЕНЕРАЛА КАРОЛЯ СВЕРЧЕВСЬКОГО ТА “РУКА КРЕМЛЯ” В ОПЕРАЦІЇ “ВІСЛА”: ОДИН ПОГЛЯД НА ДВІ ПРОБЛЕМИ

Серед багатьох досліджень, присвячених операції “Вісла”, значну увагу привертають ті, які розкривають причини загибелі другого заступника міністра національної оборони Польщі генерала К.Сверчевського та роль СРСР у підготовці й проведенні операції. Убивство генерала К.Сверчевського стало офіційною прелюдією активного нагнітання антиукраїнських настроїв у польському суспільстві з метою виправдати необхідність примусового виселення українців для успішного завершення боротьби з УПА. З іншого боку, визнання причетності кремлівського керівництва до цих подій можна розцінювати не інакше як спробу розділити відповідальність між польським і радянським комуністичним керівництвом за проведення антигуманної акції стосовно українців Польщі.

У розпалі підготовки до остаточного вирішення українського питання в Польщі 28 березня 1947 р. відбулася подія, яка до того часу була однією з таємниць операції “Вісла” – вбивство підрозділами УПА генерала К.Сверчевського. Донині історики порізнному оцінювали її вплив на прийняття рішення про остаточне виселення українців. У польській історіографії до 1989 р. дослідники акцентували особливу увагу на цьому випадку, підкреслюючи, що він “переповнив чашу народного гніву”. Відомо, що це вбивство було використане для початку широкомасштабної політичної кампанії з метою узаконити необхідність виселення українців. Окрім того, історики намагалися довести, що засідка УПА була організована випадково, оскільки рішення про інспекційну поїздку генерал прийняв протягом трьох-п’яти хвилин¹. Цим прихильники такої концепції прагнули відкинути сумніви щодо причетності окремих угруповань тодішнього польського комуністичного керівництва до вбивства генерала К.Сверчевського.

Тільки в кінці 80-х років з’являються публікації, які відображають неоднозначні погляди на смерть К.Сверчевського. Такі дослідники, як Т.Ольшанський, Є.Місіло, Р.Дрозд, Г.Мотика, висловлювали думки про невикладковий характер смерті генерала та про зацікавленість у ній комуністичних спецслужб².

Для того, щоб окреслити реальний хід подій і мати можливість зробити певні висновки стосовно цього питання, доцільно співставити існуючу в науковому обігу інформацію УПА та польських слідчих органів. Якщо звернутися до джерел УПА, то в одному з післявоєнних збірників документів можна знайти звіт учасника бою, достовірність якого викликає певні сумніви. Все ж, за даними свідка, нам відомо, що сотня “Хріна” напередодні бою квартирувала на горі Хрещата, поблизу переходу із села Манева до Колоніць. 28 березня 1947 р. о 7.30 “Хрін” дав наказ трьом чотам “Граня”, “Оріха” і “Зенка” вийти на операцію, а о 9.39 сотня вийшла на край лісу по трасі Балігород-Цісна. Очевидець згадує, що саме у цей час з боку Балігороду їхали дві відкриті автомашини та дві вантажні, по яких, як тільки вони порівнялися, був відкритий вогонь (дані недостовірні, оскільки їхали тільки дві автомашини – і.ц.). Увечері розвідка нібито донесла, що польські втрати становили 6 вбитих і 5 поранених, серед яких був

і генерал К.Сверчевський³.

Більш правдоподібною є інформація про бій, яку отримали польські контррозвідники у кінці червня 1947 р., коли в полон до оперативної групи (ОГ) “Вісла” потрапили три бійці із сотні “Хріна” та один із сотні “Стаха”. На основі їхнього допиту командувач ОГ генерал С.Моссор підготував рапорт про вбивство генерала К.Сверчевського. За свідченнями полонених, у переддень нападу (27 березня 1947 р.) об’єднані сотні “Стаха” і “Хріна”, загальна кількість близько 140 чоловік, під керівництвом сотні “Хріна” перебували в лісі за 2 км на північ від місцевості Рабе, куди прибули за два дні перед акцією з гори Хрещата. Приблизно о 16.00 “Хрін” видав наказ, щоб на 3.00 наступного дня був готовий сніданок, оскільки після нього відразу сотні вирушать на операцію, метою якої буде захоплення військових припасів у відділів польського війська, які вранці мали проїжджати по дорозі з Балігороду до Цісни⁴. Після розміщення сотні та зайняття нею позицій “Хрін” особисто розпорядився дати команду про початок вогню, коли появляться автомобілі з військовим підрозділом. Усі допитувані одноставно вказували на відсутність інформації у сотні “Хріна” про те, що дорогою буде проїжджати генерал⁵. Того ж дня о 19.00, побоюючись акції-відповіді за напад на польський військовий підрозділ, сотня “Хріна”, яка надалі була об’єднана із сотнею “Стаха”, вирушила до Чехословаччини. Після двох днів перебування у Чехословаччині сотні повернулися в район гори Хрещата. Тільки тоді у селі Тужанськ бійці сотень прочитали в газеті “Дзєннік Польскі”, що в засідці, яку вони підготували, був убитий генерал. Навіть після прочитаного повідомлення стрільці сотень мали сумнів щодо правдивості інформації. І лише отримавши додаткові дані про цей випадок від цивільного населення, зрозуміли, що це правда⁶.

Зіставлення двох джерел інформації свідчить про поверховий характер першого, в якому опис подій немає реального підтвердження, зокрема щодо часу виходу бійців на операцію, кількості вбитих і стосовно отримання блискавичних відомостей про вбивство генерала. Натомість дані допиту бійців УПА дозволяють зробити висновок, що дата і місце операції були визначені заздалегідь, тобто вони не мали випадкового характеру, але ніхто з бійців, окрім командирів, не знав головної мети військової акції, і про її результати вони отримали інформацію з польських газет.

Ще задовго до цього допиту, на початку квітня 1947 р., відразу після вбивства генерала, було проведено два слідства на рівні Генерального штабу Війська Польського та Міністерства громадської безпеки. 11 квітня 1947 р. на ім’я начальника Генерального штабу Війська Польського був надісланий рапорт про обставини смерті генерала К.Сверчевського, який підготував заступник начальника оперативного управління Генерального штабу полковник Пшонський. Згідно з рапортом, напад було здійснено за 6 км на південь від Балігороду з правого боку шосе. Однак автомобілі проїхали ще 400-450 метрів і затрималися так, що могли бути ушкоджені вогнем УПА тільки з тилу. Перебуваючи з лівого боку шосе, К.Сверчевський був перший раз легко поранений, а під час переходу від дороги до струмка на відкритій території отримав другий смертельний постріл в плечі під ліву лопатку⁷. Особлива увага зверталася на той факт, що після проведення інспекції в 34 полку піхоти генерал К.Сверчевський висловив бажання здійснити перевірку 37-ї комендатури прикордонних військ у Цісні. При цьому відзначалося про передбаченість такого рішення, оскільки ще в Кракові К.Сверчевський планував відвідати одну з найвіддаленіших комендатур⁸. Відомо також, що програму інспекції обговорювали 23 березня у Кракові, а згодом – 26 березня в Жешові⁹. Тому не можна погодитися з думкою про випадковість перевірки цієї комендатури.

У рапорті наголошувалося, що охорона генерала К.Сверчевського на всій трасі Сянок (місце нападу) була недостатньою, хоч місцеві командири мали у своєму

розпорядженні достатньо сил для організації відповідної охорони. На думку слідчих, командир 8 дивізії піхоти, а насамперед – командир 34 полку піхоти злегковажили небезпекою на трасі Балігород-Цісна і, добре знаючи складну ситуацію у місцевості, не вжили усіх заходів для створення належної охорони заступнику міністра та командувачу військовим округом¹⁰. Під час нападу УПА охорону генерала К.Сверчевського становили 23 солдати і 2 офіцери, оскільки відразу після виїзду з Балігороду вийшов з ладу один вантажний автомобіль, у якому знаходилася частина охорони. В одному з рапортів зауважувалося, що навіть для охорони командирів полків направляли не менше, ніж 100 солдатів, враховуючи той факт, що дорога Балігород-Цісна знаходилася під контролем УПА, а не польського війська¹¹. Серйозні зауваження були й стосовно ведення телефонних розмов у всіх підрозділах дивізії, які відбувалися без обережності та збереження військової таємниці¹².

Саме на підставі цього рапорту начальник оперативного відділу II оперативного управління Генерального штабу підполковник Коссовський зробив висновки, що швидше за все підрозділ УПА володів інформацією про приїзд генерала до Цісни. Серед аргументів, які наводились, увага була звернута на той, за яким генерал проводив інспекцію послідовно – від Кросно до Цісни, а це давало можливість прогнозувати маршрут його пересування. Водночас організація засідки засвідчила, що генерала очікували в напрямку Балігороду до Цісни, а в місці, де було вчинено напад, протягом півроку не було жодних військових сутичок¹³.

У той самий час, 17 квітня 1947 р., Міністерство громадської безпеки (МГБ) підготувало власну інформацію про обставини загибелі генерала К.Сверчевського. Привертає увагу той факт, що в її підготовці взяли участь директор слідчого департаменту Міністерства громадської безпеки Польщі підполковник Ю.Рожанський та радянський радник слідчого департаменту МГБ підполковник Ніколашкін¹⁴. Виклад перебігу подій не відрізнявся від рапорту Генерального штабу, але тоді, за даними історика Є.Місילו, уже була проведена балістична експертиза, результати якої засвідчили, що останній – третій, а не другий, смертельний постріл було зроблено у так би мовити “мертвому полі”, коли К.Сверчевський знаходився у захищеній від вогню УПА зоні. Але з невідомих причин матеріали балістичної експертизи не були включені до рапорту¹⁵. Різнилися і висновки обох рапортів. Якщо у першому рапорті звинувачуються лише командири, то у рапорті МГБ, визнаючи, що охорона генерала на трасі Балігород-Цісна була організована незадовільно, комісія все ж дійшла висновку, що причиною вбивства стало раптове рішення генерала про інспекцію прикордонної комендатури, що у свою чергу, не дало можливості організувати належну охорону. У зв'язку з цим комісія запропонувала не притягати до карної відповідальності осіб, які супроводжували генерала, вказуючи на необхідність проведення слідства в напрямку вивчення широких контактів між українським та польським підпіллям¹⁶.

Зважаючи на остаточні висновки комісії, зовсім не випадковим виглядав офіцерський наказ міністра оборони маршала М.Жимерського, щоб командир 8 дивізії піхоти Ю.Білецькому та командир 34 полку піхоти підполковнику Я.Герхарду як відповідальним за безпеку доручених їм осіб винести суворі догани¹⁷. Окрім того, було підписано генеральський наказ, у якому командувачу військовим округом №5 генералу дивізії М.Вечковському було зроблено нагадування¹⁸.

Впадає у вічі й той факт, що у дослідженнях, присвячених цій темі в період ПНР, автори намагалися підвести до думки, що засідка була організована проти четвертої маневреної групи прикордонних військ, яка в кінці березня 1947 р. повинна була передислокуватися з Цісни до Кошаліна. Зауважується, що ОУН могла мати таку інформацію, оскільки військовослужбовці та члени їх сімей говорили про це

відкрито¹⁹. Цілком можна погодитися з таким твердженням, оскільки дійсно 1 квітня, через декілька днів після нападу на групу генерала К.Сверчевського, практично на тому самому місці підрозділ УПА в годинному бою повністю знищив підрозділ 4 маневреної групи. У результаті цього 18 осіб загинули, 10 пропали безвісти і тільки 2 поранених залишилися живими²⁰. Але цей факт свідчить й про інше: командування підрозділів УПА виводило свої групи у цей район на операції, маючи конкретні дані про пересування військ. У такому випадку 28 березня групи УПА були в засідці з конкретною метою, значить, що дорогою їхатиме не 4 маневрена група.

Справа вбивства підрозділами УПА генерала К.Сверчевського надалі залишається таємницею, хоч багато фактів свідчать про можливу причетність до неї польської комуністичної верхівки. До розслідування цієї справи повернулися у кінці 1970 р., але при загадкових обставинах з квартири колишнього міністра М.Нашковського були викрадені документи, які стосувалися роботи комісії у справі смерті К.Сверчевського, а через декілька днів було вбито одного з членів цієї комісії та безпосереднього учасника тих подій Я.Герхарда²¹. Залишаючи осторонь питання стосовно замовників вбивства К.Сверчевського, варто погодитися з Є.Місилом, що смерть генерала була використана для обґрунтування рішення про виселення українців і проведення агресивної пропагандистської кампанії, яка поглибила антиукраїнські настрої у польському суспільстві²². Оцінюючи ситуацію після загибелі генерала К.Сверчевського, командир сотні “Хрін” в інформаційному бюлетені УПА відзначав, що “після смерті генерала Сверчевського, ще більше польське населення відкрило своє правдиве обличчя. Воно прагне помсти. Дуже жаліє Сверчевського як солдата. Прагне виселення всіх українців до СРСР”²³.

УПА також використало вбивство для своєї пропагандистської кампанії. Один із керівників УПА під псевдо “Я” у своєму листі, датованому 2 квітня 1947 р., запитував: “Який відділ кропнув Сверчевського? Передайте йому від мене глибоку шану. Це був дуже великий успіх. Цілий тиждень гомоніли про це всі радіостанції світу. Це добрий початок на весну – Дай Боже більше таких”²⁴.

Другою, не менш суперечливою проблемою є і залишатиметься питання, так би мовити, “руки Кремля” у підготовці та проведенні операції “Вісла”. У польській історіографії, незалежно від позитивних чи негативних оцінок цієї операції, все ж простежується спроба пов'язати проведення її з радянською верхівкою. Наприклад, відомий дослідник цієї проблеми Т.Ольшанський звертає увагу на той факт, що за проходженням операції „Вісла” спостерігав, якщо фактично нею не керував, радянський генерал Серов, який тоді був на посаді головного радника в Міністерстві громадської безпеки Польщі²⁵. Місце мають також спроби визнати опосередковану причетність кремлівського керівництва до прийняття рішення про проведення операції. Так, Б.Бобуся звертає увагу на побоювання тодішнього польського керівництва, що непевна ситуація та відсутність контролю на прикордонних територіях з часом могли б створити підстави для висунення з боку сусіда територіальних претензій та для приєднання до Радянського Союзу територій ПНР з етнічно мішаним населенням²⁶.

Для багатьох дослідників аргументом на користь участі в цій операції СРСР є лист міністра оборони М.Жимерського від 14 квітня 1947 р. до міністра оборони СРСР М.Булганіна, у якому повідомлялося, що польський уряд прийняв рішення остаточно очистити від УПА польсько-чехословацьку прикордонну територію на лінії Новий Сонч – Стара Любовня, аж до кордону з СРСР. Одночасно повідомлялося про переселення українців з цих районів на територію північно-західних воєводств, де вони будуть вважатися сільськогосподарськими осадниками. Польська сторона просила зміцнити кордони та інформувала, що акція розпочнеться 20 квітня і триватиме

2 місяці²⁷. Аналогічний лист було направлено до міністра оборони Чехословаччини Л.Свободи²⁸. 16 квітня 1947 р. на засіданні Державного комітету безпеки Польщі було також запропоновано узгодити з урядом СРСР і Чехословаччини питання про входження до оперативної групи “Вісла” представників від СРСР і Чехословаччини²⁹.

Але всі ці події відбувалися після прийняття польським комуністичним керівництвом рішення про проведення депортаційної операції. Натомість дослідників цієї проблеми цікавить, коли радянське керівництво отримало інформацію про підготовку цієї операції і яка була його реакція?

Двадцять сьомого квітня 1947 р., за добу до вбивства заступника міністра оборони К.Сверчевського та в день представлення заступником начальника Генерального штабу С.Моссором на засіданні Державної комісії безпеки концепції щодо виселення українців, оперативний відділ III управління Генерального штабу Війська Польського підготував рапорт про стан безпеки в державі за період від 1 до 25 березня 1947 р. У ньому йшлося, що вирішення української проблеми, яка стосується території Жешівського, Люблінського та частково Краківського воеводств, є надзвичайно важливою справою, яка буде впливати на результати подальшої боротьби з УПА. Зауважувалось, що оскільки СРСР не приймало людей з таких районів на свою територію, необхідно провести акцію переселення окремих сімей на “повернуті землі”, де вони можуть швидко асимілюватися³⁰. Як видно, головна думка була запозичена з листового повідомлення С.Моссора, яке містило результати інспекційної поїздки по Краківському військовому округу. Привертає увагу те, що в обох документах постійно говориться про небажання СРСР приймати українців.

Дійсно, радянське керівництво, зважаючи на те, що репатріація була завершена влітку 1946 року і репатріаційні комісії були розпущені, не хотіло повертатися до цього питання. Але в даний час немає жодного документа зі свідченнями про порушення польською стороною до 28 березня 1947 р. перед кремлівським керівництвом питання про відновлення репатріації українського населення. Натомість у науковому обігу є документ без дати, однак можна стверджувати, що він був підготовлений у кінці березня 1947 р., відразу після смерті К.Сверчевського. Мова йде про лист заступника голови Ради Міністрів та міністра закордонних справ УРСР Д.Мануїльського до секретаря ЦК КП(б)У Л.Кагановича, в якому повідомляється (з покликанням на слова заступника міністра закордонних справ СРСР В.Гусєва), що Посольство СРСР у Варшаві заявило про намір польського керівництва у зв'язку з убивством генерала К.Сверчевського прийняти рішення про переселення всіх українців з Жешівського і Люблінського воеводств на територію колишньої Східної Пруссії. Мова йшла про 15-20 тис. осіб, при цьому зауважувалося, що, на думку польського уряду, частина українців буде проситися виїхати в УРСР, тому позбавляти їх такої можливості не потрібно. Д.Мануїльський запропонував В.Гусєву відповісти, що уряд УРСР, зважаючи на закінчення репатріації, не може прийняти одночасно вказану кількість переселенців³¹. Зміст листа свідчить, що радянське партійне керівництво вперше отримало інформацію про намір депортувати українське населення від дипломатів вже після того, коли польський уряд прийняв рішення про проведення акції. Наведена в листі польською стороною цифра переселенців – 15-20 тис. осіб – мала б також зупинити СРСР у проведенні нової репатріації, саме тому в листі-відповіді було запропоновано радянській стороні приймати переселенців в індивідуальному порядку через консульство СРСР у Польщі³². Звичайно, що після такої відповіді депортацію було розпочато.

Досить серйозним фактом на користь тези про безпосередню непричетність радянського керівництва до депортації українського населення є запис бесіди посла Польщі в СРСР М.Нашковського з міністром закордонних справ СРСР В.Молотовим,

яка відбулася 12 червня 1947 р. і тривала більше години. Привертає увагу той факт, що у розпалі бесіди про операцію “Вісла” В.Молотов не задав жодного запитання про її проходження, і М.Нашковський, зі свого боку, також не порушив цього питання. Натомість розглядалися справи проведення додаткової репатріації польських громадян, які відбували ув'язнення в радянських таборах, повернення культурних цінностей, доля порту Шецін, ратифікації договору з Італією і навіть справа Судану тощо³³. Така поведінка В.Молотова могла свідчити про те, що кремлівське керівництво розглядало цю операцію як внутрішньопольську проблему.

Якщо переглянути радянські документи, які опосередковано причетні до самої операції “Вісла”, то виявиться, що вони лише констатують події, і то в тих випадках, коли стосуються інтересів радянської сторони. 26 травня 1947 р. міністр внутрішніх справ УРСР Т.Строкач інформував секретаря ЦК КП(б)У Л.Кагановича про те, що боротьба польського війська з УПА і переселення українських сімей з прикордонної смуги на західні території Польщі викликала велике незадоволення в українського населення і його прагнення до переїзду на постійне місце проживання в СРСР. За даними Т.Строкача, тільки за 15 днів у травні 1947 року в СРСР прибуло, нелегально перейшовши кордон, 20 сімей в кількості 104 особи³⁴. Мали місце також повідомлення про знайдені в ешелоні на польсько-радянському кордоні листівки, написані українською мовою, які містили звернення до Верховної Ради СРСР і безпосередньо до Сталіна з проханням переселити українців на територію Радянського Союзу. Цікаво, що Т.Строкач висловив прохання не повертати біженців, а розселити їх у західних областях УРСР³⁵.

Очевидно, нелегальний перехід кордону українцями відбувався протягом усієї операції і навіть після її завершення. Адже не випадково на початку вересня 1947 р. Т.Строкач видав розпорядження для прикордонних загонів у зв'язку із заявами польських громадян українського походження щодо прийому їх на проживання в СРСР. У цьому розпорядженні Управлінням прикордонних загонів суворо заборонялося приймати від польських громадян заяви, а також здійснювати у зв'язку з цим будь-які дії. З поданих прикордонними військами довідок видно, що всі особи, які писали заяви на проживання в СРСР, у різний час були переселені польськими військами із прикордонної зони у північно-західні воеводства Польщі³⁶.

Характеризуючи причетність СРСР до проведення операції “Вісла”, слід погодитися з думкою Т.Ольшанського, що взірцем для її підготовки стала сталінська школа “вирішення національних питань, яку представляли численні радянські інструктори, особливо в службі безпеки та війську”³⁷. Але в будь-якому випадку немає підстав стверджувати, що операція була здійснена за вказівкою Кремля. Відомий авторитет в українсько-польських стосунках Б.Осадчук також абсолютно не погоджується з думкою про те, що нібито Кремль керував операцією “Вісла”, вважаючи таке рішення виключно польським, якому ніхто не суперечив³⁸.

Отже, стосовно розглянутих проблем, слід відзначити, що у вбивстві генерала К.Сверчевського могла бути зацікавлена частина польського генералітету і спецслужб, оскільки його авторитет у війську і в польському суспільстві певною мірою міг перешкоджати реалізації їхніх планів. Використавши УПА в знищенні генерала, польська комуністична верхівка провела ідеальну пропагандистську кампанію, після якої польське суспільство було позбавлене всіх сумнівів щодо доцільності проведення депортаційної акції українського населення як складової плану ліквідації УПА на території Польщі.

З приводу участі СРСР у підготовці та проведенні операції “Вісла” існуючі в науковому обігу документи свідчать, що Кремль не перешкоджував її здійсненню, оскільки аналогічні депортації стали нормою в епоху сталінізму. Проте операція “Вісла” відбувалася не за вказівкою Москви. Причини її виникнення мали суто польський

характер, і комуністична верхівка в тих умовах отримала ідеальний панс раз і назавжди остаточно вирішити українське питання в Польщі.

- ¹ Redziński M. 8 dywizja piechoty w walce z OUN-UPA (lipiec 1945-lipiec 1947) // W walce ze zbrojnym podziemiem 1945-1947. – Warszawa, 1972. – S. 80; Płaskowski T. Ostatnia inspekcja gen. broni Karola Świerczewskiego (23-28.03.1947 r.) // Wojskowy Przegląd Historyczny. – 1983. – № 4. – S. 105.
- ² Olszański T. Wokół Akcji “Wisła” // “Colloquium Narodów”. Materiały z Sympozium “Litwini, Białorusini, Ukraińcy, Polacy – przesłanki pojednania. – Łódź, 1987. – S. 114; Akcja “Wisła”. Dokumenty. Opr. E. Misilo. Warszawa, 1993. – S.23; Drozd R. Droga na Zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji “Wisła”. – Warszawa, 1997. – S.35-36; Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943-1948. – Warszawa, 1999. – S.387.
- ³ Українська Повстанська Армія. Збірка документів за 1942-1950 рр. Частина перша. – Видання Закордонних частин ОУН, 1957. – С. 239-240.
- ⁴ Centralne Archiwum Wojskowe (далі – CAW), IV.521.9.96, k.167.
- ⁵ Ibidem, k.168.
- ⁶ Ibidem, k.167-169.
- ⁷ CAW, IV.501.1/A.621, k.5.
- ⁸ Ibidem, k.4.
- ⁹ Płaskowski T.. Ostatnia inspekcja gen. broni Karola Świerczewskiego (23-28.03.1947 r.) // Wojskowy Przegląd Historyczny. – 1983. – № 4. – S.110.
- ¹⁰ CAW, IV.501.1/A.621, k.4.
- ¹¹ Płaskowski T.. Ostatnia inspekcja gen. broni Karola Świerczewskiego... – S.108.
- ¹² CAW, IV.501.1/A.621, k.6.
- ¹³ Akcja “Wisła”. Dokumenty. Opr. E. Misilo... – S.83.
- ¹⁴ Ibidem. – S.117.
- ¹⁵ Ibidem. – S.116.
- ¹⁶ CAW, IV.501.1/A.621, k.17-18.
- ¹⁷ Ibidem, k.50.
- ¹⁸ Ibidem, k.51.
- ¹⁹ Redziński M. 8 dywizja piechoty w walce z OUN-UPA... – S.80.
- ²⁰ Ibidem. – S.81.
- ²¹ Див. детальніше: Motyka G. Tak było w Bieszczadach... – S.387-388.
- ²² Akcja “Wisła”. Dokumenty. Opr. E. Misilo... – S.23
- ²³ Цит. за: Redziński M. 8 dywizja piechoty w walce z OUN-UPA... – S.83.
- ²⁴ CAW, IV.501.1/A, sygn.607, k.192.
- ²⁵ Olszański T. Historia Ukrainy XX w. – Warszawa, 1994. – S.237.
- ²⁶ Bobusia B. Przesiedlenia ludności ukraińskiej w ramach akcji “Wisła” w świetle akt zespołu Głównego Pełnomocnika Rządu ds. Ewakuacji w Rzeszowie i wybranych akt PUR w Rzeszowie // Rocznik Historyczno-Archiwalny. – 1994. – T.VII/VIII. – S.214.
- ²⁷ Akcja “Wisła”. Dokumenty... – S.90.
- ²⁸ Ibidem. – S.89-90.
- ²⁹ Ibidem. – S.92.
- ³⁰ Ibidem. – S.62.
- ³¹ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф.1, оп.23, спр.4359, арк.55-56; Депортації. Документи, матеріали, спогади. – Львів, 1998. – Т.2. – С. 204-205.
- ³² ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.4359, арк.56.
- ³³ Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej, z.6, t.521, w.33, k.5-7.
- ³⁴ ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.4359, арк.51; Депортації... Документи... – Т.2. – С. 253.
- ³⁵ ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.4359, арк.52; Депортації... Документи... – Т.2. – С. 253-254.
- ³⁶ ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.4359, арк.157.
- ³⁷ Olszański T. Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947 // Wieź. – 1991. – № 11-12. – S.231.
- ³⁸ “Розкриймо карти, панове!” Розмова з професором Вільного університету в Західному Берліні Богданом Осадчуком // Зустрічі. – 1990. – №1-2. – С. 30.

Богдан КИДРАТЮК

ЛІТОПИСНИЙ МИТУСА: ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ УСТАЛЕНОГО ОБРАЗУ

Національне відродження, звільнення від шовіністичних ідеологій дозволяють переглянути спрощений погляд на літописного Митуса, якого в радянській історіографії зазвичай показували тільки як співця. На жаль, так переважно його трактують й у теперішніх шкільних і вузівських підручниках. Однак, на наш погляд, таке представлення “словутнього півця” не сприяє виробленню правильних уявлень про музичну культуру Галицько-Волинського князівства. Звичайно, часом набагато простіше, віддавши перевагу одній із гіпотез, твердити атеїстичне: “Митуса – не церковний співак (дяк)”, а “народний співець”, який до того ж відмовився служити князеві.

Остання думка, на наш погляд, особливо активно пропагується майстрами художнього слова. Ще 1850 р. Микола Костомаров, узявши епіграфом до поезії “Співець Митуса” цитату з Іпатського літопису: “Словутнього півця Митусу, древле за гордость не восхотівша служити князю Данилу, раздраного, аки связаного, приведоша”¹, зображає його далі як противника князя-державотворця. А 1861 р. Михайло Максимович у статті “Замітка о словутом півці Митусі”² твердить інше: “Митуса (т.е. Димитрій) былъ знаменитый въ свое время церковный півецъ, принадлежавший къ півчимъ владыки Перемышльскаго, но не хотівший прежде поступить въ півчіе князя Данила Романовича”³. У даному випадку слід відзначити, що М. Костомаров писав художній твір, а М. Максимович – наукове повідомлення. А до істини в науці та художній творчості різні підходи. Показовим щодо цього є пояснення Івана Франка, який зауважував, що він у своїй поезії “Бунт Митуса” трохи інакше, аніж М.Костомаров, мотивував “виступ проти князя Данила, причім, користуючися свободою поетичного помислу, відступив дальше від історичної дійсності, ніж се вчинив Костомаров”⁴.

Таким чином, існують різні трактування образу літописного Митуса. Якщо звернути увагу на роль Церкви в державотворчих процесах (адже не випадково майбутній король Данило підпорядкував, як твердять на основі аналізу літопису Володимир Пашуто, усі єпископські катедри південно-західної Русі великокнязівській владі⁵), а також на місце в літургії талановитого дяка (церковнослужитель зі світських людей, який не мав ніякого ступеня священства), то Митусина відмова “служити князю Данилу” підтверджує версію

Митуса. Фрагмент композиції
М.Фіголя “Галицька трійця”.
1986 - 1988. Полотно, олія. 62x141

М. Костомарова в тій її частині, де йдеться про співця як антагоніста князя.

Зважаючи на різне трактування літописного оповідання, І. Франко у 1914 р. в історичному екскурсі наприкінці дещо доповненої поезії «Бунт Митуса» (уперше надрукована 1875 р.) пояснює ім'я «давнього галицько-руського співака»⁶, сумнівається в правильному розумінні М. Максимовичем цього літописного оповідання. І. Франко відзначив, «чому літописець уважав потрібним назвати церковного дяка «словутьним» і приписувати йому надмірну гордість, що не дозволяла йому вступити в службу князя» і пропонував не «класти сього співака в один ряд із староруським Бояном або співаком Ігоря..., пара йому хіба той «скопець Мануйло, півець гораздый», що самотреть із Греції прийшов до боголюбивого князя Мстислава в р. 1137...». У всякім разі з оповідання літопису видно, що Митуса

М. Канюс. Співець Митуса. 1993.

Оригінальна графіка. 18x25.

та лаконічні, немов останки давніх пісень»⁹. Створюючи «План викладів історії літератури руської», І. Франко передбачав читати студентам «свідчення про співання, пісні і спів у давній Русі, Боян, Митуса»¹⁰. Отже, дослідник допускав, що Митуса міг бути як дяком, так і співцем.

Перший перекладач Галицько-Волинського літопису українською мовою Теофіл Коструба тлумачить Митусу як «співця»¹¹. На відміну від нього, Леонід Махновець пізніше перекладає по-іншому – «співака», у примітці щодо цього пояснюючи: «З тексту виходить, що Митуса був півчим при єпископському дворі, очевидно, з феноменальним голосом»¹². А в «Іменно-особовому покажчику» Літопису руського знаходимо ще й таку інформацію: «Митуса (Дмитро), славетний співак владики (єпископа) перемишльського; не хотів служити Данилові Романовичу»¹³. Отже, Л. Махновець, як і решта дослідників, по-своєму тлумачить значення слова «півець». І це не випадково, таке слово має декілька значень: 1) «півець, искусник в пінії»; 2) «півець, слагатель пісень»; 3) «псаломпівець»; 4) «музикант»; 5) «церковний півець, півчий»; 6) «псаломщик»¹⁴. Хоч у час збирання Ізмаїлом Срезневським матеріалів до словника існували вже різні версії щодо соціального статусу Митуса, однак тільки друге значення цього слова вчений ілюструє прикладом-фразою з

літопису про «словоутяного півца Митусоу».

Суспільне значення діяльності дяків у давнину пояснюється тим, що вони зі священниками й дяконами (їх разом називали клірос (клирос) або крилос) дбали про дотримання встановленого порядку церковних співів і збереження їхньої чистоти. Щодо сакральної музики та важливості ролі в ній дяка, то додамо, що він веде зі священником богослужіння. Оскільки дотримання його канонів у церковному обряді потребувало освічених служителів, то, цілком імовірно, дяки проходили певне навчання. Водночас із виконанням своїх прямих церковних обов'язків дяки вчили дітей грамотності й співу (дяковчителі), адже мусили дбати про поповнення церковного хору новими півчими. Завдяки своїй освіченості дяки часом працювали в княжих канцеляріях чи очолювали їх, тобто виконували урядові обов'язки канцлера.

Детально про одного з дяків оповідає Галицько-Волинський літопис під 1219 р., відображаючи битву вояків польського князя Лешка та військ угорського короля Коломана з раттю Мстислава Удатного біля Городка: «Тоді ж Василь, дяк, за прозвищем Молза, застрілений був під городом, і [боярина] Михалка Скулу вбили, догнавши на [річці] Щирці. І голову йому вони одрубали, три цепи знявши золоті, і принесли голову його до Коломана»¹⁵. Цей опис засвідчує не тільки те, що дяки брали участь у боях (імовірно, для налагодження духовного співу воїнів – зміцнення їхньої сміливості¹⁶), а й роль церковнослужителів у суспільному житті. Літописець спочатку згадав про смерть Василя Молзи, а потім уже – про загибель багатого дружинника-боярина.

І. Франко висловлював сумніви щодо тлумачення деяких слів у перекладі самого оповідання літописного зведення, де говориться про Митусу: «Речення про те, що його в досить незвичайним і неясно описаним стані («раздрана и икы – варіант іншого рукоп[ису]: акы – связана») привели до князя Данила, зв'язане із попереднім оповіданням про напад Данилового дворецького Андрія на Перемишль зовсім механічно. Його можна розуміти так, що вхоплення та поневолення Митуси відбулося в тім самім часі й тими самими людьми, але, може, й зовсім не в Перемишлі. Слова про стан Митуси, в яким його приведено до Данила, в обох текстах літопису не ясні»¹⁷.

Знаючи нині, в яких несприятливих ідеологічних умовах доводилося І. Крип'якевичу працювати над книгою «Галицько-Волинське князівство» та з якими труднощами стикались у свій час організатори першого її видання¹⁸, стає зрозумілим віднесення (на наш погляд, з метою зменшення ідеологічних прискіпувань) у цій роботі Митуси до «народних співців»¹⁹. Адже «словутьний» митець міг бути ще й автором і виконавцем багатьох пісенних творів. Хоч І. Крип'якевич як учень і продовжувач справи Михайла Грушевського не міг не знати думки свого вчителя про те, що Митуса «був тільки сьпівак, і то мабуть церковний»²⁰.

У багатотомних роботах з історії української музики лише згадується про галицького музиканта, або відзначається, що «незвичайним церковним співаком, мабуть, був «славетний співак Митуса»²¹. Написання «співець» і «співак», очевидно, свідчить про існування різних версій не тільки стосовно діяльності Митуси, а й щодо його соціальної ролі (співця, просто церковного співака, дяка тощо).

В історичній літературі останнього десятиріччя це питання розглядається більш детально. Наприклад, у «Довіднику з історії України», читаємо: «Митуса (? – ?). (Можливо, зменшене ім'я Дмитро). Знаменитий співак... Більшість дослідників (Л. Черепнін, В. Папуто, М. Сидоров та ін.) вважають, що в літописі йдеться про придворного поета, який брав участь у політичній боротьбі. Малоімовірною уявляється поширена в XIX ст. думка, ніби Митуса був церковним півчим (М. Максимович, В. Металов). Ми маємо Митусу за своєрідного давньоруського трубадура, співця феодальної анархії, вороже наставленого до князя Данила та його програми об'єднання Галицько-Волинської Русі»²². А в «Історії України в особах» зазначено: «Перемишльський єпископ, мов справжній князь – а він таки ним і був, але не світським, а духовним, – мав пишний і багатий двір. Він мав навіть

Збирацька праця владики у Львові не тільки не вщухає, а ще більше розгортається. На початку 1905 року експонатів у п'яти кімнатах так багато, що митрополит починає задумуватися над науковим упорядкуванням; а одна пані Ольга Бачинська, дотеперішня працівниця музею, не в силі була цього зробити. Отже, митрополит запрошує собі помічника до музейної справи в особі молодого науковця доктора Іларіона Свенціцького. Того ж таки року Свенціцький відряжається до Центральної та Східної України, Росії, Білорусі та Литви для закупівлі антикварних церковних речей, а після повернення з багатим мистецьким ужином знову об'їжджає ближчі до Львова краї – церкви й каплиці Бойківщини і Лемківщини. Досі Іларіон Свенціцький найбільше цікавився стародавніми рукописними та стародруківаними книгами. Відтепер, не без впливу Митрополита, він заглиблюється у містичний світ ікони і стає її поважним знавцем і цінителем.

Через кількоразове збільшення експонатів Церковного музею (бо до збирацької роботи підключилися, після Свенціцького, ще Модест Сосенко, Олександр Павляк, Амвросій Андрохович, Вадам Щербатівський, Олександр Сушко, Йосиф Боцян, Ярослав Пастернак, Константин Богачевський, ряд священників та учнів Львівської Духовної Семінарії), митрополит Андрей купив у 1906 році для Церковного музею особняк польського митця Яна Стики навпроти собору Святого Юра, а в 1911 році – палац Дуніковського на вулиці Мохнацького (тепер Драгоманова, 42).

З цього часу Церковний музей офіційно названо «Національним Музеєм у Львові» і під цією назвою зареєстровано владою Галицького намісництва; причому Митрополит рішуче відхилив пропозицію членів кураторії музею Тадея Соловія, Івана Левицького й Івана Чапельського назвати колекцію «Музеєм імені Митрополита Андрея графа на Шептицях – Шептицького». Отримавши великі нові приміщення, владику Андрей на засіданнях кураторів постійно підкреслював необхідність якнайшвидше збирати, скуповувати всю церковну старовину. Напередодні Першої світової війни, в січні 1914 року, передчуваючи наближення великої руїни, він говорив працівникам Національного Музею та членам кураторії: «Усі гроші – на збирання, бо тепер саме крайня пора! Старовина з дня на день нищиться! Чужі речі продати – і набути своє». А незадовго до того, як митрополит сказав ці слова заохоти, він передав 13 грудня 1913 року, в день свого небесного покровителя – апостола Андрея – музей з усіма колекціями, будинками у власність українському народові, з широким доступом усіх відвідувачів. На свято передачі музею народові до Львова приїхали українські єпископи, священники, урядовці Галичини. Преса, громадськість оцінювали подію як справжній князівський дар, адже, по суті, це була приватна колекція, з якою її господар розлучився радісно й великодушно, хоч би якою дорогою вона для нього була.

Третій напрям діяльності митрополита Андрея Шептицького стосовно мистецтва ікони – це згуртування навколо Церковного, а відтак і Національного Музею науковців-іконознавців, реставраторів темперного мистецтва, малярів-іконописців. Митрополит поставив мистецтво ікони в центр науково-дослідної роботи у заснованих ним музеї. Так, філолог за освітою Іларіон Свенціцький досліджував тривалий час ікони і став визначним фахівцем з історії української галицької ікони XV – XVI століть, написавши багато праць, серед яких дві книги, альбом і монографія про галицькі ікони цих двох століть (1928 – 1929 роки). Мистецтвознавець Михайло Драган видав двотомну працю про архітектуру дерев'яних церков і монографію про різьбу іконостасів. Михайло Бойчук реставрував ікони, досконало вивчивши техніку малярства, стилі давніх майстрів. Саме тут формувалася його неповторна малярська манера, яку він так щедро підносив потім у Києві і за яку заплатив своїм життям. На основі ікон Національного Музею вивчав давні українські мистецькі стилі архітектор Володимир Пешанський. Ікони багато в чому спричинилися до формування особистих манер творчості таких визначних майстрів образотворчого мистецтва, як Модест Сосенко, Петро I Холодний і його син Петро II Холодний, Ярослава Музика, Ірина Гургула. Збірка ікон Національного Музею, ставши явищем культури всієї Західної України, піднесла

духовність всього українського мистецтва краю у нелегкий міжвоєнний період, рефлекторно започаткувавши творчість тих митців, які після Другої світової війни емігрували в країни Заходу, розвинувши і там мистецтво України, – Святослава Гординського, Якова Гніздовського, Михайла Осінчука, Петра Андрусіва, Христини Дохват, Ювеналія Мокрицького.

Згуртувавши навколо Національного Музею відомих науковців і митців, владику Андрей пильно дбав, щоб прищепити любов до мистецької християнської класики молодим поколінням української людності, особливо обдарованим, здібним до творчості людям. Турбуючись про високий рівень духовної освіти у семінарії та в пізніше відкритій Богословській Академії, владику притягував до себе музик, митців, акторів, письменників, архітекторів. Багатьом з них він виділяв стипендії для завершення вищої освіти у Варшаві, Відні, Мюнхені, Парижі, незважаючи на те, в якій парині – церковного чи світського мистецтва працювали ці люди. Слуга Божий Андрей, будучи чисто церковною і глибоко духовною людиною, розумів, що він живе не в теократичному, а в цивільному суспільстві, де повинні паралельно розвиватися як церковна, так і світська гілки мистецтва. Рідко можна знайти в українській історії князів Церкви, які б так, як владику Шептицький, дбали з однаковою ревністю про світське й церковне мистецтво, про духовну й загальну освіту, про народне і професійне мистецтво. У нього була далекоглядна, справді пройнята Святим Духом, концепція розвитку української культури, якій він підпорядковував і свою пристрасть до збирання, і матеріальну допомогу закладам культури, і підтримку мистецтвознавчих та культурологічних досліджень. А найбільше він підпорядковував цій концепції свій педагогічний хист, уміння виховувати людей не авторитарним тиском на них, а любов'ю і злагодою, уміння ладити з різними людьми, у тому числі з діловими і навіть з опонентами і ворогами України, пом'якшуючи лагідним словом Слуги Божого жорсткі й непримиренні серця. Вороги і задрісники владику Андрея, зважаючи на його контакти з окупантами України – росіянами, поляками, німцями, намагалися звинувачувати його у колаборації, навіть використовували факт його полум'яного українського патріотизму, задля якого він старався безпосередньо впливати на ворожі сили, скасовувати або бодай пом'якшувати репресії супроти українського народу, рятувати українську культуру від геноциду.

У цій богонатхненній стратегії митрополит Андрей Шептицький ще на початку свого майже піввікового й урочистого служіння Богові та народові як архієрей обрав майже забуте на той час мистецтво ікони. Вглядаючись у потемнілі лики Христа, Діви Марії і святих, він пророчо побачив там рефлексію «світла не вечірнього» і вирішив пролити це фаворське світло на свій народ, щоб вивести його з позему, відродити для життя побожного, гідного, цивілізованого. Владика Андрей любив ікону понад усі мистецтва. Ікона спонукала його заснувати і розбудувати Національний Музей у Львові, який за 90 років свого існування набув дійсно національного, всеукраїнського статусу, особливо своєю знаменитою збіркою ікон. Тож і засновник цього музею, людина великого серця і невідомої святості – митрополит Роман Андрей Шептицький заслуговує не тільки на галицьке, а й на загальнонаціональне, всеукраїнське визнання. Він є однією з наймонументальніших постатей української історії та Української Церкви у XX столітті, і, дай Боже, щоб розпочатий ще 5 грудня 1958 року беатифікаційний процес успішно завершився приєднанням імені Слуги Божого Андрея до лику святих Христової Церкви!

Олег ЧУЙКО

ВИВЧЕННЯ МОНАСТІРСЬКИХ ТРАДИЦІЙ В ІКОНОПИСІ ГАЛИЧИНИ

Однією з актуальних проблем українського мистецтвознавства є дослідження монастирського іконописного малярства в Галичині. Розвиток традицій в іконописі монастирів відображає невелика кількість автентичних пам'яток, збережених без істотних змін. Вони є рідкісними взірцями монастирського мистецтва, тому становлять особливу цінність для науки і займають важливе місце в історії регіону.

На жаль, пам'яток, що представляють малодосліджений пласт монастирських традицій Галичини і збереглися без істотних змін, майже не залишилося. Тому надзвичайно важливо ввести рідкісні взірці монастирського мистецтва у науковий обіг та визначити їх місце в історії регіону.

В історичній частині міста Тисмениця (перша згадка про місто в Іпатіївському літописі 1143 р.) під назвою “Монастир” зберігся унікальний комплекс дерев'яної монастирської церкви Різдва Богородиці (1736 р.) та триярусної каркасної дзвіниці-брами (1751 р., перебудовано 1801 р.). У 1732 – 1744 рр. тут діяв василіанський монастир (після 1739 р.), що на правах дочірнього підпорядковувався Ставропігійському Манявському Скиту. Його засновником був Йов Княгинецький (бл. 1550-1621 рр.) – уродженець Тисмениці. Тип хрестово-купольної церкви наслідував план і структуру Хрестовоздвиженської церкви (1681 р.) Скиту Манявського, що, в свою чергу, співставлялося з головним храмом Спасо-Міжгірського монастиря під Києвом. Церква та дзвіниця представляють характерний, відносно добре збережений зразок гуцульсько-покутської школи дерев'яного будівництва.

Спорудження п'ятиярусного іконостасу церкви Різдва Богородиці традиційно пов'язували у краєзнавчій та довідковій літературі з часом побудови храму в 1736 р. На даному етапі вивчення пам'ятки не знайдено достовірних джерел, які б підтверджували дату її появи. Попередній аналіз конструктивних особливостей іконостасу, іконографічно-образної системи та художньо-декоративного оздоблення свідчать про значно пізніше походження ансамблю (середина XIX ст.). Декор конструкції має продуману логічну схему. У ній панує симетрія і статика, що органічно поєднує ансамбль з геометричним членуванням внутрішнього простору церкви – це є характерною ознакою збережених церковних інтер'єрів даного періоду. Замовники і виконавці твору врахували цю особливість. З іншого боку, застосування методу стилізації та наслідування зумовлювалося монастирським статусом закладу. Виправданість історичного підходу при створенні іконостасу з метою збереження давніх традицій обладнання церковного інтер'єру підтверджують інші елементи церкви. У другій половині XIX ст. були споруджені запрестольний образ та два бічні вівтарі, феретрон, а також пристінний амвон католицького типу. Створення їх зумовлено прагненням наблизити обрядовість греко-католицької церкви до канонічних вимог латинської літургії. Нові типи функціонально-художніх елементів вносять помітний дисонанс у внутрішній лаконічний простір храму. При їх створенні використано стилістику європейського походження: скульптурні зображення апостолів, рокайлі, живопис на полотні та нехарактерну для ранньої іконописної традиції іконографію.

Збережені церква, дзвіниця, іконостас та інші елементи інтер'єру дозволяють

реконструювати тип монастирського осідка в тому вигляді, в якому він сформувався в XVIII ст., та простежити тенденції розвитку монастирського іконописного мистецтва в історичній ретроспективі на теренах карпатсько-покутського регіону.

Завжди актуальною буде спроба виділення параметрів “монастирського контексту” в загальному розвитку українського малярства. Невивченість і брак архівних джерел значно ускладнюють цю справу, так само як і значна кількість неопублікованих ще досі творів XVI – XVIII ст., які зберігаються у фондovих колекціях Львова, Луцька, Рівного, Острога, Івано-Франківська. Проте вирішувати цю проблему потрібно хоча б для того, щоб зрозуміти один із найбільш динамічних та своєрідних періодів розвитку галицького іконопису на зламі XVI – XVII ст. і наступну його долю, яка не закінчувалася кінцевим періодом функціонування в класичних формах іконописної стилістики (до кінця XVIII ст.), а мала своє продовження в художніх пошуках XIX – XX ст.

Тенденція до вивчення творчості монастирських іконописців Галичини як одного із напрямків дослідження спадщини минулого з'явилася у другій половині XIX ст. Пробудження національної свідомості супроводжувалося створенням багатьох соціальних, наукових, церковно-релігійних інституцій, які порушували питання охорони давньої архітектури й мистецтва. Перші колекції рукописних і образотворчих пам'яток Галичини сформували історики А. Петрушевич при Народному домі у Львові та І. Шараневич у Ставропігійському інституті, створеному на базі реформованого Ставропігійського Успенського братства. Процес дослідження художніх творів відбувався одночасно з розвитком історичної науки та літературознавства. Універсальну працю в цих напрямках здійснив Михайло Грушевський, написавши “Історію України-Руси”, в якій у широкому контексті соціально-політичних, економічних та культурних відносин з'ясував історичне минуле чернечого руху на Україні та церковні справи. Багато цінних матеріалів, зокрема щодо діяльності Івана Вишенського і рукописних пам'яток галицьких земель, опублікував Іван Франко. Важливу роль у накопиченні творів іконопису як підстави для широкого розгортання наукових розробок, відіграла церковна ієрархія Галичини. На початку 1930-х рр. музей Богословської Академії у Львові налічував понад 1 тис. експонатів церковної археології і мистецтва. Сюди спочатку потрапила одна з найцікавіших ікон XVI ст., що походила з невідомого монастиря в околицях Войнилова на Івано-Франківщині (Національний музей у Львові)¹.

Головним центром наукових досліджень іконопису поступово став Національний музей, заснований галицьким митрополитом Андрієм Шептицьким 1905 р. і багато років очолюваний Іларіоном Свенціцьким. Наявність значного матеріалу пам'яток XIV – XVI ст. і намагання відродити традиційні візантійські основи в греко-католицькому церковному обряді визначили специфічну ідейну направленість тогочасних (поч. XX ст. – кін. 1930-х рр.) наукових досліджень іконопису. Цікавою в цьому відношенні є досить категорична думка А. Шептицького, висловлена 1913 р. у львівському часописі “Діло”, яка, зважаючи на великий авторитет митрополита в художньо-наукових колах, помітно вплинула на розвиток теоретичних досліджень галицького іконопису. “Епоха розвитку українського мистецтва, – писав він, – скінчилася в XVII ст. До того часу створені найкращі пам'ятники нашого мистецтва, їх створили митці, які поєднували в одне ремесло і мистецтво... Але прийшов нещасний бароко, який зірвав нитку традицій і почав процес нищення того, що було наше”². 1928 року Іларіон Свенціцький видав монографічне дослідження найдавнішої частини колекцій Національного музею – ікон XV-XVI ст., яке наступного року доповнилося фундаментальним альбомом “Іконопис Галицької України XV – XVI віків”³. Дослідник виводить зв'язок мистецтва цього періоду з домонгольською добою Київської Русі та підкреслює, що саме на XV – XVI ст. припадає розквіт галицької ікони, а не на

бароковий період XVII – XVIII ст., як стверджували інші, переважно польські історики. І. Свенціцький звернувся до питання взаємозв'язків українського й візантійського малярства, виявив ознаки стильової та іконографічної схожості галицьких ікон і мініатюр з ілюстраціями “Менологія Василя II”, написаного в другому десятиріччі XI ст. (Ватиканська бібліотека, 1613). Оpubліковані І.Свенціцьким твори молдово-волооської іконописної традиції “Предстоячі”, “Розп'яття з предстоячими” (друга половина XVI ст.), що надійшли до Національного музею з Коломиїщини і Долини, підтверджували наявність широких художніх зв'язків місцевої іконописної школи з монастирськими центрами балкано-молдовського ареалу⁴. В процесах XV – XVI ст. особливо активну роль відігравали Сербія і Болгарія. Болгарські рукописні книги так званої “волоосько-болгарської правописно-граматичної школи” в багатьох редакціях поширювалися на північно-східному задунайському просторі. На хвилі зацікавленнь галицьких дослідників доцеховою, переважно монастирською іконописною традицією, розшукуються і публікуються ілюміновані рукописи та ікони монастирського походження: комплекс пам'яток з с.Вільча, походженням з монастирської церкви Успіння Богородиці в Перемишлі (кін. XV – поч. XVI ст.), роботи долиньського майстра Дмитра 1560-х рр. тощо.

У 1926 р. з'являється колективна монографія М.Драгана, В.Пешанського, І.Свенціцького “Скит Манявський і Богородчанський іконостас” з першим описом унікального іконостасного ансамблю. Ця публікація зумовила появу багатьох рецензій (М.Голубця, В.Січинського, Я.Константиновича) в галицьких виданнях і початок сталого в українських дослідників зацікавлення творчістю Й. Кондзелевича⁵. Предметом дослідження стають також відкриті 1910 р. стінописи Онуфріївського монастиря у Лаврові кінця XV ст., фрески костьолів Любліна, Сандомира, Кракова, Вислиці XIV – XV ст. Серед авторів значиться ім'я перемишльського священика Гайля, а також напівлегендарна творчість уродження Волині, київського митрополита Петра Ратенського. З 1924 по 1941 рр. у Жовкві періодично з'являлися “Записки Чина св. Василя Великого” (ЗЧСВВ), що згодом почали виходити в еміграції. Вперше історія василіанського чернечого ордену отримала систематичне висвітлення із залученням документальних матеріалів, листування, характеристик дячів Чину, малодоступних архівів папської канцелярії в Римі. Попри те, що “Записки” суб'єктивно зорієнтовані на значно пізніший етап розвитку чернецтва в структурі Василіанського Чину – від його заснування в 1617 р. Й.Рутським до реформування в XIX ст., окремі публікації в них мають важливе значення для осмислення зв'язків між монастирським устроєм та церковним малярством⁶. Насамперед, це стосується спроб каталогізувати середньовічні монастирі Галичини та охарактеризувати корпорації майстрів-василіан, розквіт діяльності яких припадає на XVIII ст., в розвідках І.Крип'якевича, Й.Коссака, М.Голубця.

Аналізуючи доробок василіанських малярів XVIII ст., М. Голубець в “Записках” оцінює його в цілому негативно по відношенню до попередньої іконописної традиції, яка, на його думку, завершилася створенням Богородчанського іконостасу на зламі XVII – XVIII ст. Дослідник писав: “В чергу першу, пропала стара добра техніка, форма, зміст. Іконостаси стають галеріями побутових картин”⁷. Одночасно він не зміг не зауважити нового типу художніх відносин на межі цехової і академічної культури, які були актуальними для даного часу й підготували нові методи організації художньої освіти в Галичині у XVIII – XIX ст. В каталожній частині дослідження “Малярі-василіани на тлі західно-українського церковного малярства XVIII ст.” подаються дані на 52 авторів, причому василіанську традицію М.Голубець розглядає як безперервний процес, що включає Атілія Печерського, Петра Ратенського, ієромонаха Веняміна

XV ст. та інших монастирських іконописців XVIII ст.

Головними центрами зосередження малярів-василіан у XVIII – XIX ст. були найбільші монастирі того часу: Почаїв, Лаврів, Крехів, Жовква, Підгірці. Методи праці і система художньої освіти в них перебували під значним впливом ордену Єзуїтів, майстри якого у XVIII ст. здійснюють цілий ряд масштабних скульптурно-малярських ансамблів в галицьких костьолах. У спеціальній літературі творчість ченців-василіан отримала суперечливі оцінки, зокрема закиди щодо руйнування старої іконописної традиції й зниження художнього рівня монументального малярства. Напрацьований ними досвід повністю відкидався в період відродження національних поствізантійських коренів церковної архітектури та іконопису, ініційованого митрополитом А. Шептицьким на початку XX ст. і розвинутого галицькими художниками монументалістами – М.Бойчуком, П.Холодним, П.Ковжуном, С.Гординським. Однак, діяльність василіанських малярів привертає увагу як приклад еволюції корпоративних форм організації художньої праці перехідного етапу до системи академічних навчальних закладів, які відкрили новий етап розвитку образотворчого мистецтва Галичини в другій половині XIX – початку XX ст.

З питаннями дослідження монастирського іконопису та його “ідеології” опосередковано був пов'язаний напрямок релігійно-філософської думки, що сформувався в колі російських діячів кінця XIX – початку XX ст.: академічної православної школи Ф.А.Голубінського, З.А.Кудрявцева-Платонова, архієпископа Ніканора, М.М.Тарєєва, П.А.Флоренського; творця “філософії вседності” В.С.Соловйова; послідовників інтуїтивного методу Н.О.Лосського і С.Л.Франка; філософа-екзистенціаліста М.А.Бердяєва, які плідно займалися теорією істини, теодіцеї, етики, питаннями синтезу філософії, релігії і науки. У філософсько-літературних концепціях інтелектуалів цього кола постійно присутня проблематика ранньохристиянської аскези, православного “старцования”, принципи “нестяжательства”, яке проповідував в кінці XV – на початку XVI ст. Ніл Сорський, ідеологія візантійського ісихазму в діяльності Максима Грека, Артемія, Феодосія Косого та багато інших питань. Деякі з цих концепцій мали певний вплив на дослідників Галичини так званої “москвофільської орієнтації”, підптовхували процеси вивчення місцевих центрів монастирського релігійно-духовного життя. Праця Ю.Целевича “Історія Скиту Манявського” була однією з перших спроб окреслити особливості скитської ідеології на галицьких землях та акцентувати її спорідненість з афано-молдовськими традиціями⁸.

З відомих причин тенденції в наукових дослідженнях передвоєнного періоду, які свідчили про поступове розширення хронологічних меж вивчення галицько-українського іконопису і звертання до вузько тематичних проблем, в наступні десятиліття не набули розвитку. Лише з кінця 1950-х рр. фактично розпочинається новий етап дослідження давньоукраїнської спадщини. Виникла потреба у створенні підсумкового видання, яке б охоплювало історичний розвиток українського мистецтва на засадах панівної в той час ідеології. Ним стала шеститомна “Історія українського мистецтва”, зокрема, другий її том із статтями Г.Н.Логвина про монументальний живопис XIV – першої половини XVII ст., В.І.Свенціцької про іконопис XIV – XVI ст. та Ф.С.Уманцева про період його розвитку наприкінці XVI – першої половини XVII ст., а також розділи інших авторів, присвячені середньовічній мініатюрі, архітектурі й скульптурі України⁹. Досвід цієї універсальної колективної праці з часом поглиблювався і розширювався в монографічних дослідженнях Г.Н.Логвина, Л.С.Міляєвої, В.І.Свенціцької, П.М.Жолтовського, П.О.Білецького, В.А.Овсійчука, Д.С.Степовика, в серії “Нариси з історії українського мистецтва” тощо. У дослідженнях згаданих авторів здійснено спроби виокремити в історичному розвитку українського іконопису

Вікторія ТИПЧУК

РІЗЬБЛЕНІ ІКОНОСТАСИ ВАСИЛЯ ТУРЧИНЯКА

У багатьох дерев'яних церквах Гуцульщини збереглися іконостаси, виконані професійними різьбярями. Дуже рідко авторами іконостасів були народні майстри. Останні переважно виконували другорядні роботи чи працювали за взірцем. Ці іконостаси належали до конструкцій, виконаних у стилі бароко чи у псевдостилі з використанням барокових форм. Їхнє пластичне різьблення було покрито позолотою чи фарбою, що нагадувала позолоту. Лише окремі предмети, зокрема ручні, напрестольні хрести, свічники, аналої, скарбнички могли декоруватись народними майстрами "гуцульською" плоскорізьбою. Проте серед іконостасів, виготовлених на початку ХХ ст., більше тих, які виконані народними майстрами. Саме такими є деякі іконостаси церков, що збереглися на Делятинщині¹. Вони створені народним майстром "самоуком" з присілку Делятина – Лугу Василем Турчиняком (1864 – 1939) і привертають увагу технікою виконання – плоскою різьбою, характерною для цього регіону. Різьбяр у декорванні церковного інтер'єру відмовляється від типового оздоблення, сліпо не наслідує принципи оздоблення площини, характерні для предметів ужиткового різьбарства, а виготовляє іконостаси та ікони на основі традиційного плоскорізьблення, що відрізняється не тільки розмірами, а й цілою системою декору.

Зауважимо, що майстер не тільки працював над різьбленням іконостасів, а й керував будівництвом церковних споруд. Його роботи – це церкви Св. Миколая у с. Верхньому Майдані (Майдан Горішний) (збудована й обладнана протягом 1905 – 1930-х рр.)², св. Миколая у с. Стримбі (збудована й обладнана протягом 1906 – 1930-х рр.)³, Івана Богослова у присілку Лузі Делятинському (збудована й обладнана протягом 1911 – 1936 рр., на сьогодні зруйнована, іконостас та деталі опорядження знаходяться у смт. Биткові і смт. Делятині)⁴, Різдва Богородиці у смт. Ворохті (1936-1939 рр.)⁵, дві церкви на Бойківщині: св. Юра

Василь Турчиняк
(1864 - 1939)

в с. Дуліби (1921-1924 рр.) Стрийського району і св. Симеона Стовпника у с. Грушові (Грушова-Красне) (1922-1923 рр.) Дрогобицького району Львівської області⁶.

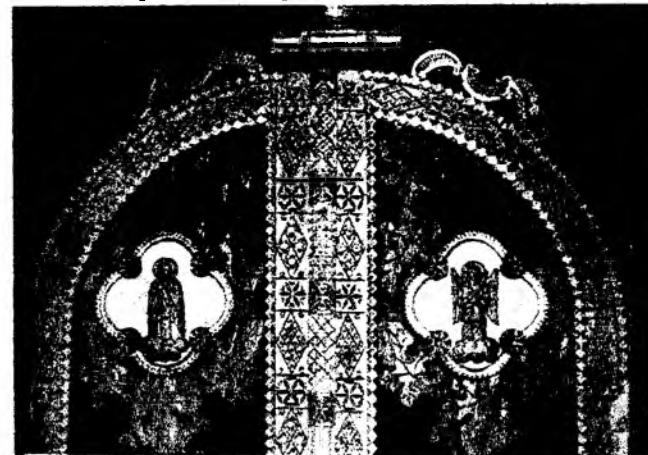
Збереглися іконостаси та фрагменти іконостасів з названих церков, вони належать до чотириярусних (у Верхньому Майдані та Стримбі) з Лугу Делятинського та Ворохті. Їхня композиція поділяється на дві частини, з яких верхня відділена й піднята над намісним рядом ікон. Так, іконостаси у Верхньому Майдані, Лузі Делятинському та Ворохті мають сегментний уклад рядів празників, апостолів і

пророків, що укладаються аркадою, а побудова іконостасу у Стримбі відображає традицію, що була започаткована ще в XVII ст., за якою верхні яруси розміщуються горизонтальними рядами⁷.

Конфігурація намісних рядів іконостасів з Лугу Делятинського та Стримби творить опуклу дугу, між якою встановлені плоскі чи об'ємні маківки з хрестами. Верхня лінія намісного ряду іконостасу у Верхньому Майдані – ламана крива, тільки над царськими воротами прикріплюється півциркульна арка. У Ворохті ці дві тенденції поєднуються і творять вибагливе завершення, що вирізняється різноманітністю форм.

Іконний ряд традиційний і складається зі сцен Старого Завіту, намісного, святкового, апостольського та пророчого рядів, а завершує іконостас Розп'яття. На іконостасах у Верхньому Майдані, Стримбі та в Лузі Делятинському (тепер у Биткові та Делятині) фігуративні зображення різьблені, а у Ворохті – мальовані. Бічні престולי з Дуліб також мають мальовані ікони. Форма ікон прямокутна із заокругленням угорі. Пророчий ряд майстер розміщує у колі, празники в квадраті (Стримба, Ворохта) чи у фігурних медальйонах (Верхній Майдан, Луг Делятинський). Його улюбленою схемою зображень в апостольському ряді є парні фігури святих, розділені облямуванням (Стримба) чи поставлені поруч (Луг Делятинський).

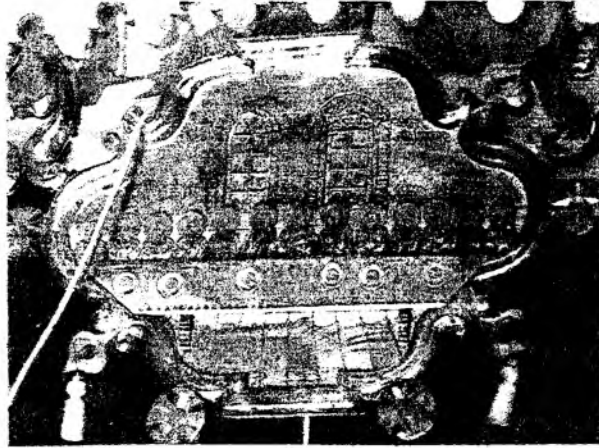
Фрагмент царських воріт іконостасу церкви св. Миколая у Стримбі. Майстер – Василь Турчиняк.

Однією з найважливіших складових іконостасної стіни є царські ворота, декоровані євангельськими зображеннями. У Верхньому Майдані і Ворохті вони містять тільки символічні зображення євангелістів, а у Стримбі та Лузі Делятинському царські ворота традиційного типу: "Благовіщення" з чотирма євангелістами. Схема побудови мотиву виноградної лози, що виростає з чаші, здіймається догори звивистими галузками та губиться у загальному плетиві мотивів, утворює симетричну цілість в обох стулках, не повторюючись у проміжку знизу вгору. Рівновага досягається завдяки симетричному розташуванню медальйонів і рівномірному розподілу мас грон винограду та листків. Під час різьблення майстер завжди укладає листки фронтально. Деякі грона зверху прикриті листками. Вони здебільшого щільним вінком огортають медальйони, а на їх відгалуженнях чергуються грона винограду. Мереживо галузок, грона винограду і медальйони – єдиний органічно викладений орнаментальний мотив, що творить чітку ритмічну систему в царських воротах. Медальйони пластично вливаються в орнамент, вони обплетені півкруглими завитками паросток чи вусиків виноградної лози, кожне гроно торкається нижче розміщеного листка з легким вижолобленням прожилок. Подекуди галузки як такої не існує, вона перетворюється в елемент, що поєднує деталі конструкції.

Не менш вагомими ікони та іконні зображення, яким належить основна роль у декорі іконостасів. Різьблені ікони Богородиці і Христа намісного ряду знаходяться у Стримбі та Лузі Делятинському (Биткові). У Верхньому Майдані збереглася тільки храмова ікона Святого Миколая. Фігуративні зображення дяконських дверей

представлені у Верхньому Майдані, Стримбі та Лузі. Празничковий ряд був виконаний тільки у церкві Лугу Делятинського. Апостольський ряд бачимо у Верхньому Майдані, Стримбі та Лузі (тепер – Биткові). З Лугу Делятинського збереглися також різьблені ікони Святого Миколая та Святих Константина і Олени з бічних вітарів. Окрему групу становлять кивоти, на чільній стороні яких містяться зображення Христа (Луг, Дуліби), хрести, окремі ікони та деталі іконостасу (зображення святих біля царських врат, невеличкі постаї ангелів). Привертають увагу різьблені ікони Святого Миколая та Святих Константина й Олени з бічних вітарів церкви Лугу, що тепер знаходяться у делятинській церкві Різдва Богородиці.

Зображення Святого Миколая – найбільш характерна постать східного християнства. Єпископ-чудотворець у ризах святителя представлений у статичній позі з піднятими до рівня грудей руками. Згідно з канонами його ліва долоня підтримує книгу, а права піднята в благословінні. Добре читаються окреслені традицією деталі:

«Тайна вечерея» - ікона празничкового чину іконостасу з Лугу Делятинського (нині зберігається у церкві Успіння Богородиці у Биткові).
Майстер – Василь Турчиняк.

мальтійські хрести на епітрахелі, узорчаста драпіровка фелону, який спадає з плечей, голова не покрита, драпірування графічне, без виявлення пластики складок, постать на овальному підніжжі. Одяг Святого Миколая моделюється чистими та декорованими площинами, заповненими дрібним графічним малюнком, що створює вишукану гру світла й тіней. Фелон покритий дрібною сіткою, що складається з виїмок, під ним хітон, тільки знизу оздоблений широкою смугою орнаменту. Деталі поєднуються на основі контрасту площин, покритих різьбою або чистих, декорованих глибокими прорізами чи дрібно і

неглибоко опрацьованих. Головна увага зосереджується на обличчі Святого. Незважаючи на статичність, лик дивовижно виразний: тонкий довгий ніс, широко відкриті, близько розташовані між собою очі, тонко модельована борода виявляють духовне багатство святого-чудотворця. Навколо постаті розміщені зображення символу Бога-Отця у верхній частині та чотири постаї з боків: Христа, Богородиці і двох ангелів на хмарах. У нижній частині, з лівого боку, знаходиться ангел над митрою та архітектурна деталь храму справа. Замикає композицію широка накладна рамка. Усі ці деталі разом з постагтю Святого Миколая прикріплюються до «мерехтливого» тла, яке створене орнаментом скісної сітки ромбів та виїмок. Воно об'єднує й виділяє ікону на тлі різьби всього вітаря. За прийомами трактування деталей ця пам'ятка має чимало спільного з храмовою іконою Святого Миколая у Верхньому Майдані. Поставивши поруч ці дві ікони, можемо прослідкувати, яким шляхом йшов процес розвитку та кристалізації творчої манери різьблення В. Турчиняка, його стилю. Раннім роботам притаманне примітивне трактування фігур з присадкуватими постагтями, збільшеними пропорціями голови стосовно тулуба, маленькими ногами тощо. Постагть Святого Миколая з ікони бічного вітаря більш видовжена, набуває природних пропорцій

і вишуканіше моделюється різьбярським декором. Майстер опрацював зразки ікономалярських зображень, які стали основою для реалізації задуму в різьбі.

Загалом система різьблення ікон майстра характеризується площинним трактуванням об'ємів (за винятком намісних ікон Христа й Богородиці лузької церкви), умовністю повітряно-просторових планів, традиційним одягом персонажів, а в ликах годі шукати психологізацію. Аналогій з малярством воно майже не має, їхня стилістична основа зовсім інша. Спрощуючи композиції ікономалярських творів, В. Турчиняк вніс у них чарівність і тепло народної інтерпретації сюжету, перекладеного на мову гуцульської різьби й, таким чином, асимільованої. Сюжет зобов'язував майстра дотримуватися ікономалярських канонів, але спосіб виконання відповідав традиціям народного гуцульського мистецтва.

Цікавими є пара похрестів з Лугу, прикріплених до вхідних дверей притвору у церкві Делятина. Вони є складною багатою позиційною побудовою, основу якої становить видовжений трипелюстковий хрест, на перехресті рамен міститься фігурна композиція, а пелюстки кожного рамена замкнені в окремі сюжетні композиції. Ці похрестя нагадують народні дерев'яні різьблені ручні хрести, на яких з однієї сторони знаходиться композиція Розп'яття, а з іншої – Богородиця з Дитям. Хрести, виконані В. Турчиняком, є ніби розділеними частинками єдиного хреста, що своєрідно продовжують давню традицію.

Фрагмент ікони св. Миколая бічного вітаря церкви з Лугу.
Майстер – Василь Турчиняк

Щодо інтер'єру церков, то у Верхньому Майдані і Стримбі він характеризується стриманим декором та простою конструкцією деталей. У композиції різьб основну роль відіграють геометричні лінійні елементи, прості мотиви «руж», «зірок», хрестів та чисте тло, не покрите орнаментом. Шкода, що іконостаси пізніше були позолочені й пофарбовані, постаї на іконах пошкоджені – різьба ликів зрізана й натомість розмальована, у зв'язку з чим утруднюється її аналіз.

На відміну від камерного інтер'єру згаданих церков, інтер'єр лузької церкви, за спогадами дослідниці Г. Лагодинської, «рясний і строкатий, він полонить буянним пластики різьблення»⁷⁸. Інтер'єр церкви належить до кращих витворів різьбляра і є найбільшим за обсягом виконаної роботи. Іконостас складається з двох частин: нижню частину творять царські ворота, намісні ікони та дуги півкіл дияконських дверей. Верхні ряди розміщуються півколом над аркою, до якої прикріплені медальйони ікон святкового ряду. Усі іконні зображення виконані в техніці різьблення по дереву. Найщільніше заповнені різьбою царські врата та дияконські двері. Верхня частина декорована менше, тільки ікони празничкового ряду, немов мереживо, оздоблюють завісу верхніх ярусів. Різьба досить рельєфна, що характерно для більшості предметів та деталей інтер'єру у церкві Лугу Делятинського. Ширина іконостасу 5.6 м, висота – 6.95 м. Відповідно ширина і висота царських врат – 1.2х2.6 м, висота царських врат з аркою – 3.15 м, висота намісних образів – 0.90-0.92 м, дияконських дверей – 0.7х2 м (висота разом з аркою – 2.23 м), висота фігуративних зображень дияконських дверей – 0.85-0.82 м,

висота колон 1 м. Розміри медальйонів святкового чину – 0.42x0.42 м.

Цей іконостас відрізняється від попередніх і наступних робіт майстра. Йому притаманне багатство пластики та живописні ефекти різьби, що ґрунтується на поєднанні різних форм, протиставленні просторових елементів (випуклих і увігнених, плоских і рельєфних), на контрасті світла і тіні та на техніці різьблення (майстер використовує плоскорізьбу, рельєфну різьбу, круглу, накладні деталі, прорізи тла). Іконостас збережений у доброму стані, не розмальований кольоровими фарбами, тільки тонований і покритий лаком.

Іншим витвором різьбяр був іконостас у Ворохті – остання монументальна робота майстра. Основним силуетом він повторює іконостас з Лугу Делятинського, але виконаний дещо в іншому стилі. У порівнянні з попередніми іконостасами майстра

він характеризується плоскішим різьбленням, м'якшою світлотіньовою градацією, зникають геометрично-рослинні мотиви, а виноградна лоза царських воріт геометризуються. Аналізуючи царські ворота у Ворохті, бачимо, що їхня іконографічна схема значно простіша, але у різьбярсько-декоративному плані вони досконаліші, ніж попередні твори Василя Турчиняка. Багатство й художня цінність різьблення не в складності композицій, а в простоті й гармонійному поєднанні оздоблення з формою. Велике значення у декорі для майстра має краса фактури, текстури та природної тональності деревини (поверхня не оброблена рідинами, лаком чи фарбою)⁹. Ширина іконостасу 8 м, висота – близько 8 м. Відповідно ширина і висота конструкції царських воріт – відповідно 1,2 м і 2,4 м (висота царських воріт разом з аркою – 3,25 м), храмових ікон – 1,52 м, 2,65 м, дияконських дверей – 0,85 м, 2,17 м, висота дияконських дверей з аркою і хрестом – 2,9 м, комплекс намісних ікон – 1,1 м, 2,95 м.

Остаточню стиль майстра викристалізується у 1930-х роках, у творах пізнього періоду (ікони празникового

Ікона св. Миколая з бічного вітаря церкви Івана Богослова з Лугу Делятинського (нині зберігається у церкві Різдва Богородиці смт. Делятина).
Майстер – Василь Турчиняк

ряду, бічні вітарі іконостасу в Лузі Делятинському та іконостас у Ворохті). Майстер іде у своєму розвитку від плоского, невисокого рельєфу до півокруглого і знову повертається до площинного, але на цей раз його різьбленню притаманна вишукана гармонія при обмеженому використанні засобів виразності.

Різьбяр використовує рідку або згущену різьбу або залишає площини чистими, не заповнює їх різьбленням, щоб виділити головні елементи. В іконостасах царські врата, намісні ікони, бічні вітарі – це образи, усі інші деталі опрацьовані менш ретельно. Замкнуті композиції характеризуються рідкою різьбою та виразним глибоким графічним рисунком різьблення (основи намісних рядів, тумби вітарів, гранчасті частини проповідальниць). Площини ікон покриває дрібний рисунок, який створюється

здебільшого на основі сітчастого орнаменту. В. Турчиняк уміє рисунком підкреслити форму і не боїться покривати площину одягу і тло ікон майже тотожною різьбою. Декор не зважає сприймати ікони цілсно. Якщо в євангельських зображеннях вітарів з Лугу Делятинського майстер схильний до площинно-лінійного трактування форм, то в намісних іконах Христа й Богородиці з лузької церкви виразно прослідковуються тенденції до «малярського», пластичного моделювання форм. Розглядаючи ікони у хронологічному порядку, спостерігаємо тенденцію до все більшої урівноваженості та плоскісного трактування, розвиток іконографічних схем у напрямі ускладнення народної інтерпретації зображення.

Майстер використовує невелику кількість простих елементів і мотивів під час різьби, але вражає розмаїттям їх поєднання та своєрідними орнаментальними композиціями. Зі всього багатства нагромаджених у гуцульській різьбі того часу простих і складніших орнаментальних мотивів майстер відбирає тільки ті, які належать до найстаріших мотивів гуцульської різьби по дереву¹⁰. Це мотиви, побудовані з окремих лінійних елементів: «льчасте письмо», «кривульки», «зубці», «січені зубці», «луска», рівчаки, зигзаг, та елементи, скомпоновані на основі квадрата чи прямокутника, півкола чи еліпса: «копаниці», «віконці», «копитці», «жолобки», «листочки», «нігтики», «очка» («ямочки», «горошинки»), «парканець», «гадючка». Ми не побачимо у різьбах майстра нових елементів. Віймки, зубчики, жолобки, трикутники, «копаниці», «ямочки», елементи хрещатої форми беруть участь у побудові як стрічкових, так і сітчастих орнаментів, розеток (складних «руж», «зірок», хрестів).

Класифікуючи орнаменти майстра, простежуємо, що декорі предметів церкви у Ворохті складаються переважно з лінійних мотивів, які побудовані з трикутників, ліній-рівчаків, а у церкві Лугу Делятинського орнаментальні композиції містять більше віймок, півкіл. У побудові композицій в церкві Ворохті простежується чітка, продумана структура. Різьбяр зменшує кількість використаних мотивів, зокрема вилучає рослинні вкраплення та обмежено використовує мотиви, що будуються на овалах. У церкві Лугу Делятинського майстер досягає багатих і різноманітних тональних градацій завдяки пластичній різьбі та використанню рельєфних переходів площини. Раннім творам притаманне ширше застосування рослинних, архітектурних мотивів, які відображають впливи готики (прорізи-віконця дияконських дверей, стрільчаста форма ківоту у Стримбі), бароко (рамки ікон у Стримбі), рококо (картуші, мотиви вогників, завитки у Верхньому Майдані), але дуже обмежено та своєрідно.

Зауважимо, що при поділі площини завжди зберігається логічний взаємозв'язок форми й конструкції. Мотиви декору сприймаються просто й легко. Де можливо, різьбяр уникає точного повтору орнаменту. Основну лінію індивідуальності митця визначає творче переосмислення схем орнаментальних композицій. Подив викликає те, як прості елементи жолобків, віймок, рівчаків під час укладання можуть створювати враження щораз нового орнаменту.

У виготовленні предметів церковного інтер'єру В. Турчиняк користувався плоским різьбленням та його різновидами: контурним, віймчастим та тригранно-віймчастим. Основним було плоске різьблення, поряд з яким майстер використовував рельєфне, ажурне, рідше кругле. Контурне різьблення («ритування») дало графічне вирішення площини – заглиблені в деревину порізки, січення яких півгругле або утворене двома скісними гранями (мотиви «льчасте письмо», рівчаки). За допомогою контурної техніки різьбяр домагався чіткого контуру. Лінійні елементи майстер виконував ножом (деякі рівчаки долотом), округлі – різноманітними долотами. Відбитки шпідчаків залишали цятки, квадрати, які доповнювали площини простих елементів, рідше виступали самостійними елементами. Мотиви віймчастого різьблення складаються з півсферичних

“вільха” – влітку, “весілля свічки” – восени, ялинка – взимку. А в період весняного рівнодення, очевидно, саме шутка і пальма є відповідними атрибутами, їх можна вважати тотожними дереву. К. Сосенко дотримувався думки про те, що шутка є символом райського дерева.

Різдвяно-йорданську трійцю К. Сосенко теж прирівнював до згадуваної в колядках про почин світу, яка спілила на землю разом із райським деревом, а з нею – і астральний творчий вогонь – місяць, сонце і зоря²⁰. Окрім загальновідомої трійці у вигляді дерев’яного чи керамічного підсвічника для трьох свічок, на Покутті зберілася ще й інший її взірць. Це – свічка, що височіла посеред китиці сухоцвітів – чотирьох колосків пшениці, васильку, чебрецю, калини, безсмертників та паперових квіточок. Трійця декорована герданом, силянкою, внизу обвита хустиною. Основою виробу була дерев’яна тринога²¹.

Дослідники звичаїв західноєвропейських народів вважають букети квітів та вазони з рослинами пізнішою трансформацією майського дерева. У Франції назва “май” збереглася за атрибутами різних обрядів. Це і карнавальна жердина, і дерево в церемоніях заручин, і дерево або великий букет у весільній обрядоді²². Український май – це також і дерево, і галузки, і букети квітів, і розкидані по долівці рослини.

Світлове дерево вважають прообразом японської ікебани – композиції з живих квітів та гілок, основними параметрами якої є вертикальна троїстість, чотири основні напрямки по горизонталі²³.

В українському квітчанні у формі китиці виступають живі або сухі трав’яністі рослини (стебла з квітами або плодами) та штучні, як правило, саморобні, квіти.

Поняття “квітка” вживається, звісно, як означення частини рослини, але також і як відзнака на вбранні молодих, деревце на гребені даху нової хати, сніпок збіжжя в руках дівчини в обжинковому обряді.

Збіжжя в українських обрядах побуває у вигляді першого і останнього снопа на святах урожаю, у святвечірній містерії – “дід” (“дідух”), деколи на весіллях. “Борода” – пучок недожатого і залишеного на ниві жита, в якому кількість стебел часто співпадала з кількістю членів родини. Колоски зв’язували у декількох місцях червоною ниткою і прикрашали квітами. Обжинкова квітка і святвечірній “дід” (“дідух”) виготовлялися як у вигляді снопа, так і в формі композиції з одного осьового і чотирьох бокових снопиків, внизу сплетених разом або розділених на триногу. “Діда” зберігали від жнив до Різдва підвішеним у кроні яблуні²⁴.

Традиційним у західно- і південноєвропейських народів був звичай вносити на Різдво до хати обрядове поліно – “бадняк”, яке тліло впродовж зимових свят. У нас подекуди теж спалюють “дідуха” наприкінці Водохрещ, а з частини його колосся роблять перевесла і обв’язують ними дерева в саді. Цілком імовірно, що “дід” (в’язка злаків), і “бадняк” (частина дерева) – це два компоненти одного давнього міфологічного поняття.

На думку К. Сосенка, пшениця як райське дерево – унікальний образ в космологічних переказах світу, що трапляється лише в українців, юдеїв та арабів. Дівчина, що виступає в обрядах зі збіжжям – це служебниця райського дерева. “І українського Дідуха в подібні снопа пшениці можна вважати за символ райського дерева...”²⁵. Структура “дідуха” і трійці – їх осьова тричленність і горизонтальна чотиривекторність – дещо нагадують принцип побудови ікебани, прообразом якої було Світлове дерево.

Відповідно до місцевих традицій прийнято посвячувати в церкві букети з фруктів, овочів та квітів в день муч. Маккавеїв, на Спаса або на свято Успіння. Наприклад, в

центр маковіської композиції клали мак, довкола – цвіт кукурудзи, бульби, городові квіти, м’яту. В іншому варіанті китицю плоскої форми утворювали 5-6 чи 12 головок маку, декорованих чічками (квітами), зверху прибраних дрібною зеленню. Для спасівського букета 3-5 яблук встромляли на палички. Кукурудзяний качан облуплювали і шумелиння відгинали догори, всередину вставляли насилени яблука, “голінаті” (немахрові) айстри і 3-5 маківок²⁶.

Можна здогадуватися, що маковісько-спасівсько-успенські китиці із зілля та овочів-фруктів аналогічні обрядовому “осінньому” дереву: з плином часу, втрапивши первісне космологічне значення, ці обряди могли зміститися з вересня на серпень і пов’язатися із серпневими святами урожаю.

Окрім об’ємних композицій із живих, сухих та штучних квітів, знаходимо приклади українського квітчання й у вигляді аплікацій на віконному склі, і у рослинному орнаменті настінного розпису селянських хат; ці варіанти мають неабияку композиційну подібність.

На Львівщині (Сокальський район) до дня Богоявлення виготовляли прикраси на вікна із житньої чи пшеничної соломи, взятої із “дідуха”. Кожна шибка мала свій візерунок, але всі вони підпорядковувалися єдиному композиційному задуму. Основою орнаменту були вертикальна і горизонтальна соломини, які утворювали хрест, тому і назва цих прикрас – хрестики. Візерунки створювалися внаслідок комбінування різних елементів – хрестиків, зірочок, ромбів, трикутників, кіл, прямих ліній. Були й деякі різновиди узорів – деревце, квітка та ін. Переважно ці композиції укладали симетрично відносно поздовжньої осі²⁷.

На Покутті перед Зеленими святами колось робили узорі на шибках з частинок листків любистку. Часто візерунок мав форму “вазона”, а в узорі обов’язковим був хрест. Викладання такого орнаменту мало назву “злотити вікна”²⁸.

Настінні розписи докладно проаналізував О. Найден. Найтиповішим взірцем таких візерунків є “вазон”. У “вазонах” Уманщини дослідник виявив образи архаїчної фольклорності, залишковий космологізм. Характерною стильовою рисою цих малюнків є конструктивність, визначена геометричність, симетричний принцип їх побудови. На думку вченого, більшість типів “вазонів” цього регіону початку ХХ ст. свідчать про втілення символічного образу дерева, а не трав’янистої рослини. А вже більш пізні “вазони” цієї й інших місцевостей України еволюціонували в натуралізовану квітку у вазоні та букет. Отже, у “вазонах” настінних розписів можна розгледіти рудиментарний образ “Світowego дерева”, “Чудесного дерева” або “дерева життя”, що є графічним виразом одного з найстародавніших загальнолюдських уявлень про устрій світу.

Українські хати розписувалися, як правило, двічі на рік – після мащення перед весняними та осінніми святами. Настінний розпис, окрім естетичної, виконував ще й функцію знака, який повідомляв про важливу подію в родині або явище в природі.

Образ дерева має ряд аналогій з фольклорними мотивами українських колядок та щедрівок. “Однак, – пише О. Найден, – було б неправомірним розглядати настінний розпис як прямі ілюстрації пісенних мотивів. Скоріше можна говорити про деяку нормативну сюжетну й смислову спільність, зумовлену синкретичністю мистецтва, створеного в селянському середовищі. Тому зовнішні, формальні й внутрішні, смислові риси “вазонів”, які відповідають рисам пісенних образів і мотивів, слід розглядати як аналогії, що мають місце внаслідок спільності колективних світоглядних принципів фольклорного осмислення світу”²⁹.

Отже, наведені приклади дають підстави вважати китицю квітів та гілок, сніп збіжжя, “хрести” й “вазони” віконних аплікацій та настінного розпису семантичними

аналогами обрядового дерева. Це наводить на думку, що сучасний букет квітів – найпоширеніша форма квіткової композиції – виник як атрибут сакральної обрядовості, як втілення космологічного образу Світового дерева.

1. Квітчання – прикрашання квітами (Словарь української мови. Упор. Б. Грінченко. – К., 1908. – Т. II. – С. 233).
2. Борисенко В.К. Нова весільна обрядовість в сучасному селі (на матеріалах південно-східних районів України). – К., 1979. – С. 87; Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – К., 1988. – С. 64.
3. Українське традиційне квітчання. Матеріали польових робіт 1995-1999 рр. Зібрала М. Федущак. – Ів.-Франківський краєзнавчий музей, ТЗБ-16. – 36 с.
4. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 197.
5. Українське традиційне квітчання. – С. 7, 17, 29.
6. Сосенко Кс. Різдво-Коляда і Щедрий Вечір: культурологічна оповідь. – К., 1994. – С. 131.
7. Українське традиційне квітчання. – С. 31.
8. Українська минувшина. – К., 1993. – С. 30; Українське традиційне квітчання. – С. 14-15, 19, 32.
9. Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы кон. XIX – нач. XX в. Весенние праздники. – М., 1977. – С. 199, 208.
10. Українське традиційне квітчання. – С. 16, 18, 22.
11. Календарные обычаи и обряды... – С. 45, 233, 311.
12. Скуратівський В. Покуть. – К., 1992. – С. 162.
13. Маркевич М. Обычаи, поверья, кухня, и напитки малороссиян. Репринт. воспр. – К., 1991. – С. 8; Українське традиційне квітчання. – С. 3, 18, 28.
14. Климець Ю.Д. Купальська обрядовість на Україні. – К., 1990. – С. 64 – 72.
15. Українське традиційне квітчання. – С. 14.
16. Більчук М. Міфопоетичні традиції Русі-України // Культурне відродження в Україні: історія і сучасність. – Львів, 1993. – С. 35.
17. Сапіга В.К. Українські народні свята та звичаї. – К., 1993. – С. 14; Українська минувшина. – С. 199.
18. Українське традиційне квітчання. – С. 27.
19. Вуїак J. Tajemnice choinki // Przekroj. – 1968. – № 1237-1238. – S. 4-5.
20. Сосенко К. Назв. праця. – С. 60, 157.
21. Українське традиційне квітчання. – С. 23.
22. Календарные обычаи и обряды. – С. 45, 198.
23. Пронников В.А. Икэбана или Вселенная, запечатленная в цветке. – М., 1985. – С. 110.
24. Кутельмах К.М. Спасова борода: магія чи реальність? Причинки до аграрних мотивів у народних обрядах поліпуків // Народознавчі зошити (Львів). – 1996. – № 2. – С. 118-119; Українське традиційне квітчання. – С. 11.
25. Сосенко К. Назв. праця. – С. 81, 91, 228.
26. Українське традиційне квітчання. – С. 13, 23, 36.
27. Івасейко С. Узорі на вікні // Чарівне веретено: нариси. – Львів, 1990. – С. 73-77.
28. Українське традиційне квітчання. – С. 18.
29. Найден О.С. Орнамент українського народного розпису. – К., 1989. – С. 22, 64, 76, 78,

Вікторія ЧОБАНЮК

ХРИСТИЯНСЬКИЙ СПОСІБ МИСЛЕННЯ В ЛІРИЦІ МИХАЙЛА ОРЕСТА

З-поміж поетів другої еміграції, тобто тих, що залишили Україну наприкінці Другої світової війни, одне з найвидатніших місць посідає Михайло Орест, молодший брат Миколи Зерова. Для розуміння поезії Михайла Ореста не потрібно бути ерудитом, однак треба мати високорозвинений художній смак. Лірика митця відзначається непересічним багатством вишуканих форм. Михайло Орест принципово „говорить непрямо, культивує інтелектуальну ускладненість, будучи „внутрішнім вигнанцем” за натурою і свідомим артистичним вибором, а не тільки за обставинами долі”¹.

Народився Михайло Зеров 27 листопада 1901 року в Зінькові на Полтавщині, в родині вчителів. На початку двадцятих років, коли був студентом Київського університету, почав писати вірші. Світоглядом несприйнятний для нової дійсності, поет не хотів, щоб його ім'я з'являлося в радянській пресі. Перша збірка Михайла Ореста „Луни літ” вийшла, коли автору було 43 роки.

У тридцять роки поет був двічі ув'язнений і відбув кілька років у таборах каторжної праці. Після звільнення короткий час жив у Вінниці та Львові, а з 1944 року до 12 березня 1963 року – в Баварії, де й помер в Авгсбурзі. У Німеччині жив самотньо й бідно (ще в Україні був одружений, але розлучився). Нашадків не залишилося. Архів митця зберігається в Українській Вільній Академії наук у Нью-Йорку.

Поетична творчість Михайла Ореста зібрана в п'ятьох книжках – „Луни літ” (Львів: Українське видавництво, 1944), „Душа і доля” (Авгсбург: „Брама Софії”, 1946), „Держава слова” (Філадельфія, 1952), „Гість і господа” (Філадельфія, 1952), „Пізні вруна” (Мюнхен: Інститут літератури ім. Михайла Ореста, 1965).

Глибокий, основний настрій душі поета, а відтак його лірики йде від християнського способу мислення. Самобутній художній світ митця є шляхом його істинного буття, яке невіддільне від буття українського народу і всесвіту загалом. Слово – першопричина подій – дане поетові Богом:

*В сяйві блага і слави
Слово входить у світ,
Начаток святої держави
Ясує його прихід*

(“Слово”).

Бог, як найвищий символ буття, є для Ореста мірилом справедливості та гармонії людських взаємин (з іншими людьми, із світом рослин і тварин). Віра додає митцю сили, активізує його до творчої праці. З глибини поетового ества виливаються своєрідні мінімолитви (прохання чи подяки), які органічно вплітаються у канву віршів. Так, у поезії „Як чорний корабель...”, написаній у період жаклих репресій, Михайло Орест з боєм говорить:

*Свічею бідною горить моя молитва –
З могутнім мороком яка нерівна битва!*

І все-таки він переконаний, що „сонце молитов спроможне прикликати Сліучих ангелів непереможну рать”. А в грізний 1944 рік воєнного лихоліття у вірші „Львову” закликає співвітчизників:

*Понад домами охоронні руки
Сплетіть, благаю, в чудотворну сіть,*

*Промовте молитов магичні звуки
І хижку смерть од міста відверніть!*

Ці молитви – крик поетової душі, його тривоги і десь навіть людського відчаю. Відчаю, але не зневіри, бо попри те, що „*видимий світ є більше злом, ніж благом*”, митець переконаний, що прийде День Добра і схилиться перед Всевишнім у щирій молитві:

*Моя душа в зичливості розкритій
Піднесла гроно молитов рясних
Про благоденство, про любов у світі...
(„Станси”).*

Одухотворена природа у поезіях Ореста в унісон думкам і переживанням автора також у святій покорі славить Творця: „*І нетутешня молитовна тиша Стоїть на луках, в далях і сирях*” („Рука задумана поволі пише...”), „*Жива і цілюща, сподівана таїна В повітрі розлита, у травах розмаяна...*” („У ложах камінних...”), „*І кротість щиросердна, янголина Світлася в піднесеності трав*” („Священної ностальгії години...”), „*Як херувимів рать, стоять старі дуби...*” („Чолом, чолом тобі, о величавий лісе!”) тощо.

Глибоко вірючи в магію молитовних слів, Михайло Орест хоче чути їх і з уст коханої в час цвітіння земного життя („*Овіяна сіянням корогов, За мене молиться моя любов*”), і тоді, коли воно закотиться за обрій, увійде в інший вимір („*Завтра, може, загибель моє життя не мине. В чистой молитві своїй згадай мене*”, „*Ти, люблена за днів перейшлих, звана в снах, За мене помолись і віднайди мій прах!*”). Власне, серед речей, які дають життю „*високі зміст і лад*”, митцю бачаться „*мир, мудрість і любов, молитва і отчизна*” („Епітафія”). Тож цілком закономірно, що у багатьох поезіях Михайла Ореста, наче ясні острівці в бурхливому життєвому океані, з’являються церковно-релігійні образи. Приміром: „*А янголи будуть стояти на везі в розгах одеж*” („Оболона, незриме тіло...”), „*Могучий гряде цар в сіянні вінця й риз*” („На озері скрес лід...”), „*О Боже, збережи для радості нерадісний мій дух!*” („По заході сонця”), „*Вийшли із райських долин Янголи. В кожного крин тихо сріблиться*” („Коліскова”).

Найвищою ідеєю віри українців є філософія вічного життя, радість існування на землі, обожнювання природного начала Всесвіту. Щастя поета також полягає в свободі, чистому сумлінні, стремлінні до правди і краси, єднанні з природою. Михайло Орест „з молитовною екстазою стоїть перед світом дивної, величної, божественної краси”²²:

*З мовчанням на устах, з молитвою німою,
Зелений краю мій, стою перед тобою...
(„Чолом, чолом тобі, о величавий лісе!”).*

Образи дерев і лісу „найчастіше в’яжуться в його ліриці із добре знайомими елементами християнського релігійного ритуалу”²³. Ліс для поета – то „*свята скінія*”, в якій він чує „*шуми серафичні*”. Все тут нагадує про незмірні дарунки Творця: „*велич нетутешня*” віє від могутніх дубів, бо „*втіленням вони є мрії Великого, хто ущедрив світу*” („Душа”). Натрапивши в темній хащі на світлу березову сім’ю, поет каже:

*Немов служителі добра і віри,
Тут оселились, занедбавши світ,
І для скарбів премудрости і миру
Знайшли у хащі неприступний скит.*

*І чулися мені могутні хори,
Горіли шати голосом густим,
І від кадильниць, тихий і прозорий,
Спливав живиці ароматний дим...*

(„Звичаєм дорогим у день осінній...”).

Поет мріє злитися з природою, бо це, на його думку, є шляхом увічнення себе в Богові і земній дійсності: „*Як солодко липою думати себе, липою, що росте на гранітній*

брилі...”, „*Я ріс корою, Я соком верховіття був співучим, І в міриадах листу я тремтів, Блаженства сповнений*”.

Михайло Орест прагне миру і злагоди, чистоти і душевного спокою, гармонії із довкіллям, тому навіть „*в гомонах звичних*” йому чувається „*світів невидимих і царств потойбічних Свята, миротворна і чиста луна*” („Хорали Заходу”). У поета природа виступає як „естетична синтеза духу і матерії, як джерело духовного прозріння, як цілющий бальзам душі, як ґрунт, на якому повно виявляється душа, на якому можливий злет цієї душі в найвищі сфери”²⁴. Описи природи є своєрідною паралеллю до роздумів і почуттів автора, тому так часто в них спостерігаємо релігійні елементи. Ореста не надто вабить зима. Зате весну він чекає з нетерпінням. Особливо дороге серцю поета свято Благовіщення, яке він зустрічає з величезним піднесенням:

*Земля, велика мати, прийняла
Благословення і не анемони,
А свіч живих проміння многоту
Поставила перед престолом Діви
(„Вітаймо день Благої Вісті, свято!”).*

Та найбільше любить Орест літо – „*щедре, праведне, щасне*”, „*життєтворче*”. Воно „*путь веде святу свою*”. Кожного року поет приходить до „*брам святого літа*”, в якому стелиться день „*як путь спасенна*”, і радісно вітає кожну нову сторінку „*в Євангелії літа золотім*”.

Саме зорієнтованість на Бога веде Ореста до такого повного духовного єднання з природою, як „очищення” душі:

*Але блажен, для кого красномовно
Говорить задушевна німота
Дерев святих...
(„Дерева”).*

Одухотворена природа віддзеркалює найінтимніші переживання і почування митця. Звідси – неповторні авторські образи, які йдуть із глибини Орестового мислення і сприйняття ним довкілля, як-от: „*Ліси стоять на обрії – блакитні короги*” („Початок вересня”), „*І, божжа ягода, з прависочин спадає сонце*” („На честь липня”), „*І ріки стопи омивали Святих незайманих гаїв*” („Сторож”), „*І пов’ється в садах голубий фіміам, і стане земля, як храм*” („Смерть”), „*Свободи дух повив олтар узлісь...*”, „*І сколихнувся верховіть орган*” („Твердиня темно-синя, дальній ліс...”). У подяці Господу за життя в злагоді з природою Михайло Орест в сердечній молитві зводить до неба руки, виливаючи свої відчуття на папері такими прекрасними рядками:

*Горять мої свічі-руки,
І славлять, славлять блакить...
(„Радій, безконечний світе...”).*

Цілком очевидно, що релігійний світогляд митця визначив і релігійну спрямованість його творчості. Найголовніше в науці Ісуса Христа – це наука любити Отця небесного і цю свою любов засвідчувати любов’ю до ближніх. Цю науку проповідує Михайло Орест:

*І мовлять серця потайні скрижалі:
„Живи в добрі, люби і не убий!”
(„В любові вкоренись – і літ суворість...”).*

Порушуючи Божі заповіді, люди вносять дисгармонію у світ, навіть не задумуючись про згубні наслідки своїх дій. У природі – божественна гармонія, у житті – боговідступництво. Це лякає і обурює митця. Надійний засіб спасіння людства – віра і любов християнська. Поет бачить, що сучасне людство тоне в морі зла і взаємної ненависті. Конфліктуючи з антигуманною тоталітарною системою, Михайло Орест своїми творами закликає вірити у кращу прийдешність, бо тільки віра може дати силу для патріотичної діяльності. Митець переконаний, що існує вища справедливість, вища правда і вища кара –

суд Божий, що „сурма Страшного Суду покличе всі віки на відповідь” („Та есхата”).
Прийде день відплати, остаточного краху кривавої деспотії:

...у день гніву могили здригнуться,
І раттю грізною до меж понесуться,
І зступляться там у потужні вали:
Щоб діти щедроти буття зажили.

І Дух Богоносний в ожилі долини,
Зичливістю світлий, велично прилине,
Об'явлень нових він посіє слова
І ніжно збере невичерпні жнива

(„Споріднені з небом, незаймані гори...”).

Христос поєднує два начала – божественне і людське. Він проходить усі кола містеріальних страждань, страху, сумнівів, а „історичний скривавлений шлях українського народу – це шлях приречений Богом для творіння, це був і царственний шлях самого Христа на Голготу. Бог мене українську національну субстанцію раменами історичних трагізмів не даремно. Якщо життя численних поколінь українського народу зумовлене важкими досвідами і пробами, то це тому, що Бог хоче з українського безсилля викресати полум'яну міць життя, вкоріненого в Бозі”⁵. І тому, не зважаючи на похмуру сучасність, на її, здавалось би, безвихідність, Михайло Орест переконаний, що „наша боязнь, наші хресні муки Колісь розвіються і проминуть” („Щорічне неухильне повертання...”). Релігійні мотиви сплітаються у його поезіях з патріотичними. У щойно згаданому вірші Орест заявляє про свою непохитну віру в українську самостійність, власний державний устрій:

...прийде край жагучому томлінню –
І з гімном, з коливанням орифлам
Ми вступимо у наше Воскресіння
І в гонг ударимо алмазних брам.

Із цієї поезією перегукується вірш „Києву”. Столиця України позначена „допитком вишніх крил”, освячена „любов'ю надземних сил”. Прийде час – і Київ з Божого благословення розцвіте у всій своїй красі, заживе слави:

Дар безлічі весен і осей
Ще приймеш, як вічності син,
Ще ранок, живий і росяний,
Відродження – прийде він!

Чи не кожна поезія Михайла Ореста нагадує незаперечну істину: без віри і людина, і нація, і людство в цілому приречені на загибель. Гармонія мудрості, справедливості і краси, яку заповів Господь, повинна бути дороговказом у житті кожного. Використання Орестом релігійних елементів є не лише засобом розширення образних можливостей його лірики, але й відображенням духовного ества поета, вираженням нового підходу до з'ясування важливих проблем буття.

1. Павличко С. Михайло Орест // Слово і час. – 1991. – №11. – С.29.
2. Оксаненко П. Михайло Орест // Пороги. – 1953. – №40-41. – С.2-4.
3. Качуровський І. Релігійно-містичні мотиви в ліриці Михайла Ореста // Слово і час. – 1992. – №11. – С.14-18.
4. Ортинський І. Хрещення, хрест та харизма України. – Рим-Мюнхен-Фрайбург, 1988. – С.159-160.
5. Орест М. Держава слова: Вірші та переклади. – К.: Основи, 1995. – 526 с.

Мирослав ВОЛОЩУК

РУСЬКО-УГОРСЬКІ ВІДНОСИНИ ЗА ДАНИЛА ГАЛИЦЬКОГО В ОЦІНЦІ УГОРСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Розвиток національно-визвольних змагань угорського народу протягом ХІХ ст., метою яких було утворення політично самостійної Угорської держави, передбачав, безперечно, побудову якісно нової структури соціо-культурних і наукових відносин, що йшли б у фарватері існуючих релігійно-ідеологічних та політичних парадигм, абсорбувавши кращі здобутки і надбання попередніх поколінь. Одним із найважливіших завдань тогочасної інтелігенції та наукової еліти було створення стрункої, добре перевіреної і, головне, об'єктивної концепції історичного розвитку угорської нації з відображенням її ролі та місця в системі європейських міжнародних відносин з кінця ІХ і до середини ХІХ ст. Зрозуміло, що певна увага повинна була зосередитись і на характеристиці русько-мадярських зв'язків. Найбільш динамічним і насиченим у розвитку відносин між цими двома державами був період життя та діяльності Данила Галицького (1205 – 1264). Незважаючи на велику кількість джерел з даної проблематики, угорські науковці не вважали цей напрям зовнішньої політики представників династії Арпадів пріоритетним, а тому не можна сказати, що в угорській історіографії ХІХ – початку ХХ ст. він був достатньо вивчений.

Одним з перших даної теми торкнувся М. Хорват, який у своїй праці “Історія Угорщини”¹ висвітлив ряд вузлових моментів русько-угорських взаємин 1215 – 1235 рр. Так, дослідник вважав, що у 1215 р. син Андрія II Коломан був особисто запрошений галичанами на престол², причому король дуже хотів, щоб цей домен залишився в управлінні Арпадів. Як аргумент, автор наводив короткий зміст заповіту Андрія II, у якому Хорватію він віддавав після своєї смерті Белі, Галичину – Коломанові, а безпосереднім спадкоємцем призначив сина Андрія³. Хорват, підкреслюючи важливість перебування Галича у складі Угорської корони, вказував на те, що Андрій II став несповна розуму, коли дізнався про втрату Коломаном цього регіону⁴. Дослідник звернув увагу і на аспект, що король після цього продовжував воювати за Галич, хоча з великими труднощами збирав війська⁵, однак відмовившись згодом від претензій на нього, втратив “справедливу справу”⁶.

Інший угорський науковець Л. Кьоварі у роботі “Історія Трансільванії” вважав, що політика, яку Андрій II проводив стосовно Галича, була безперспективною. Це особливо ускладнювалось угро-руськими конфліктами в регіоні⁷.

Цілком відмінно від нього мислив Л. Салай, який у власному двотомному дослідженні “Історія Угорщини” відстоював думку про те, що своїми походами на Галич Андрій II підкреслював хоробрість угорської нації, причому в 1206 р. робив це узгоджено з намірами Данила (йому тоді було лише 5 років і він не міг самостійно приймати таких рішень. – М.В.), який прагнув позбутися загрози від руських князів. Власне, Л. Салай вважав, що із захопленням Галича король “вернув тінь угорської величі”⁸.

Вивчаючи характерні особливості угро-галицького союзу в період боротьби Бели IV за австрійську спадщину (1248 – 1253), дослідник наголосив, що даний альянс

утворився як результат тривалої угро-богемської конфронтації⁹. Історик доводив, що Гертруда (спадкоємниця австрійського трону) була вдячна угорському корою за те, що він посприяв її одруженню з Романом Даниловичем¹⁰. Однак Л. Салай водночас зазначав, що галицький князь, після втрати надії на Австрію, відправив свою дружину додому, “забувши про шлюб і подружнє життя”¹¹.

Угро-руські взаємини періоду життя і діяльності Данила Галицького відобразив у своїй роботі І.А. Фесслер. Зокрема, він вважав, що після смерті Романа Мстиславича Данило, за згодою Польщі, половців і бояр, запросив у Галич, задля спасіння краю, угрів. Саме це, на думку вченого, відштовхнуло від Галичини об'єднані руські війська; а новий претендент на галицький суздальський князь трон Ярослав Всеволодович суздальський був готовий визнати не лише протекторат Андрія II, але й католицьке віросповідання¹². Науковець нічого не згадував про присутність угорських військових залог у Галичі в 1206 – 1213 рр.¹³, а поштовхом до походу королівських збройних сил в регіон у 1213 р. вважав невдале правління Андрія II в самій Угорщині¹⁴. Описуючи перипетії володарювання в Галичині Коломана, Фесслер зазначав, що він дбав виключно про збільшення власних земельних володінь і робочої сили, забувши про труднощі та відповідальність правління в іноземному регіоні; за це з ініціативи єпископа Бертольда він був усунений від влади, яку передали палатину Бору¹⁵. На думку історика, Мстислав Удатний вигнав з Галича Коломана за те, що той особливо фанатично втілював у життя програму окцеденталізації краю. Учений зазначав, що для Андрія II відновлення угорської влади в Галичині на той час було проблемою номер один, свідченням чого було те, що походи 1219 – 1222 рр. на Південно-Західну Русь король фінансував з позичених грошей, податків на іудеїв і мусульман, а також із фінансів колишньої жінки свого брата Імре (1196 – 1204) Констанції, яка тоді проживала у Німеччині¹⁶.

І. Фесслер, на нашу думку, досить плідно працював у сфері дослідження русько-угорських зв'язків першої третини XIII ст., залучаючи не лише угорські і руські джерела, але й епістолярну спадщину римської курії. Так, опираючись на листування папи Гонорія III і Андрія II, учений прийшов до думки, що король у 1222 р. знову розпочав війну з Мстиславом Удатним у зв'язку зі звільненням його куріалами від присяги галицькому князю, даної ним в 1221 р.¹⁷. Водночас дослідник зазначав, що Андрій ніколи у повазі пап не був¹⁸.

Вивчаючи історію переселення русичів до Угорщини, інший угорський історик Ш. Маркі висував припущення про те, що Андрій II свою владу в Галичині закріпив на початку XIII ст. сюзеренними стосунками з Романом Ігоровичем, а також піклуванням про виховання малого Данила. Це, на думку вченого, дозволило згодом Коломану випросити в Римі корону Галича¹⁹. Приділяючи багато уваги процесам переселення, історик зазначав, що найінтенсивніше угорські землі заселялися русичами в 1219 р. та 1241 – 1242 рр.²⁰, водночас підкреслюючи, що іноземці твердо відстоювали свою національну належність²¹.

Певний внесок у розробку даної тематики зробив Д. Паулер, який у своєму двотомному дослідженні “Угорська національна історія королів Арпадської династії”²² та статті “Про переселення угорців”²³ писав про наявність на теренах Угорщини якогось Голіча (Holics), вважаючи його прикордонним містом східних регіонів королівського домену, водночас опосередковано натякаючи на належність цього міста до руських територій²⁴.

Однак найкраще, на нашу думку, досліджувану проблематику розкрив угорський науковець М. Вертнер, який, будучи спеціалістом з вивчення генеалогічних зв'язків династії Арпадів, у кількох фундаментальних роботах простежував специфіку еволюції русько-угорських стосунків упродовж всього XIII ст. Так, у невеликому за обсягом

творі “Союзи Арпадів. Політично-генеалогічні розвідки”²⁵ він дав трактування трьох найвідоміших шлюбів, що були укладені в XIII ст. між представниками угорської королівської родини та руськими князями (шлюби доньки Мстислава Удатного Марії і королеви Андрія; доньки Бели IV Анни і Ростислава Михайловича; Лева Даниловича та доньки Бели IV Констанції). Учений вважав усі ці шлюби результатом політичних відносин, що склались між обома регіонами на той час²⁶, взагалі не називаючи будь-яких інших факторів, що сприяли б укладенню цих династичних шлюбів.

Наступною з-під пера М. Вертнера вийшла праця “Борис і Ростислав. До історії російсько-польсько-угорських відносин”²⁷, у якій історик, залучаючи багато джерельних матеріалів, намагався змалювати життя та діяльність претендента на угорську корону Бориса Коломановича та сина чернігівського князя Михайла Всеволодовича – Ростислава. Дослідник не випадково звернув на них свою увагу, оскільки ці дві особистості в історії Угорщини XII – XIII ст. залишили помітний слід. Нас цікавить Ростислав, період життя і діяльності якого припали на XIII ст. і синхронно збіглися в часі з володарюванням Данила Галицького у Південно-Західній Русі.

Так, дослідник, детально вивчаючи біографію цього руського князя, відомого в історії Угорщини більше, як бан угорської Мачви²⁸, прийшов до думки, що породичався Ростислав з Белою IV лише завдяки тій плутанині, яка виникла в міжнародних відносинах у Європі після монголо-татарського нашествия: король шукав своїй доньці Анні гідного зятя і не мав бажання сватати її за вихідця з Русі²⁹. Описуючи перипетії боротьби Ростислава за Галич, М. Вертнер³⁰ наголошував, що ті тимчасові успіхи, які мав князь у цих кампаніях, базувались не лише на угорській військовій допомозі, але й на підтримці русичів. Опираючись на угорські документи, вчений, на відміну від російських³¹ та українських³² дослідників, вказував, що на Галич Ростислав Михайлович здійснив два походи: у 1243 р. – під м. Ярослав та у 1249 р., коли він був розбитий військами Данила на р. Сян 17 грудня, після чого вже ніколи більше не претендував на Галичину³³. Угорське королівство, за словами М. Вертнера³⁴, перетворилося для розгромленого князя на другу батьківщину. Як аргумент автор наводив два угорських титули Ростислава: бан Славонії, господар Мачви (де він правив, по суті, як самостійний володар). Дискутуючи у своїй роботі з чеським дослідником Ф. Палацьким, М. Вертнер довів, що Ростислав Михайлович брав активну участь у налагодженні угро-болгарських, а також болгаро-нікейських стосунків³⁵. Він це робив, на думку вченого, з метою створення угро-болгарського військово-політичного альянсу, спрямованого проти амбіцій у даному регіоні Латинської імперії³⁶.

Ще однією фундаментальною працею М. Вертнера, у якій він розглянув деякі аспекти русько-угорських взаємин досліджуваного періоду, є робота “Історія родини Арпадів”³⁷. У цьому творі науковець зробив короткий огляд біографій усіх представників династії Арпадів. Багато з них генеалогічно були пов'язані з Руссю або були причетні до військово-політичних відносин з нею. Автор не подав детального аналізу перипетій боротьби угрів за Галич у першій половині XIII ст., лише коротко зупинився на таких проблемах, як правління Коломана³⁸ (який, за словами М. Вертнера, отримав Галич зі згоди місцевого населення³⁹), Мстислава Удатного і його взаємин з Андрієм II⁴⁰ та ін. Як російські⁴¹ та українські⁴² історики, так і М. Вертнер не могли зрозуміти, чому Мстислав Удатний добровільно віддав Галич королевіччу, а тому висував припущення, що це, можливо, справді відбулося під загрозою захоплення міста військами Данила⁴³. Саме Вертнер опосередковано дав зрозуміти, що невдачі угорських військових кампаній проти Галичини протягом 30-х років XIII ст. були пов'язані з бажанням синів Андрія II Бели й Андрія, ще не захопивши, поділити між собою цей край, обділюючи водночас один одного⁴⁴. Розкриваючи характер боротьби за Галичину

Ростислава Михайловича, вчений зазначав, що вже у 1238 р., після приходу Данила до влади в Галичі, син чернігівського князя все ж зумів утримати за собою незначну частину західних земель домену свого опонента, керуючи тут на правах удільного володаря (*reszfejedelem*)⁴⁵. Історик водночас зауважив, що після отримання в 1245 – 1255 рр. від Бели IV Мачви статус Ростислава як політично-адміністративного управителя помітно зріс, оскільки в Галичі він був лише помісним феодалом (*fejedelem*), а тут – господарем (*dominus de Machou*)⁴⁶.

Останньою працею М. Вертнера, у якій досить значна частина тексту була присвячена стосункам русичів та угрів, стала робота під назвою «Історія короля Бели IV»⁴⁷. У цьому дослідженні науковець наголошував на тому, що на початку XIII ст. Андрій II вів боротьбу за Галич з метою утримання тут свого династичного впливу⁴⁸, хоча водночас указував, що це були для Арпадів чужі землі, виправдовуючи боротьбу за них Данила Романовича⁴⁹. З посиланням на різного роду угорські джерела⁵⁰ М. Вертнер описував перипетії русько-угорських війн 30-х років XIII ст.⁵¹, висунувши припущення, що після монголо-татарського нашестя акцент зовнішньої політики Угорщини був змінений у бік Адріатики⁵². Однак, на думку вченого, стосунки з русичами підтримувались і в 40 – 60-х роках XIII ст. Як аргумент він навів приклад двох військових кампаній проти Данила Галицького з боку Ростислава та угорських збройних сил у 1243 р.⁵³ та 1249 р., у яких останній зазнав поразки⁵⁴. Науковець відзначав, що незважаючи на ці невдачі, Арпади дбали про «збереження чистоти природи» своєї династії, а тому не позбавили сина Михайла Чернігівського володінь в Угорщині, продовжуючи про нього піклуватись⁵⁵ і покладаючи на нього деякі функціональні обов'язки. Так, Ростислав (очевидно за наказом Бели IV) проводив «болгарську політику» династії Арпадів⁵⁶, а також брав участь на боці короля у боротьбі за австрійську спадщину⁵⁷.

Стосунки з Данилом у кінці 40-х – на початку 50-х років XIII ст. з боку Бели IV, на думку М. Вертнера, нагадували політичну гру. Так, Роману Даниловичу король не допоміг у скрутний момент його протистояння з Пршемислом, оскільки, за словами історика, шлюб з Гертрудою в мить зміни його політичного курсу став непридатним і не вигідним⁵⁸.

Загалом, праці М. Вертнера найповніше розкрили багато важливих питань русько-угорських взаємин досліджуваного періоду, хоча й були написані з використанням далеко не всіх наявних у кінці XIX ст. джерел та вже опублікованих матеріалів.

Однак не можна сказати, що тема на цьому вичерпала себе. Навпаки, велика кількість «білих плям» продовжувала існувати, а тому плеяда угорських істориків кінця XIX – початку XX ст. працювала над їх заповненням. Одним з них був А. Роумбауд, який у своєму дослідженні «Історія Росії від початків виникнення до 1884 року» зауважив, що після смерті Романа Мстиславича у Червоній Русі почалася громадянська війна, яка припинилась лише після «важкого» втручання поляків і угрів⁵⁹. Даючи характеристику діяльності князя Данила, історик зазначав, що його енергія в основному була спрямована проти союзу Угорщини і Польщі, якому він зумів досить часто протиставляти половців⁶⁰.

Редактори «Національної історії угорців» і, зокрема III. Сіладь⁶¹, відстоювали думку про те, що Андрій II одразу ж після коронації (тобто ще за життя Романа Мстиславича – М.В.) прагнув захопити Галич⁶². Дослідники також зазначали, що укладення шлюбу між Коломаном і Соломією відбулося вже після захоплення Галича уграми в 1214 р.⁶³, тобто в процесі окупації краю, а не до неї. У праці відображена картина русько-угорських конфліктів у першій третині XIII ст., що в цілому органічно влітається у систему висвітлення міжнародних відносин королівства того періоду⁶⁴.

Інший угорський науковець Г. Чудай у своїй праці «Історія Угорщини» виступив певною мірою послідовником І. Фесслера, оскільки вважав, що Данило в 1205 р. просив допомоги в угрів проти Польщі та князів Русі. Однак, на відміну від Фесслера, Г. Чудай стверджував, що в 1206 р. Андрій II залишив у Галичі сина Романа Мстиславича з титулом «короля Галичини і Володимирії»⁶⁵.

Цікаво, що деякі угорські історики при вивченні тем, що безпосередньо мали б стосуватись взаємин русичів та угрів XIII ст., обминали вказану проблему. Зокрема, Б. Хоман у своїй праці «Угорські міста періоду Арпадів» не вказував на те, що окрім німецьких, хорватських, італійських, болгарських, вірменських і єврейських поселенців у містах королівства проживали і русичі⁶⁶, хоча водночас і не називав населені пункти галицько-волинської землі угорськими⁶⁷.

Останнім дослідником, який, працюючи ще в умовах існування Австро-Угорської імперії, вивчав русько-мадярські історичні зв'язки IX – XIII ст., був А. Ходінка. Саме йому вдалося використати в одній зі своїх праць ряд руських літописних свідчень, що стосуються Угорщини⁶⁸. Безперечно, він торкнувся і подій, що пов'язували обидва регіони у XIII ст., в період життя та діяльності Данила Галицького. На основі порівняльного аналізу і зіставлення руських, угорських і папських документів учений доповнив і суттєво оновив багато важливих питань стосовно взаємин Русі та Угорського королівства цієї доби⁶⁹. Одним з найцікавіших аспектів було трактування А. Ходінкою битви Данила і Ростислава 17 грудня 1249 р. На відміну від М. Вертнера⁷⁰, який детально не характеризував згадану подію, науковець висловив припущення, що це могла бути тільки невелика сутичка, оскільки основні сили Ростислава Михайловича були знищені ще в 1243 р.⁷¹.

Загалом русько-угорські взаємовідносини періоду життя і діяльності Данила Галицького в історіографії протягом XIX – початку XX ст. були розкриті недостатньо. Науковці, звертаючи основну увагу на висвітлення взаємин Арпадів із західноєвропейськими країнами (Німеччина, Іспанія, Італія, Хорватія, Візантія), меншого значення надавали вивченню стосунків Угорщини з Руссю. Однак, незважаючи на це, багато дослідників (особливо І. Фесслер, М. Хорват, М. Вертнер та ін.) у контексті висвітлення ширших, узагальнюючих тем зуміли показати еволюцію взаємовідносин русичів та угрів у цей період, а подекуди акцентувати свою увагу на вузлових, епохальних подіях з історії цих стосунків. Проте велика кількість питань все ще залишилася невисвітленою, що сприяло зацікавленню угорськими істориками даною проблематикою і в XX ст.

¹ Horvath M. Geschichte der Ungarn. – Pest, 1851. – Т. 1. – С. 113 – 117.

² Ibidem. – С. 113.

³ Ibidem. – С. 114.

⁴ Ibidem. – С. 115.

⁵ Ibidem. – С. 116.

⁶ Ibidem. – С. 117.

⁷ Kxvari L. Erdely tortenelme. – Pesten, 1859. – К. 1. – Old. 99.

⁸ Szalay L. Geschichte Ungarns. – Pest, 1866. – Т. 1. – С. 341.

⁹ Szalay L. Geschichte Ungarns. – Pest, 1866. – Т. 2. – С. 75 – 76.

¹⁰ Ibidem. – С. 75.

¹¹ Ibidem. – С. 77.

¹² Fessler I.A. Geschichte Von Ungarn. – Leipzig, 1867. – Т. 1. – С. 307.

¹³ Ibidem. – С. 307 – 310.

¹⁴ Ibidem. – С. 310.

¹⁵ Ibidem. – С. 310 – 311.

¹⁶ Ibidem. – С. 320.

¹⁷ Ibidem. – С. 321.

- ¹⁸ Ibidem. – S. 322.
¹⁹ Marki S. Az oroszok hazank torteneteben. – Nagyvarod, 1877. – Old. 15.
²⁰ Ibidem. – Old. 16 – 17.
²¹ Ibidem. – Old. 16.
²² Pauler Gy. A magyar nemzet tortenete Arpadhazi kiralyok alatt. – Bp., 1893. – K.1. – 530 old; Pauler Gy. A magyar nemzet tortenete Arpadhazi kiralyok alatt. – Bp., 1893. – K.2. – 476 old.
²³ Pauler Gy. A magyarok megtelepedeserkl // Szazadok. – Bp., 1877. – VI fuzet. – old. 481 – 500.
²⁴ Ibidem. – Old. 491.
²⁵ Wertner M. Die Allianzen der Arpaden. Politisch-genealogische Studien. – Wien, 1887. – 10 s.
²⁶ Ibidem. – S. 7.
²⁷ Wertner M. Boris und Rostislav. Beitrag zur Geschichte russisch – polnisch – ungarischen Beziehungen. – Berlin, 1889. – 52 s.
²⁸ Палаузов С. Н. Ростислав Михайлович русский удельный князь на Дунаѣ въ XIII вѣкѣ. – СПб., 1851. – 58 с.
²⁹ Wertner M. Boris und Rostislav... – S. 41.
³⁰ Ibidem.
³¹ Карамзин Н.М. История государства Российского в 3 кн. – М.: Книга, 1988. – Кн. 1. – Т. 4. – С. 23 – 25.
³² Грушевський М.С. Історія України-Руси в 10 т., 11 кн. – К.: Наукова думка, 1993. – Т. 3. – С. 59 – 61.
³³ Werthner M. Boris und Rostislav... – S. 41.
³⁴ Ibidem. – S. 42.
³⁵ Ibidem. – S. 45 – 46.
³⁶ Ibidem. – S. 46.
³⁷ Wertner M. Az Arpadok csaladi tortenete. – Nagybecskerekem, 1892. – 629 old.
³⁸ Ibidem. – Old. 448 – 450.
³⁹ Ibidem. – Old. 448.
⁴⁰ Ibidem. – Old. 451 – 454.
⁴¹ Бузескул Вл. Князь Торопецкій Мстиславъ Мстиславичъ // Журнал Министерства народного просвѣщенія. – СПб, 1869. – Ч. 3. – С. 213.
⁴² Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси отъ найдавніишихъ временъ до року 1453. – Львов, 1863. – С. 75.
⁴³ Wertner M. Az Arpadok... – Old. 455.
⁴⁴ Ibidem. – Old. 456.
⁴⁵ Ibidem. – Old. 464 – 465.
⁴⁶ Ibidem. – Old. 466.
⁴⁷ Wertner M. Negyedik Bela kiraly tortenete. – Temesvar, 1893. – 251 old.
⁴⁸ Ibidem. – Old. 21.
⁴⁹ Ibidem. – Old. 24.
⁵⁰ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / ed. G. Fejer. – Budae, 1830. – V. 3. – T. 7. – S. 36.
⁵¹ Wertner M. Negyedik Bela... – Old. 24 – 25.
⁵² Ibidem. – Old. 87 – 97.
⁵³ Ibidem. – Old. 102.
⁵⁴ Ibidem. – Old. 103.
⁵⁵ Ibidem. – Old. 102.
⁵⁶ Ibidem. – Old. 156.
⁵⁷ Ibidem. – Old. 116.
⁵⁸ Ibidem. – Old. 114.
⁵⁹ Raumbaud A. Oroszorszag tortenete eregetetxl kezdve 1884 – ig. – Bp., 1890. – Old. 111.
⁶⁰ Ibidem. – Old. 111.
⁶¹ A magyar nemzet tortenete / szer. Szilagyi S. – Bp., 1896. – K. 2. – 706 old.
⁶² Ibidem. – Old. 339.
⁶³ Ibidem. – Old. 381.
⁶⁴ Ibidem. – Old. 387.
⁶⁵ Csuday G. Die Geschichte der Ungarn, 1910. – S. 235.
⁶⁶ Homan B. A magyar varosok az Arpadok-koraban. – Bp., 1908. – Old. 46 – 53.
⁶⁷ Ibidem. – Old. 7 – 33.
⁶⁸ Hodinka A. Az oroszok evkonyvek magyar vonatkozasai. – Bp., 1916. – 510 old.
⁶⁹ Ibidem. – Old. 283 – 284.
⁷⁰ Wertner M. Boris und Rostislav... – S. 41; Wertner M. Negyedik Bela... – Old. 103.
⁷¹ Hodinka A. Az oroszok evkonyvek... – Old. 279.

Юрій ДОВГАН

ПОЛІТИКА ВЕЛИКОБРИТАНІЇ В ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКОМУ І ГАЛИЦЬКОМУ ПИТАННЯХ НАПЕРЕДОДНІ І ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Розглядаючи ставлення британських урядових кіл до українського питання, не можна, на наш погляд, не торкнутися ставлення Англії до проблем європейської і глобальної світової політики, оскільки перше у більшості випадків визначалося останнім. У першу чергу, це стосується місця і ролі Британії в системі міжнародних зв'язків на початку ХХ ст.

Перебуваючи в zenіті своєї імперської величі, Великобританія часів короля Едуарда VII все помітніше виявляла настрої невпевненості і навіть страху перед майбутнім. Чим це могло бути викликаним?

Британське суспільство продемонструвало чудове вміння адаптуватися в нових умовах, створених промисловою революцією. При здійсненні невідворотних соціальних перетворень йому вдавалось обходитися без насилля. Англія мирно проминула майже два десятиліття, ознаменованих певними економічними труднощами¹. Вона все ще залишалася наймогутнішою імперією в світі. Її військово-морський флот "правив морями", благоустрій значно переважав благоустрій будь-якої іншої європейської країни, а війна в Південній Африці, хоч і не сприяла підвищенню її військової репутації, була переможно завершена в 1902 р. Проте, незважаючи на всі ці досягнення, було очевидним те, що Англія стоїть на порозі великих змін. Ці зміни стосувалися переважно сфери економіки. Після 1900 року британська економіка відчуває все гострішу конкуренцію з боку німецької й американської, а в 1913 р. Англія займає лише третє місце після США та Німеччини за сукупними результатами експорту² (США – 1850 млн. дол., Німеччина – 1285 млн. дол., Великобританія – 969 млн. дол.).

Безпека Великобританії в Європі базувалася на реальному балансі сил, що склався на континенті. Складовою частиною традиційної британської політики було попередження спроб будь-якої з європейських держав відігравати провідну роль³. Після розгрому Наполеона маловірогідним було виявлення якоюсь однією державою своїх амбіцій або втілення їх у життя. Але у 1903-1905 роках почали виникати сумніви з приводу того, чи буде збережено такий стан справ і надалі. Особливо помітними стали амбіційні плани Німеччини у сфері військово-морської експансії. Її агресивна реакція на англо-французьку угоду щодо Марокко⁴ викликала серйозні побоювання щодо виношування Німеччиною планів розв'язання нової війни проти Франції. І тоді Великобританія без вагань запропонувала Франції свою підтримку. З 1905 року по 1914 рік основним завданням британської політики було зберегти вигідний мир, але при цьому уникнути німецької гегемонії на континенті. Така гегемонія стала би неминучою, якщо б Німеччині вдалося отримати перемогу над слабшою від неї Францією.

Окрім цього, у велику політику втрутився могутній людський фактор. Справа в тому, що завзятим поборником англо-французького і англо-російського зближення виступав і король Едуард VII. Упевненість Едуарда VII в тому, що цього зближення

вимагають інтереси Англії, підкріплювалась особистою неприязню до кайзера Вільгельма II. Едуард VII давно вбачав у Німеччині головного ворога Англії. Німеччина лякала Едуарда VII своєю могутністю, дратувала неспокійною докучливістю, вимогам колоніальних поступок. Бюлов писав у своїх мемуарах, що “могутній розвиток німецької промисловості, торгівлі та флоту викликав у короля ті ж самі почуття, яких зазнає власник старовинної банківської фірми, коли перед ним виростає молодий, менш родовитий, несимпатичний йому і дуже діяльний конкурент”⁵.

Стосовно політики Великобританії у східногалицькому питанні, то вона визначалася передусім загальною британською політикою щодо Габсбургської монархії і взагалі Південно-Східної Європи. Як і кожна георегіональна політика, вона мала ряд особливостей. Головна з них полягала в тому, що Австро-Угорщина, на відміну від Німеччини, ніколи не розглядалась Англією як серйозний суперник⁶. Невеликий дипломатичний епізод на початку світової війни характеризує відносини між цими двома країнами. Уже йшли запеклі бої на Західному і Східному фронтах, а англійський посол у Відні спокійно залишався на своєму посту, аналогічно як і австрійський посол в Лондоні. Між австрійським та англійськими дипломатами велися розмови про те, що жодні протиріччя не розділяють обидві країни, що було б навіть бажано не розривати відносини один з одним, щоб залишався контакт між обома воюючими коаліціями.

Німеччина ультимативно зажадала від Австрії протягом п'яти днів порвати відносини з Англією: австрійські військово-морські бази на Адріатичному узбережжі мали бути використані німецьким підводним флотом для нанесення удару по середземноморським комунікаціям Британії.

Дванадцятого серпня 1914 року стосунки між Англією та Австро-Угорщиною були розірвані. Англійський посол у Відні Бунзен перед від'їздом тремтячим голосом запевнив, що “дружні почуття не перестануть існувати поміж обома країнами”, а також висловив сподівання, що “стан війни, про який доводиться так жалкувати, буде продовжуватись недовго”. У відповідь на це австро-угорський міністр іноземних справ Берггольд заявив: “Я безмежно пригночений, що ми знаходимося в конфлікті з Англією, адже обидві країни завдяки взаємним симпатіям і спільним інтересам політично і морально близько стоять один до одного...”.

Таким чином, постає питання, яким же було реальне ставлення Великобританії до проблеми Австро-Угорщини і підвладних їй національностей, у тому числі й до українців? І яка була роль Англії в справі розчленування і розпаду Габсбургської монархії.

Ллойд Джордж у своїх мемуарах, присвячених мирним переговорам, рішуче відкидає, ніби союзні сили, а згодом і Паризька конференція, відповідальні за розпад Австро-Угорщини⁸. Він пише: “Розчленування Австро-Угорської монархії не входило в завдання союзників (виділено нами. – Ю.Д.). Ми знали, що мало бути виправлення кордонів на користь Італії, Сербії і Румунії. У відношенні решти частини Австро-Угорщини ми притримувались ідеї, висунутої генералом Сметсом. Вона полягала в тому, що потрібно забезпечити повну автономію національностям, які входили до складу Австро-Угорщини, – в межах федеративної конституції... Зовсім невірно, ніби мирна конференція відповідальна за диявольське спотворення обличчя Центральної Європи”. З останнім твердженням погодитися не можемо.

Двоєдина монархія ніколи не становила будь-якої загрози для Британської імперії, для її морської могутності і колоніальної монополії. Вона не була ні морською, ні колоніальною державою. Сфера її зовнішньополітичної активності не сягала далі Дунайського басейну і Балкан. Англія не включала Південно-Східну Європу і Балкани у сферу своїх першорядних інтересів. Більше того, з погляду англійської зовнішньої політики Австро-Угорщина була необхідним елементом “європейської рівноваги”. В

Англії були живі старовинні історичні традиції дружби з Австрією. У таких умовах не можна було й говорити про якесь особливе, специфічне ставлення до українського галицького питання з боку британського уряду⁹. Як питання зовнішньої політики воно не виникало до закінчення світової війни. Дещо відмінною була позиція англійських громадських організацій, але про це мова ще попереду.

Лише наростання англо-німецьких суперечностей і та обставина, що Австро-Угорщина перетворилася в молодшого партнера Німеччини, зумовили протистояння Лондона і Відня. Для Англії (вже після початку світової війни) позитивне вирішення цієї задачі могло йти двома шляхами. Питання стояло так: чи тримати курс на послаблення і виснаження Австро-Угорщини для того, щоб змусити її до сепаратного миру, чи орієнтуватись на вибух і повний розклад Дунайської імперії, спираючись на сили національно-визвольної боротьби всередині неї, а також на українські.

Перший шлях був найвигідніший і найбажаніший для англійців. Протягом війни Британія максимально намагалася встановити зв'язки з Австро-Угорщиною і схилити її до сепаратного миру. Водночас балканські стратегічні плани, які ретельно захищали деякі англійські політики, зокрема і Ллойд Джордж, були спрямовані на те, щоб нанести удар через Балкани по Австро-Угорщині і вивести її з ладу. Підтримка певною мірою національного руху пригноблених народів Австро-Угорщини була необхідною складовою частиною політики відриву Австро-Угорщини від її союзників. Антанта використовувала національний рух для послаблення й розхитування Габсбургської монархії і для шантажування правлячої верхівки, з тим, щоб легше схилити її до сепаратного миру.

Другий шлях – “необмежене” використання лозунга національного визволення пригноблених народів Австро-Угорщини – був слизьким і небезпечним для держав Антанти. Схилити Австро-Угорщину до сепаратного миру було не так просто. Вона знаходилась у великій залежності від Німеччини і під постійним її військовим тиском. Не можливо було відмовитись від крайніх мір та ігнорувати такий надважливий політичний фактор, як національні рухи в Австро-Угорщині, лише в надії на неясні та невизначені перспективи сепаратного миру. Ось чому держави Антанти, в першу чергу Великобританія, не зупинялися під час війни перед тим, щоб використати визвольний рух підвладних австрійському монарху національностей. У цій тактиці не було нічого надзвичайного, її використовували обидві сторони.

Однак Англія, поряд із Францією, мала більше можливостей (економічних, фінансових) і субсидувала різноманітні національні комітети й ради (чехів і словаків, поляків, хорватів), “створювала збройні загони з представників цих народів, котрі билися в лавах антантівських армій, вели широку пропаганду на фронті і в тилу”. Так, таємна чехословацька організація “Мафія”, яка діяла на території Австро-Угорщини, надавала великі розвідувальні послуги генштабам Франції і Росії. Т. Масарик, національний лідер чехів, емігрував до Парижу ще в 1914 р., а з 1915 року читав лекції у Лондонському університеті. Біля 400 тис. чехів і словаків дезертували з лав австрійської армії на російському, італійському і сербському фронтах. Аналогічні прагнення поляків представляв серед держав Антанти Польський національний комітет (ПНК) Р. Дмовського у Петербурзі. І тільки галицькі українці, які орієнтувалися виключно на Центральні держави, були невідомі британським урядовцям як сформована політична сила. Будуючи свою політику стосовно “австрійських національностей”, Форін Офіс мав на увазі передусім поляків, чехів (чехословаків), південних слов'ян і румун. За українців як націю зі своїми специфічними проблемами мова не йшла. Та й не могла йти принаймні доти, доки в офіційних англійських документах фігурували назви “рутенці” чи “малоросіяни”¹⁰.

Після невдалої спроби мирних переговорів 1916 р. союзники у своїй ноті

президенту США В.Вільсону від 10 січня 1917 р. вказували, що їх завданням є “звільнення румун, слов’ян і чехословаків від іноземного панування” (у першій редакції було написано “югослов’ян”, проте цей термін за наполяганням італійського представника барона Сонніно був замінений на просто “слов’яни”)¹¹. Як бачимо, за українців у цьому документі навіть не йшлося.

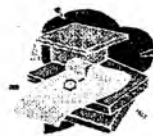
Навесні 1918 р. у Римі за найтіснішої підтримки англійців був скликаний Конгрес представників пригноблених національностей, де західні українці не були представлені і, відповідно, не були названі серед народів, які добиваються “політичної свободи”. У резолюції, прийнятій на цьому Конгресі (“Римський пакт” від 10 квітня 1918 р.), говорилося: “Кожний з цих народів бачить в Австро-Угорській монархії інструмент німецького панування і головну перепону в справі здійснення його прав і сподівань. Конгрес тому вважає необхідним спільну боротьбу проти гнобителя до тих пір, поки кожному народу не буде забезпечене повне національне звільнення, повна національна єдність і політична свобода”¹².

Повторимось, що на відміну від чехів, італійців, хорватів і румун, українці беззастережно підтримали царську владу і орієнтацію на центральні держави. Політичні міркування, які лягли в основу цієї орієнтації, полягали в тому, що переважна більшість українського народу перебувала у гнітючому царському ярмі. Скинути або бодай полегшити це ярмо, на думку галицьких політиків, можна було лише в разі поразки царської Росії¹³. Щоб ця перемога принесла користь, українські партії вважали за необхідне, насамперед, з самого початку війни стати на боці Четвертого Союзу, добитися визволення Наддніпрянщини і визнання національно-територіальної автономії українців у складі Австро-Угорщини. З цією метою з представників усіх українських політичних партій 1 серпня 1914 р. у Львові було створено Головну Українську Раду. Маніфест ГУР від 3 серпня закликав український народ “стати однодушно проти царської імперії, при тій державі, в якій українське національне життя нашло свободу розвитку”¹⁴. Аналогічні заяви про підтримку Німеччини та її союзників висловив і складений з наддніпрянців Союз Визволення України.

Таким чином, діяльність українського галицького і частково наддніпрянського політикуму була спрямована на беззастережну підтримку австрійських і німецьких військових планів. Відповідно, розраховувати на якесь зацікавлення Британії українським галицьким питанням в таких умовах не доводилось. Взагалі, до 1918 р. серед держав Антанти інтенсивні плани стосовно Галичини розробляла лише Росія¹⁵, і лише її позиція могла якось впливати на ставлення Великобританії до української проблеми. Чи дійсно позиція союзника могла суттєво вплинути на власне британські пріоритети?

Ще до початку Першої світової війни течія, що пропагувала ідею входження Галичини до складу Російської імперії, будучи спочатку надбанням таємних урядових документів і декларативних виступів представників шовіністичних суспільних кіл, стала широко поширюватись. З початком світової війни цей процес ще більше посилювався. З’явилось багато публіцистичних праць з історії цих земель від князя Данила Галицького до 1914 року включно¹⁶. Ідеї, висловлені в цих роботах, були традиційними для російської великодержавної традиції і зводились до того, що “давно пора сепаратистам, так называемым украинцам, т.е. руссофобам, отказаться от намерения ... распространить в Галиции южно-русский малоросийский язык”¹⁷, а також до заповнень, що “мы никогда не станем помогать украинофилам в создании, хотя бы и без помощи Пруссии, нового республиканского государства, организованного на тех же началах, о которых некогда мечтал Мазепа”¹⁸.

Успіхи російської армії в перші місяці війни, які підняли ціну її військового співробітництва у союзників, послужили основою для дипломатичної ініціативи міністра

іноземних справ С.Д. Сазонова (що відрізнявся відвертим українофобством)¹⁹, який запропонував англійському і французькому урядам визначити цілі війни. У середині вересня 1914 р., коли російська армія оволоділа Львовом і просувалася в напрямі Карпат, Сазонов виклав французькому та англійському послам М.Палеологу та Дж.Б’юккенену основні віхи майбутнього миру. Його програма витікала з розгрому Німецької імперії та її союзників. До Росії мала відійти нижня течія Німану і Східна Галичина. Познань, Сілезія і Західна Галичина включались до складу Польщі (останню планувалося відновити в якості незалежної держави)²⁰.

У листопаді 1914 р. завдання і цілі союзників сформулював Микола II під час аудієнції французькому послу Палеологу. Імператор детально зупинився на європейських справах. При цьому він пояснив, що Познань і частина Сілезії будуть необхідні для “відновлення Польщі”, Галичина ж і Північна Буковина дозволять Росії досягнути своїх “природних кордонів”²¹.

Однак уряди Британії і Франції прохолодно зустріли російську ініціативу, оскільки нависла над Францією загроза поразки не штовхала союзних дипломатів ділити шкуру невбитого ведмеда. Тому вони без особливих зволікань погодились на словах з програмою С.Д. Сазонова. Згодом вступ у війну Туреччини на боці німців змістив центр ваги у переговорах Росії з Британією щодо майбутнього розподілу світу на Балкани і Близький Схід. Саме через ці райони розгорталася стратегічне суперництво Лондона і Петербурга, зачіпало проблеми геополітики обох сторін. Питання належності Східної Галичини до Росії чи Австрії не було не те що питанням життя і смерті для Великобританії, воно навіть не було на той час другорядним для неї, оскільки тоді українське питання в цілому і галицьке зокрема не були предметом британських зацікавлень. На порядку денному для Форін Офісу стояли зовсім інші проблеми.

Коли ж британський уряд взагалі звернув свою увагу на українську проблему і чим був викликаний предмет його зацікавлення? Український діаспорний історик К.Зеленко відзначив з цього приводу таке: “Не буде... перебільшенням, коли скажемо, що британці знали у загальному більше про Україну часів Богдана Хмельницького й Івана Мазепи, ніж про Україну XIX століття... З британського боку зацікавлення Україною посередньо через Росію, яка була найбільшою і найвідомішою потугою на Сході Європи. Росія хвилювала англійські уми своєю величиною і відмінністю від Європи, своєю внутрішньою загадковістю і зовнішньою потужністю та непокоїла їх як імперіальний суперник Великобританії на азійському континенті”²².

В таких обставинах українська проблема просто не викликала своєю віддаленістю, політичною неясністю і невизначеністю довший час ширшого, ґрунтовнішого зацікавлення. Широке поле незнання української справи “орали тільки нечисленні піонери, усуваючи помалу бур’яни упрощень, хащі легенд та туман односторонніх або викривлених наświetлень”²³.

Як не парадоксально, одним із таких піонерів виявився затятий українофоб граф В.Бобринський. У 1912 р. лондонська “Times” подала серію дискусійних матеріалів про Східну Галичину, вихід якої започаткувала стаття цього шовіністичного депутата російської Думи щодо національної належності Східної Галичини. До цього часу ні світова громадськість, ні британський уряд не приділяли багато уваги Східній Галичині чи Україні загалом²⁴.

З приводу дебатів, які зацікавили англійську громадськість, столичний журналіст М.Гольдштейдер писав: “Ця заплутана малоросійська проблема є одна серед двох чи трьох в Європі, яка після зникнення східного питання може перетворитись у серцевину міжнародної політики найближчого майбутнього”²⁵. Однак ці аналітичні думки не

викликали тоді зацікавлення у британських офіційних колах.

Другим піонером, який взяв на себе обов'язок поширити правдиву інформацію про Україну і українців, був Георгій (Юрій) Рафалович (псевдонім – Бедвін Сендс). Г.Рафалович походив з французької католицької родини, яка мала єврейське походження, але з XVIII ст. перейшла у християнство і тривалий час жила в Україні. Згодом родина Рафаловичів осіла на Британських островах.

Ми не знаємо зараз достовірних причин, які змусили людину, що не була українцем по крові, так палко стати в обороні української справи. Нам видається, що таке ставлення впливало передусім з почуття гуманності й справедливості, притаманного багатьом представникам британської еліти. За словами вже згаданого К. Зеленка, «Великобританія є країною, в якій ніколи не бракувало сподвижників забутих і занедбаних справ та оборонців гноблених і переслідуваних».

Тому, коли в 1913 р. був організований Український Інформаційний Комітет (УІК) або просто Український комітет, Г. Рафалович був обраний його почесним секретарем²⁶ і, обіймаючи цю посаду, розгорнув бурхливу діяльність. Суть її полягала в тому, щоб донести до британської громадськості правдиву інформацію про українські справи. З цією метою Рафалович налагодив інтенсивне листування з головою Українського інформаційного комітету у Львові О. Жеребком. У фондах ЦДІА України у Львові зберігається 47 таких листів, датованих від 12 березня 1913 року до 31 травня²⁷.

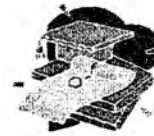
Маючи змогу отримувати свіжу щотижневу інформацію про українські справи, Б.Сендс випускав численні звернення із закликом до пропаганди українського питання в країнах Британської імперії шляхом розповсюдження творів Гоголя і т.п.²⁸, писав статті, замітки і розвідки на українську тематику, зокрема: «Проблеми українців в Росії», «Росія і Україна», «Росіяни в Галичині», «Тарас Шевченко», «Деякі з великих постатей української історії»²⁹ та багато інших.

До практичних кроків діяльності Г. Рафаловича відноситься його листування з керуючим канцелярією греко-католицького єпископа у Вінніпезі³⁰ щодо становища українських емігрантів з Австрії і Росії, яких тоді нараховувалося в Канаді відповідно 200 000 і 50 000 осіб.

Про становище, яке завоював собі Г.Рафалович беззупинною боротьбою за українські права, свідчить хоча б те, що саме до нього, який не посідав жодної офіційної посади, були спрямовані послання заступника директора Лондонського еміграційного відділу при МВС Канади з приводу українців-емігрантів у цьому британському домініоні.

Аргументи, якими апелював до британської громадськості Г. Рафалович, надзвичайно промовисті, образні й емоційні. Зокрема, у своїй невеликій книжці під назвою «Україна» він ще в 1914 р. стверджував: «Українське питання є одним з найважливіших у державних секретаріатах принаймні двох великодержав. Не тільки російський та австро-угорський уряди, але й інші старанно слідкують за подіями, котрі за останніх декілька років розвивалися з такою швидкістю, що могли викликати стривоженість у петербурзьких властей... якщо цей рух... рух, силою якого нація відроджує в собі прагнення до своїх прав, притягне увагу Англії та всього цивілізованого світу... тоді примара агресивного московського націоналізму буде усунена назавжди з тривожних міркувань наших англійських політичних діячів... Якщо Ви глянете на карту світу, ви усвідомите, що це буде кінець Росії – не як великодержави, а як європейської загрози – якщо Україна відокремиться від імперії. І якщо Україна колись здобуде щось, то це буде цілковита незалежність, як багатой і повноцінної нації...»³¹.

Окрема лекція Б. Сендса, присвячена українцям в Австро-Угорщині, вміло з'ясує складну ситуацію, що виникла на західноукраїнських землях в результаті дій польської меншості, впливової у Відні. Автор звертає увагу англійської громадськості

на те, що Галичина, всупереч перешодам з боку польсько-австрійської адміністрації розвивається швидкими темпами. «Ще недавно, у 1897 р., приблизно 20 магнатів-землевласників (поляків) були політичними й економічними панамі ситуації в Галичині, сьогодні так воно не є...». Незважаючи на політичні, економічні та церковно-релігійні конфлікти, українці рухаються до свого національного самовизначення: «Український рух є ні проавстрійським, ні проросійським, а проукраїнським... Важливість українського націоналістичного руху полягає в тому, що народ з 36 мільйонами душ домагається незалежного існування для себе, вільного від будь-якого іноземного панування... Вони хочуть бути своїми власними господарями, а не заповнювати кишені росіян і поляків»³².

Не обмежуючись тільки закликами до совісті й моралі, Б. Сендс робив спробу використати елементи геополітики. «Один погляд на карту Близького Сходу унаочнить, наскільки важливість кожного питання поточних європейських і азійських справ пов'язується до певної міри з українським питанням... Якщо Україні не пощастить здобути назад свою незалежність, тоді нам доведеться в майбутньому зазнати багато лиха в наслідок російського загарбництва і недотримання слова»³³. Попри все інше, подібні заклики невтомного одинака могли мати (хоч і невеликий) вплив лише на британську громадськість, однак не на британський уряд.

У ході світової війни для останнього вкрай важливим було утримати на своєму боці багатомільйонні російські армії, і жертвувати ними на угоду абстрактному принципу справедливості стосовно пригноблених націй Форін Офіс явно не збирався. Лондон безболісно сприймав російські зазіхання на Галичину, оскільки для нього стратегічно важливим було не допустити свого російського союзника до Чорноморських проток і Турецької Вірменії³⁴.

Проте і в таких несприятливих для себе умовах Г.Рафалович не припинив своєї діяльності. У 1916 р. в Нью-Йорку виходить його книжка «Росіяни в Галичині»³⁵, де викривається русифікаторська політика під час російської окупації, зокрема в церковній діяльності під проводом фанатичного Євлогія, що призвело до арешту митрополита А.Шептицького. У своїй статті «Україна і малі нації» Г. Рафалович з боєм закликав: «Киньмо раз на завжди цю нерозумну балачку про допомогу малим націям. Ми дозволяємо Росії – нашому союзникові, який сьогодні потребує для своєї армії наших офіцерів, який є залежний від нашого міністра фінансів і від наших німецько-єврейських фінансистів... встановити владу над європейцями, які не є росіянами. Мені дуже жаль повних довір'я поляків. Ні поляки, ні українці не є росіянами. Перед війною в Галичині не було росіян... за винятком «агентів-провокаторів». І далі: «В час, коли ми боремося, щонайменше дві нації зазнають смертельних ударів від Росії. Фінляндія вже вмирає, а український рух втрачає свій П'ємонт. Мене цікавить тільки ця остання справа завдяки велетенським духовним і інтелектуальним можливостям, які, я вірю, лежать у вільній Україні»³⁶.

Після лютневої 1917 р. революції в Росії ситуація суттєво змінилася. Злам старого державного механізму колишньої імперії, традиційних зв'язків династії Романових поставили на порядок денний проблему формування якісно іншої системи міжнародних відносин, у яких брали б участь нові державні утворення, що почали виникати на руїнах Російської імперії. До утворення Української Народної Республіки контакти закордонних дипломатів із Центральною Радою мали спорадичний, напівофіційний характер, найбільше це стосувалося саме британської політики. Восени 1917 року напередодні більшовицької революції у Києві побував представник англійського посольства в Петрограді професор Піре³⁷. Проте ніяких конкретних наслідків його відвідини тоді не мали, адже Великобританія, перш за все, була зацікавлена в утриманні Східного фронту, а значить, її інтересам відповідало збереження сильної централізованої

Росії, яка могла такий фронт утримувати. Проте зовсім зігнорувати претензії новоствореного національного руху британці не могли, особливо після кардинальної зміни ситуації, спричиненої більшовицьким переворотом. Ті британські працівники, які діяли на місці в Україні, оцінювали ситуацію практичніше і виступали за негайну допомогу проголошеній УНР. Так, голова британської військової місії в Києві майор Дж.К.Л. Фіцвільямс писав до Міністерства Закордонних Справ у своєму меморіалі від 17 грудня 1917 р.: «Майбутнє України залежить цілковито від швидкої і рішучої дії альянтів вже тепер. Якщо ми діятимемо сміливо і самовпевнено і готові витратити 1 500 000 мільйона (так в оригіналі. – Ю.Д.) рублів протягом наступних п'яти місяців, можна буде збудувати на півдні Росії силу, яка служитиме як забрало проти Німеччини в майбутньому»³⁸.

У постскрипті до цього меморіалу, написаному на день пізніше, майор зазначав: «Відколи я написав вище сказане, більшовикам вислано коротку відмову на їхній ультиматум, і Україна проголосила війну. Це особливо агресивне наставлення більшовиків вказує на німецький вплив і бажання Німеччини знищити раз і назавжди можливість створення якої-небудь незалежної сили на терені Росії. Необхідність, отже, дати негайну підтримку Україні шляхом офіційного визнання стає щораз більш очевидна з кожним днем. Україна не довірятиме нам повністю так довго, як довго цього не зробимо ми. Марнується дорогий час, і незабаром може бути запізно, тому що якимсь протилежним посяганням з боку Німеччини може розладнати теперішній порядок речей, поки він зможе стабілізуватись і стати тривким»³⁹.

Британське МЗС таких думок не поділяло. Лондон вибирав у цій справі нерішуче, вичікувально і обережно – скептичне ставлення до Центральної Ради і українського руху. Ще 6 грудня 1917 р. британський військовий аташе у Петрограді генерал-майор Альфред В.Ф. Нокс повідомив Лондон, що Центральна Рада вирішила приступити до мирних переговорів у Брест-Литовську⁴⁰. Висловивши цілий ряд сумнівів щодо спроможності Центральної Ради ефективно контролювати українську територію і стосовно підтримки самої ЦР широкими масами українського народу, Міністерство закордонних справ застерегло, що німці могли б навмисно використати український рух для того, щоб ще більше ускладнити стосунки між Британією і Росією.

Така постанова дуже чітко характеризувала вагання і суперечності британської закордонної політики, яка хотіла бачити в Україні спочатку антинімецький бастион, а потім забрало проти комунізму, але яка відкидала принципи поділу Російської імперії на самостійні держави. Нічого не міг змінити і той факт, що в січні 1918 р. англійці слідом за французами призначили офіційним представником Великобританії при уряді Української Народної Республіки свого консула в Одесі⁴¹. З початком переговорів у Бресті всі контакти спочатку було припинено, а згодом розірвано остаточно. Питання Наддніпрянської України і взагалі українське питання не порушувалося Англією до листопада 1918 року. Саме тоді було повалено пронимецький режим гетьмана П.Скоропадського, а в Галичині виникла Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР)⁴¹.

Новий відрахунок британсько-українських стосунків почнеться з листопада 1918 р., коли доктор Є. Левицький повідомив Великобританії про існування держави на Сході Європи – ЗУНР⁴². Але дослідження їх взаємовідносин стане предметом нашої уваги в наступних публікаціях.

4. Там само. – С. 161.
5. Там само. – С. 154.
6. Лемин И.М. Внешняя политика Великобритании от Версаля до Локарно 1919–1925. – М., 1947. – С. 137.
7. Там само.
8. Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах. В 2-х т. – М., 1957. – Т. 2. – С. 122–135.
9. Рахманний Р. Українське питання в Англії 50 років тому // Сучасність. – 1963. – №3. – С. 117–120.
10. Кравченко О. Ще про «Українське питання в Англії 50 років тому» // Сучасність. – 1963. – №9. – С. 113.
11. Лемин И.М. Назв. праця. – С. 150.
12. Там само.
13. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993. – С. 122.
14. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. – Мюнхен, 1983. – Т. 1. – С. 212.
15. Див.: Бахрушина А.Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – М., 2000. – 264 с.
16. Гумецкий И.И. Значение Русского Прикарпатья для России. – СПб, 1904. – 116 с.; Вульфсон Е.С. Галиция до Великой Европейской войны. – Петроград, 1915. – С. 175; Манасинъ И.Н. Къ вопросу объ установлении идеальной границы на Западной России. – СПб, 1913. – 24 с.
17. Марков Д.А. Русская и украинская идея въ Австрии. – М., 1916. – С.59.
18. Там само.
19. Сазонов С.Д. Воспоминания. – М., 1991. – С. 370, 371.
20. Емец В.А. Очерки внешней политики России. 1914-1917. – М.: Наука, 1977. – С.108.
21. История внешней политики России. Конец XIX – начало XX вв. – М., 1997. – С. 459–460.
22. Зеленко К. Великобритания і Україна // Євген Коновалець і його доба. – К., 1974. – С. 883.
23. Там само. – С. 884.
24. Павлюк О.В. Східна Галичина в політиці європейських держав 1918-1919 рр. // Дисертація на здобуття ступеня кандидата історичних наук. – К., 1993. – С. 106.
25. Там само.
26. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДАУЛ), ф. 769, оп. 1, спр. 6, арк. 1.
27. Там само.
28. ЦДАУЛ, ф. 769, оп. 1, спр. 2, арк. 2.
29. Там само, спр. 4, арк. 1; спр. 14, арк. 1.
30. Там само, спр. 9, арк. 1–2.
31. Там само, спр. 10, арк. 3.
32. Рахманний Р. Назв. праця. – С. 119.
33. Там само.
34. Емец В.А. Назв. праця. – С. 110.
35. Кравченко О. Назв. праця. – С. 114.
36. Там само. – С. 115.
37. Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. // Україна крізь віки. – К.: Альтернативи, 1999. – Т. 10. – С. 73.
38. Зеленко К. Назв. праця. – С. 884.
39. Там само.
40. Там само. – С. 885.
41. Рубльов О.С., Реєнт О.П. Назв. праця. – С. 74.
42. Hunchak Taras. Sir Lewis Namier and the struggle for Eastern Galicia, 1918-1920 // Harvard Ukrainian Studies. – 1977. – № 2. – P. 198.

1. Гренвилл Дж. История XX века. Люди. События. Факты. – М., 1999. – С. 48.

2. Там само.

3. История дипломатии. У 5-ти т. / Під редакцією В.П. Патьомкіна – К., 1948. – Т.2. – С. 153.

Іван МОНОЛАТІЙ

УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКІ ЕТНОКУЛЬТУРНІ ВЗАЄМИНИ В ГАЛИЧИНІ

Розвиток національної культури посідає одне з пріоритетних місць у сучасній українській державі, адже її важливим складником є суспільне і духовне обличчя нації. Сьогоднішній стан історико-етнологічних досліджень в Україні ще не задовільняє наукові потреби вивчення історичних зв'язків українського і німецького народів у Галичині. Науково висвітлені лише окремі аспекти цієї багатопланової проблеми. Нагромадження чималого дослідницького матеріалу, його всебічний аналіз, зіставлення висновків різних авторів і виокремлення певних етапів історії українсько-німецьких етнокультурних взаємин у Галичині дають можливість комплексно представити закономірності громадсько-політичного і національно-культурного становлення галицьких німців з найдавніших часів до початку ХХ ст. Дослідження політичної, духовної і матеріальної культури німецьких поселенців Галичини має велике пізнавальне, виховне та практичне значення.

В історії міграційних процесів у Центральній і Східній Європі особливу роль завдяки географічному розміщенню відіграла Галичина. Вона розташована на рубежі двох великих світових культур: греко-візантійської на Сході та латинської на Заході. Взаємовпливи цих двох культур у різний час, починаючи від трипільської культури та середньовіччя й до формування модерних націй, здійснювалися через Галичину, виразно позначившись на історико-культурних, соціально-економічних, духовних контактах і взаєминах автохтонного українського населення з представниками інших націй і народностей. Вирішальний вплив на пошкваллення чи послаблення міграції в цьому регіоні у різні історичні періоди мали важливі політичні події, умови розвитку економіки і торговельного руху, особливості релігійних вірувань і духовного життя сусідніх суспільностей і культурних середовищ Європи¹.

Давня і модерна історія Галичини становить не просто сукупність окремих подій і процесів, фактів матеріального життя тощо, а є органічно самостійним, оригінальним культурним явищем європейської цивілізації. Культуро- й етногенез давнього населення краю відзначалися складністю й багатолінійністю². Археологічні й писемні джерела свідчать, що внаслідок постійних міграцій давнє населення Галичини ніколи не було етнічно й культурно однорідним, на її території формувалися певні мікрорегіони або історично-культурні області.

Основним районом поширення культури лінійно-стрічкової кераміки або дунайської (друга половина V тис. до н.е.) була Центральна Європа до Рейну. Культура дунайської кераміки представлена також у Польщі та в Україні – на Волині й Поділлі³. До семи основних шляхів поширення цієї культури в Європі археолог Я. Пастернак відніс ще такі: 1) з Чехії на північ, над Лабу, в околицю між Дрезденом і Мульдою, від Липська на захід до Гарцу включно, до Турингії, на північ від Гарцу до Бравншвайг. Припускають, що ці землі мали зв'язок з Південною Ганноверщиною, Вестфалією та Надрейнням; 2) вздовж Дунаю в Південну Німеччину, Вюртенберг, горішнє Надрайння, на північ в околиці Кобленцу й Кельну, у Вестфалію та Бельгію; 3) з околиць Кракова на схід до коліна Сяну біля Перемишля, горішнє Подністров'я вздовж Дністра на південний схід, доходячи до північного кордону Буковини. Носії цієї культури проводили

жваву торгівлю виробами з обсидіану на Подністров'ю не лише зі спорідненим народом буківської культури на південному боці Карпат, але й з Галичиною, Долішньою Австрією, Моравією, Шлезьком і Повислюю⁴.

Контакти між праукраїнцями та германськими і германо-кельтськими племенами (бастарнів, скірів) виникають у другій половині I тис. до н.е. Окремі поселення кельтів-галатів, яких почали витіснити з Центральної Європи германські племена та римська адміністрація, з'явилися на Прикарпатті в кінці II ст. до н.е., а через цю територію наприкінці I ст. до н.е. просуваються до кордонів Римської імперії окремі загоны германців-лугіїв (вандалів)⁵. Одночасно відбувається розселення слов'ян з Північного Прикарпаття на території Середньої і Західної Європи, а у IX – X ст. були відомі уже поселення слов'ян між Гамбургом і Любеком⁶. Слов'яни у процесі контактів збагачуються знаннями про форми суспільної та військової організації, свідченням чого є поява таких термінів, як “князь”, “дума”, “полк”, “меч”, “шолом”, “шати”, “мито”, “хижа”, “хлів”, “тин”, “колодязь” тощо. Ці контакти продовжуються в II – IV ст. у численних контактах ранньослов'янської держави антів з сусідньою Готською державою, розгромленою в 375 р. гунами. У цих контактах східні слов'яни зустрічаються, через готських місіонерів, вперше з християнством⁷. Мовознавчі розвідки вчених української діаспори показують, що такі мовні запозичення, як “церква”, “хрест”, “нін”, “ніст”, “самана”, з'являються на українських землях уже в цей період⁸. Українська мова, наприклад, успадкувала деякі германізми з праслов'янської мови, яка мала запозичення з прагерманської, готської й балкано-германських мов, що стосувалися військово-політичних і торговельних організацій, матеріальної культури і почасті християнської термінології (меч, полк, князь, король, лихва, цята, хижа, морква, нін). За дослідженням мовознавця Ю. Шевельова⁹, кількість і добір германізмів зближують українську мову із західними слов'янськими мовами.

Найактивнішим у політичному і культурному планах осередком етнокультурних контактів у період занепаду Старокиївської держави було Галицько-Волинське князівство (королівство). На окрему увагу заслуговує роль цього князівства в Європі у XIII – XIV ст., зокрема його широкі дипломатичні і військові зв'язки за князювання Романа Мстиславича, Данила Романовича, а пізніше – Лева Даниловича. Після 30-х рр. XIII ст. Галицько-Волинське князівство на деякий час перебирає на себе представництво кількох князівств Русі-України, які перебували під татаро-монголами. Монарший двір цього князівства стає головним суб'єктом міждержавного життя та контактів з багатьма землями і країнами¹⁰.

Між Галицько-Волинською державою і землями Мазовії, Угорщини, Чехії та інших народів від другої половини XII і в перших десятиліттях XIII ст. існували близькі відносини, велося регулярне, часто інтенсивне громадське (міжбоярське) і міждержавне дипломатичне листування¹¹. Один із перших збережених документів князівської канцелярії Юрія Болеслава Тройденевича написаний у березні 1327 р. Це лист князя до генеральних магістратів Тевтонського ордену в справах відновлення міждержавних відносин і лист з обіцянкою боронити землі ордену “від татарів та від будь-якого іншого ворожого нападу”¹². Матеріали і студії історика О. Купчинського вказують на можливість існування великого за обсягом листування у зв'язку з представленням Юрія Болеслава на галицько-волинський престол. Велику зацікавленість у цій справі виявляли Польща, Литва і Тевтонський орден. Свідченням цього є заповіщення князя в грамотах 1325 і 1327 рр. у прихильному ставленні князівства до Пруссії. До таких заповіщень цей князь вдавався і пізніше, коли до влади прийшли великі маїстри ордену – Людер і Теодорик з Альденбурга¹³. Вважають також, що князь Юрій Болеслав

листувався з Пруссією і Литвою у зв'язку з польсько-угорською угодою щодо Галицької Русі, укладеною в 1339 р.

Дослідження традицій німецької культури в Галичині та німецько-українських зв'язків показує, що Галичина як історичний регіон України постійно викликала зацікавленість у німецьких князівств-держав та Австрії, вихідці з яких здавна оселялися на її території¹⁴. Німецькі переселенці, більшість яких була зайнята в торговельно-комерційній сфері, сприяли входженню України до системи європейської торгівлі, активному обміну в галузі культури.

Підтвердженням того, що німці займали особливе місце у структурі міського населення краю, було витворення ними й першої магдебурзької громади Львова, життя якої зафіксоване у найстарішій збереженій книзі міських самоврядних органів 1382 – 1389 рр. Німці заселили південну частину міста над Полтвою, де і виник новий міський осередок з центром на теперішньому Старому Ринку¹⁵. У маловідомому німецькому описі України Мартіна Груневега згадано, що “у цьому місті, як і у Венеції, стало звичним зустрічати на ринку людей з усіх країн світу в своїх уборах: угорців у їхніх малих магерках, козаків у великих кучмах, росіян у білих шалках, турків у білих чалмах. Ці всі у довгому одязі, а німці, італійці, іспанці – у короткому. Кожен, якою б мовою він не говорив, знайде тут свою мову”¹⁶.

Протягом XV – початку XVI ст. у німецькому середовищі Галичини формується перший міський патриціат, який охоплював родини Арнестів, Бухгольців, Гельбеземів, Геннігів, Гольдбергів, Зінріхів, Зоммерштайнів, Клопперів, Ліндерів, Раммерів, Смелдфельдів, Темплів, Фрідріхів, Чорнбергів, Шелерів, Штайнкелерів, Штехерів, Шропів¹⁷. Історик Н. Яковенко зазначає, що “дехто з них, поступово нагромаджуючи капітал і землю, отримував шляхетство, міняючи при цьому старе родове ім'я на прізвище, утворене за поширеним серед тогочасної шляхти звичаєм – від назви населеного пункту, яким володів шляхтич”¹⁸. Так, уже в середині XVI – в XVII ст. у Львові замешкали німецькі міщанські родини Йоганна Зоммерштайна, Ніколаса Ціммерманна, Андреаса Клоппера, Пауля Гольдберга, Йоганна і Мартіна Ганеля, Лоренца Кребля і Куршнерів. Саме вони заклали перші німецькі поселення довкола цього міста – Зоммерштайngoф, Клоппергоф, Гольдбергоф, Креблівку, Кушнарівку¹⁹.

У другій половині XVIII ст. на цілому європейському континенті відбувалися цивілізаційно-культурні та суспільно-економічні зрушення, що спричинили повалення старої феодальної структури суспільства і появу нових національно-культурних суспільностей²⁰. Інкorporація Галичини за першим поділом Речі Посполитої 1772 р. до складу австрійської монархії позначилася на всіх формах її економічного та суспільно-політичного життя.

Одним із перших заходів австрійської адміністрації було значне реформування соціально-економічної та адміністративної сфер управління. Ставлення Габсбургів до Галичини як до слабозаселеної і промислово відсталої провінції дозволяло уряду вирішувати демографічні проблеми старих територій, здійснювати нову урбанізаційну політику, а також спроваджувати переселенців з Німеччини та Австрії²¹. Заходи, спрямовані на проведення розселення в імперіях епохи абсолютизму, мали кількісний характер. Організаційні заходи Австрійської держави щодо розміщення німців на захоплених нею територіях здійснювалися з метою збільшення кількості населення (і таким чином – вищих зборів податків) на малозаселених землях. Порівняно з аналогічними заходами у Пруссії, Австрії та Росії колонізаторська політика Марії Терезії (1774-1781 рр.), Йосифа II (1781-1785 рр.), Франца I (1802-1805 рр.) та приватні заходи колонізації (1815-1830 рр.) у відносно густонаселеній Галичині мали позитивний

характер²².

Завдяки засохувальній політиці уряду Австрії в галицьких містах і селах наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. поселилося чимало німецьких ремісників і купців, у сільській місцевості виникло 186 німецьких колоній*, які розміщувалися переважно в східній частині Галичини²³. Австрійський уряд протегував переселення в Галичину мешканців німецьких провінцій і сусідніх країн – Пруссії, Саксонії, Баварії, Фландрії, Польщі, Чехії. У перші роки німецької колонізації Східної Галичини виникло приблизно 150 німецьких автономних поселень²⁴. Районами, з яких емігрували німці у Східну і Південно-Східну Європу протягом XVIII ст. були Пфальц та сусідні області Гессен, Середня Рейнська земля, Гунсрюк, Люксембург, Мозельська земля, Саарцина, Лотарингія, Ельзас, Баден, Вюртемберг²⁵.

Багато німецьких колоністів прибувало на нові землі, починаючи з 1783 р. (у цей рік виникає понад 35 % усіх німецьких колоній, які існували в Галичині у 80 – 90-х рр. XVIII ст.). За графіком німецького історика Г. Брауна²⁶, упродовж червня 1782 – січня 1786 рр. до Галичини переїхало 14257 німців; у 1802-1803 рр. ця кількість доповнилася ще 478 особами (разом – 14735 поселенців). Зокрема, в період 1783-1784 рр. до східної частини Галичини було спроваджено німців із територій Райнлянд-Пфальц (8393 особи), Саарцини (1424), Гессен (1177), Вюртемберг (1060), Баден (760), Баварії (199), Саксонії (50), Ельзас-Лотарингії (416), Люксембурга (69)²⁷. Австрійська колонізаторська політика в Галичині своє головне завдання вбачала у полегшенні процесу інтеграції краю в багатонаціональну структуру Австрійської монархії та його онімечення, збільшенні народонаселення, впровадженні у сільському політикумі прогресивніших форм господарювання. Тому заселення краю німецькими колоністами певною мірою мало сприяти соціально-економічному розвитку.

Німці брали безпосередню участь у вирощуванні нових для Галичини сільськогосподарських культур (овес, ячмінь, кукурудза, конюшина) та впровадження нових методів господарювання. Слід підкреслити, що насправді колоністи отримували меншу економічну допомогу з боку Австрійської держави, ніж було передбачено. Австрійський уряд віддавав у розпорядження поселенців безплатно основних свійських тварин (двох коней або биків, двох корів, двох свиней), сільськогосподарські знаряддя та інструменти для домашнього господарства (залізний плуг, залізна борона, віз, тяглова зброя для робочої худоби, коси, серпи, вили для сіна, вила для гною, лопати)²⁸.

Незважаючи на зміну умов проживання, німці не лише адаптувалися, а й поступово розселилися по всій території Галичини. Так, у середині XIX ст. в Галичині проживало 93387 осіб німецької національності²⁹. За нашими підрахунками, найбільше галицьких німців було зосереджено у Львівському (8, 28 %), Золочівському, Самбірському і Стрийському округах (3 – 4, 5 %), в інших восьми адміністративних округах Східної Галичини – не більше 2 % від загальної кількості населення³⁰. Австрійський уряд і власники маєтків на місцях (поляки, євреї) протегували німецьким колоністам, що дозволяло останнім краще розвивати в колоніях землеробство і тваринництво³¹.

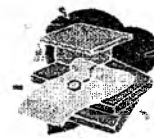
Німці дотримувались своїх традицій ведення господарства. Так, відомий історик та громадський діяч Я. Головацький у листі від 13 серпня 1839 р. повідомляв: “Порівнюючи ведення хати й господарства німецького колоніста з місцевим жителем, бачив я всюди велику різницю. Німецькі хати на селі збудовані в ряд і творять рівні

*Колонією називалося поселення з населенням щонайменше 20 родин, які творили автономну адміністративну одиницю (гміну).

вулиці; двоє вікон виходять на вулицю, а двері на довге, вузьке подвір'я ... Хата українця стоїть у глибині широкого подвір'я, двері мусять виходити на південь, а одне вікно на схід ... У німця господарські будинки, розташовані в одному ряду. Найближче стоїть стодола. Подвір'я українця кругле; возівня, стайня, хліви стоять довкола. Стодола стоїть окремо. У німця на самім подвір'ї є яма, а до неї зі стайні і обори стікає гноївка. В ями гній викидається з хліва. Подвір'я в українця відгороджене плотом або хлівцем і там є яма для гною, але гній вивозять просто в поле. У кожного німця є криниця на подвір'ї, в українських околицях до одної студні нераз пів села ходить ... Швабські села тягнуться уздовж і творять одну велику вулицю. Німецькі села частіше скупчені (звичайно, на рівнинах). Поля німців тягнуться від хати і городу рівною смугою. Українці мають по всіх сторонах села розкинуті клаптики, мабуть, щоб остерегтися перед кривдою і несправедливістю, щоб один не дістав урожайного, а інший поганого ґрунту. Шваб, коли осяде в лісі, відразу береться вирубувати, корчувати ліс, і за кілька років гушавина перетворюється в чисті поля. Українець спершу зрубає дерева, скоріше з господарської потреби, заготовляє сіно, випасає худобу, наче б йому шкода було силою руйнувати природу. Він радо сам виростить шматок лісу чи гушавину, де міг би займатись бджільництвом або поставити курінь. Німець узагалі вже відразу при заселенні може вести своє господарство системно, бо не підлягає ніякому примусу. Українець залежний від панської волі і господарює так, як дозволять йому обставини. Німець оре, сіє, збирає, коли настає пора і коли хоче, а українець тоді, коли вільний від роботи на пана ... Шваб наймає інших людей для допомоги і платить грошми, особливо до молотарки³².

Зі спогадів німецьких переселенців дізнаємося про їх побут та соціальне становище в нашому краї³³. Мешканці однієї з таких колоній – Флеберг на Коломийщині зазначали, що “житло було досить просто обставлене, але цього було цілком достатньо для задоволення потреб. У більшій кімнаті з двома вікнами зі сторони двору ... біля стіни стояли два дерев'яні бамбетлі. Ця ліжка схожі на теперішню спальну кушетку, тільки вони виготовлялися з простого дерева. ... Поперек стояла лавка зі спинкою, перед нею був великий стіл з простими дерев'яними стільцями. Біля середньої стіни стояла широка лавка для батьків, а в кутку була розташована мурована з цегли піч. Біля стіни до сіней було досить гачків, щоб вішати туди кухонний посуд – ополоник, підилко, терку, качалку для тісла. З іншого боку, біля вхідних дверей, було місце, де знаходилась підставка для порцелянових тарілок. “Велика” кімната була звичайно невеликою, але цю назву вона отримала тому, що вона була краще обставленою, туди рідше заходили і лише в крайньому випадку у цій кімнаті спали. ... Численні гачки на стінах використовували для того, щоб вішати на них святкові сукні, а в дерев'яні скрині складали білизну. Зможніші сім'ї мали вже навіть шафу для суконь. У сінях знаходилася літня пічка, інколи також у сінях була і поличка для щоденного посуду... Комірчину використовували влітку здебільшого як ідальню, а взимку – як спальню для дітей. У спекотні літні місяці часто відбувалося переселення з тисних кімнаток у комору – діти вважали це дуже романтичним – розбити нічний табір у коморі зверху на соломі³⁴.

Тривалий час німецькі поселенці трималися відособлено від українського населення, але з часом ця відмежованість послаблювалася, налагоджувалися добросусідські взаємини з представниками як польської, так і української національностей³⁵. Дослідники німецьких колоній – історики-краєзнавці Й. Габер і А. Шнайдер – відзначали, що німці – привітні, дуже працьовиті люди, живуть з українцями в дружбі й злагоді і дотримуються звичаїв своїх батьків³⁶. Встановлено, що між собою колоністи розмовляли рідною мовою: багінсберці (колонія Багінсберг) –

швабським, а бабїлонці (колонія Новий Бабїлон) – баварським діалектами³⁷. Характеризуючи українсько-німецькі відносини в колонії Бекерсдорф (пізніше – Фалькенштайн) на Підгаєччині, сучасники відзначали, що “колонія мала великий вплив на довколїшне населення. Від них українські селяни перебирали вживання залїзного плуга, залїзом кований віз, колесо до прядення, випїтання з соломи кошиків для хліба і вживання добрив на полі. Від українців бекерсдорфці перейняли рїздвяні і великодні звичаї, звичаї на ніч Івана Купала, весільні святкування, спочатку однотижневі, згодом триденні, а опісля одnodенні, поливаний понедїлок, природне лікування людей і худоби, рїзні забобони, гречанї страви (невідомі німцям до переселення), голубці, картопляники, кутю, борщ і вареники. Навчилися будувати загати навколо хат, вживати коромисла, а багато українських слів увїйшли до їхньої розговірної мови³⁸.

Свідченням налагодження відносин можна вважати співпрацю німецького та українського населення села Надїїв, що на Стрийщині. Так, в другій половині ХІХ ст. тут оселилося 40 родин німецьких переселенців, які “говорили з селянами по-українськи³⁹. У цей час значно розвивалися громадські товариства і спілки. Вслід за колонізаційними процесами в містах і містечках Галичини створювалися народні німецькі товариства і об'єднання: в Бредгаїмі, Дїамантгаїмі, Гельзендорфі, Маковїї, Ляндестрой, Енгельсберзі, Йозефсберзі та Бурчїцях Нових та ін. жваву діяльність вели суспїльні, церковні та спортивні організації⁴⁰.

Таким чином, українсько-німецькі етнокультурні процеси в досліджуваному регіоні здійснювалися завдяки багатовіковому перебуванню німців на території Галичини, що значною мірою визначило локалізацію нових німецьких поселень. Емігрування німців на українські землі Галичини зумовлювалося, з одного боку, економічними та суспїльно-полїтичними процесами, які відбувалися у Південно-Західній Німеччині, а з іншого – колонізаційною та урбанізаційною політикою Австрїйської імперії у Східній Галичині; визначалося об'єктивною потребою в спеціалїстах для розвитку рїзних галузей економіки та культури. Сприятливим культурно-етнічним середовищем, у якому здійснювалося адаптування більшості новоприбулих вихідців із німецьких земель, стали німецькі колонії. Заселення Галичини німецькими колонїстами певною мірою сприяло соціально-економічному, культурно-освітньому та громадсько-полїтичному розвитку краю, процесам європеїзації культури та побуту Галичини.

1. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. І. До початку ХІ віка. – Видання третє, доповнене. – К., 1913. – С. 140-149; Stökl G. Osteuropa und die Deutschen. Geschichte und Gegenwart einer spannungsreichen Nachbarschaft. – Oldenburg-Hamburg, 1967. – S. 93, 99-100.

2. Домбровський О. Антиподи ранньоїсторичних процесів Євразії // Студії з ранньої історії України. Збірник праць. – Львів – Нью-Йорк, 1998. – С. 87, 88; Дейвіс Н. Європа: Історія. / Пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. – К., 2000. – С. 71.

3. Пастернак Я. До проблеми поширення й хронології лінійно-стрічкової кераміки в Європі. – Авґсбург, 1948. – С. 3.

4. Там само. – С. 7, 10.

5. Пелешин М. А. Зв'язки давнього населення України і Європи (V – II тис. до н. е.). – Львів, 1996. – С. 6-8.

6. Історія Прикарпаття // Мій рідний край – Прикарпаття. / Відп. ред. В. І. Кононенко. – Івано-Франківськ, 2000. – С. 38-39.

7. *Пастернак Я.* Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях / За ред. М. Антоновича. – Нью-Йорк – Торонто-Париж-Мюнхен, 1976. – С. 73.
8. *Бичко І.В.* Німеччина // Українська культура: Історія і сучасність. Навч. посібник / За ред. С.О. Черепанової. – Львів, 1994. – С. 326.
9. Ю[рій] Ш[евельов]. Германізми // Енциклопедія Українознавства. – Т. 1. – Перевидання в Україні. – К., 1993. – С. 365.
10. *Грабовецький В.* Столиця Ростиславичів і Романовичів у міжнародних відносинах XII-XIII століть (до 1100-річчя заснування Галича) // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історичні науки. – Вип. I. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 3-13; *Котляр М.* Дипломатія галицьких і волинських князівств XII-XIII ст. // Київська старовина. Науковий історико-філологічний журнал. – К., 2000. – № 4 (334). – С. 3-14.
11. *Купчинський О.* Із спостережень над розвитком документа та діяльності князівської канцелярії Галицько-Волинських земель XIII – першої половини XIV століть // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1996. – Т. ССXXXI. – С. 59.
12. Там само. – С. 98.
13. Там само. – С. 99; *Die Romanovici von Halic-Wladimir // Rhode G.* Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung. – Bd. I. – Köln-Graz, 1955. – Genealogische Tafel 4.
14. *Werdt Ch.*, Von Halyc-Wolhynien-Rotreußen-Galizien: Im Überlappungsgebiet der Kulturen und Völker // Jahrbucher für Geschichte Osteuropas. – München, 1997. – Bd. 45, Hf. 2. – S. 269 – 272.
15. *Halibej M.* Das Burgertum von Lemberg // Das ukrainische Lwiw-Lemberg. – München, 1954. – S. 27, 28; М[аркіян]. Т[ерлецький]. Нарис історії України. Лекція 2: Галицько-Волинська Держава // Вступний курс українознавства (Український Народний Університет). – Рік I, зошит 2. – Мюнхен, 1953. – С. 18, 25.
16. Цит. за: *Ісаєвич Я.* Мандри Мартина Груневега – маловідомий німецький опис України на переломі XVI-XVII ст. // Німецькі колонії в Галичині: Історія – Архітектура-Культура / Впор., ред. Г. Петришин. – Львів, 1996. – С. 36.
17. *Müller S.* Galizien und sein Deutschtum. Eine Dokumentation aus Sepp Müllers Nachlaß erzählt durch Unterlagen des Hilfskomitees der Galiziendeutschen 1948 – 1951. – Bd. I. – Stuttgart, 1999. – S. 1.8.
18. *Яковенко Н.* Нарис історії України. З найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. – С. 84.
19. *German L.* Die deutsche Colonisation // Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild. – Wien, 1898. – Bd. 19. – S. 474-478.
20. *Дейвіс Н.* Європа: Історія. – К., 2000. – С. 485, 487.
21. *Петришин Г., Іваночко У.* Скільки міст було у Галичині в австрійський період (1772-1918)? // Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 1998. – № 1(2). – С. 151.
22. *Bredecky S.* Historisch-statischer Beytrag zum deutschen Kolonialwesen in Europa, nebst einer kurzen Beschreibung der deutschen Ansiedlungen in Galizien in alphabetischer Ordnung. – Brünn, 1812. – S. 2-4.
23. *Schankweiler E.-J.* Wirtschaftliche und soziale Gründe für die Auswanderung der Deutschen aus der Pfalz Ende des 18. Jahrhunderts // Zeitweiser der Galiziendeutschen. – Stuttgart, 1998. – S. 36.

24. *Монолатій І.* Німецькі колонії Галичини в таблицях: довідник. – Коломия, 2000. – С. 15-18, табл. 1, 2.
25. *Штойко П.* Географія німецьких колоній у Галичині кінця XVIII – початку XX століть // Німецькі колонії в Галичині. – Львів, 1996. – С. 68-69; *Kaindl R.-F.* Das Ansiedlungswesen in der Bukowina seit der Besitzergreifung durch Österreich. Mit besonderer Berücksichtigung der Ansiedlung der Deutschen. – Innsbruck, 1902. – S.8-9, 20.
26. *Braun F.* Die Herkunft der josefinischen Siedler Galiziens // Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch. / Zusammengestellt Von J. Krämer. – Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965. – S. 52.
27. Ibid. – S. 57-59.
28. *Монолатій І. С.* Німці у Галичині (1772-1923): координати німецько-українських взаємин. – Львів-Коломия, 2001. – С. 8-11.
29. Підраховано за: *Монолатій І.* Німецькі колонії Галичини в таблицях: довідник. – Коломия, 2000. – С. 19-23, табл. 3-4.
30. Там само. – С. 19-22, табл. 3.
31. *Монолатій І. С.* Евреи и немцы – жители сельскохозяйственных колоний Галиции (конец XVIII – начало XX вв.) // Материалы Восьмой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. Часть 1. – Москва, 2001. – С. 57.
32. *Головацький Я.* Подорож по Галицькій та Угорській Русі, описана в листах до приятеля Л. [лист № 8 від 8 серпня 1839 р.] // Подорожі в Українські Карпати. / 36., упор. М. Вальо. – Львів, 1993. – С. 85-88.
33. *Unterschütz R.* Deutsche Siedlungen im ostgalizischen Raume Kolomea // Zeitweiser der Galiziendeutschen. – Stuttgart, 1976. – S. 37, 38.
34. *Kolmer S.* Die historische Entwicklung der deutschen Sprachinsel Galizien: Mariahilf, Flehberg, Rosenheck. Vororte der Stadt Kolomea. – Gifhorn, 1993. – S. 63.
35. *Nachtigal R.* Die ukrainische Nationalbewegung in Österreich-Ungarn von 1867 bis 1914. Hausarbeit zur Erlaudung des Magistergrades der Philosophischen Fakultät der Westfälischen Wilhelms-Universität zu Munster (Westf.). – Munster, 1992. – S. 64-71; *Müller S.* Das Zusammenleben Von Deutschen und Nichtdeutschen in Galizien // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch. – Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965. – S. 253-254.
36. Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника НАН України. – Ф. 141 (фонд О.Чоловського-Сас), оп. 1, спр. 1208, арк. 21.
37. *Krämer J.* Die Mundarten der galizischen Schwabensiedlungen // Zeitweiser der Galiziendeutschen. – Stuttgart, 1962. – S. 65-66.
38. *Яворська-Сокольська З.* Бекерсдорф // Підгасцька земля. – Нью Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1980. – С. 381.
39. *Грицишин І.* Надіїв // Стрийщина: Історично-мемуарний збірник. – В 3-х т. – Нью Йорк-Торонто-Париж-Сідней, 1993. – Т. III. – С. 283.
40. Landes-Gesetz- und Verordnungsblatt für das Königreich Galizien und Lodomerien samt dem Großherzogtume Krakau. – Jahrgang 1907. – Lemberg, 1907. – S. 39; *Baranski K.* Przemieneli zagonczyky, chliboroby, chasydzi ... Rzecz o ziemi Stanisławowsko-Kołomyjsko-Stryjskiej. – London, 1988. – S. 285, 397.

Лариса КОБУТА

ВОЛОДИМИР ЛЕВИНСЬКИЙ: ЩЕ РАЗ ПРО ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНЕ ОБЛИЧЧЯ ЗАБУТОГО ДІЯЧА

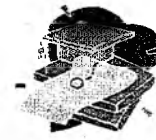
Активним діячем українського політичного руху в Галичині на початку ХХ ст. був Володимир Левинський – один з організаторів та лідерів Української соціал-демократичної партії Галичини (УСДП). В Енциклопедії українознавства він представлений як публіцист, політичний діяч і теоретик українського соціалістичного руху, один із засновників УСДП¹. Подібно характеризується В. Левинський і в сучасному “Довіднику з історії України”², де наводяться найважливіші біографічні дані та коротка інформація про його політичну, наукову та публіцистичну діяльність. Та все ж ім’я діяча, на жаль, сьогодні є маловідомим для широкої наукової громадськості, що не в останню чергу зумовлено складною долею як самого В.Левинського, так і його наукової та публіцистичної спадщини.

Діяльність В. Левинського уже в 30-ті роки ХХ ст. привернула увагу дослідників, які намагалися науково осмислити розвиток новітнього українського політичного руху, особливо його соціалістичного напрямку. У післявоєнній радянській науковій літературі оцінка постаті соціал-демократа В.Левинського була досить суперечливою, на протигагу негативній оцінці більшості галицьких політичних діячів довоєнного періоду (за винятком представників Компартії Західної України), яких, незважаючи на їхню партійну належність та погляди, відносили до табору українського буржуазного націоналізму. Послідовний прихильник соціалістичного напрямку розвитку суспільства, пропагандист соціалістичних ідей в Галичині, автор численних праць, що популяризували марксизм, заслуговував на окремий підхід. Його праці “Що таке соціалізм”, “Селянство і соціал-демократія”, “Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині” мали не тільки наукове та пізнавальне значення як історичні джерела, а й відіграли важливу роль у поширенні соціалістичних ідей в Україні. Тож обминути чи замовчати їх було неможливо. Про діяльність та твори В.Левинського згадували радянські науковці, характеризуючи розвиток робітничого руху та поширення на західноукраїнських землях марксистсько-ленінських ідей³.

Наприкінці 60-х років львівські дослідники С.Злупко, М.Олексюк, К.Плаксюк намагалися більш об’єктивно оцінити наукову і публіцистичну спадщину В. Левинського, відзначаючи широту його світогляду, прихильність ідеалам соціального та національного визволення, високий рівень праць суспільно-політичного характеру. С. Злупко вказував, що В.Левинський “усе життя пропагував ідеї соціалізму”, “багато зробив для популяризації комуністичних ідей”, і “хоча він не був послідовним марксистом-ленінцем, але своєю невтомною працею великою мірою сприяв утвердженню історичних, економічних і, особливо, філософських марксистських поглядів на Західній Україні”⁴.

М. Олексюк зауважував, що В. Левинський “відіграв помітну роль у пропаганді і популяризації марксистсько-ленінської філософії на західноукраїнських землях в середині 20-х на початку 30-х років”, і високо оцінював його теоретичні праці філософського і соціологічного характеру. Одночасно з цим, на думку М.Олексюка, він як активний член соціал-демократичної партії Галичини пройшов “складний шлях, повний суперечностей, хитань і ідеологічних помилок, який привів його кінець-кінцем в табір буржуазно-націоналістичної реакції”⁵.

Найбільш позитивну оцінку діяльності та творчості В.Левинського з радянських

дослідників дав К.Плаксюк, який наголошував на значимості його праць, присвячених розробці проблем соціалізму як наукової теорії, акцентував увагу на застосуванні В.Левинським методів марксистської методології в поясненні складних суспільних явищ. К. Плаксюк відзначав також глибину його соціологічних досліджень стосовно походження, розвитку і перспективи соціалістичних ідей, соціалізму як системи поглядів, підкреслював, що “Левинським завжди керувало шире прагнення допомогти своєю пропагандою історичного матеріалізму найближчому звільненню українського експлуатованого люду від кайданів неволі і визиску, від соціального, національного і духовного гніту”⁶.

Однак подібні оцінки постаті та творчої спадщини В.Левинського, навіть у поєднанні із необхідними в той час звинуваченнями у націоналістичному ухилі, викликали різку негативну реакцію у поборників чистоти марксистсько-ленінської методології в історичній та інших суспільних науках. Ними у партійні комітети Львівщини були скеровані відповідні заяви і звернення з вимогою вжити необхідних і рішучих заходів щодо виправлення допущених методологічних і політичних помилок. Під пильну увагу партійних органів потрапили викладачі Львівського державного університету ім. І.Франка професор М.М. Кравець, доценти М. Волянук, С.Злупко, директор Інституту суспільних наук АН УРСР М.Олексюк та вчений секретар С.Ступницький⁸. Бюро Львівського обкому КПУ у постанові з цього приводу зазначило, що “частина науковців відійшла від методології марксизму-ленінізму, слабо теоретично підготовлена, недостатньо ідейно загартована, без класового підходу намагається оцінити суспільні явища” і визнало “ідеологічно шкідливою оцінку діяльності В.Левинського та деяких інших політичних осіб окремими вченими Львова”, оскільки вона “нанесла серйозної шкоди ідейно-виховній роботі”⁹.

Ідеологічні висновки партійних органів знайшли своє відображення і в критичних публікаціях науковців. Так, в “Українському історичному журналі” було вміщено статтю доцента О.Юрченка з промовистою назвою “Всупереч фактам. (Про ідейно-політичне обличчя В.П.Левинського)”¹⁰, в якій піддавалися гострій критиці як праці й діяльність В.Левинського, так і роботи тих дослідників, які присвятили йому свої публікації. За словами О.Юрченка, В.Левинський поставав “переконливим та войовничим націоналістом”, який “усе життя відстоював націоналістичні ідеї сепаратизму і федералізму у робітничому соціал-демократичному русі, в роки першої світової війни стояв на позиціях українського націонал-патріотизму, поділяв погляди буржуазно-націоналістичної УСДП Галичини”, а “його літературні вправи 30-40-х років свідчать про завершення еволюції цього дрібнобуржуазного націонал-соціала від активної участі в націоналістичній УСДП Галичини до табору запеклої буржуазно-націоналістичної реакції, до оскаженілого антикомунізму”¹¹. Після відповідних рішень партійних органів змушений був “виправляти помилки” і М.Олексюк, опублікувавши в журналі “Жовтень” матеріал про “істинне обличчя” В.Левинського¹². Зрозуміло, що за таких умов дослідження діяльності В.Левинського було унеможливлене, а його ім’я на два десятиліття потрапило під заборону ідеологічної цензури.

Слід віддати належне С.Злупку та М.Олексюку, які на початку 90-х років у своїх публіцистичних працях намагалися повернути ім’я В.Левинського широкій українській громадськості¹³. І тільки в середині 90-х років окремі аспекти діяльності В.Левинського знайшли об’єктивну оцінку в науковій літературі. У праці дослідника історії галицької соціал-демократії О.Жерноклеєва було проаналізовано організаційну та політичну діяльність В.Левинського в УСДП у 1906-1912 роках, його зв’язки з українськими соціалістами Наддніпрянщини¹⁴. У статті А.Портнова наведено окремі фрагменти критики В.Левинським положень ленінської національної політики після

приходу до влади в Росії більшовицького уряду¹⁵. І. Патер з'ясував відношення В. Левинського до діяльності Союзу визволення України під час Першої світової війни¹⁶. Загалом більшість праць В. Левинського залишаються поза увагою дослідників, тому сьогодні актуальними є ще слова тридцятирічної давності К. Плаксюка про те, що “з вини прикрих, а часом несправедливих обставин склалося так, що чимало із значного теоретично-наукового і суспільно-політичного доробку Левинського належно не оцінено й досі, а часом ставало здобиччю упередженої критики”¹⁷.

Володимир Петрович Левинський народився 8 серпня 1880 р. в м. Дрогобичі на Львівщині в сім'ї простого ремісника-кравця. Освіту здобув у Дрогобицькій гімназії, де вперше познайомився з соціалістичною літературою, творами М. Драгоманова, І. Франка. Був одним із активістів створення соціал-демократичного робітничого гуртка “Воля”, делегатом першого з'їзду УСДП у Львові (1899 р.).

У 1903–1910 рр. В. Левинський навчався у Львівському університеті на юридичному та філософському факультетах. Уже в студентські роки брав активну участь в діяльності УСДП. Він був редактором друкованих партійних видань “Воля”, “Земля і воля”, “Вперед”, обіймав посаду секретаря партії у справі зв'язків з іншими політичними партіями, належав до лідерів “молодого крила” УСДП, яке виступало за самостійність партійного життя без впливів на нього польських соціалістів. В. Левинський проявив себе як здібний організатор, активний пропагандист та популяризатор соціалістичних ідей в Галичині, що сприяло зростанню його авторитету в партії.

У цей період вийшли перші його праці популярного характеру “Що таке соціалізм” (1907 р.), “Селянство і соціал-демократія” (1910 р.), в яких обґрунтовувалося передумови розвитку соціалістичних ідей та відзначалася необхідність революційної боротьби за соціальне визволення трудящих мас. Вони відображали марксистське розуміння розвитку класової боротьби у буржуазному суспільстві. Вирішення існуючих в ньому протиріч В. Левинський вбачав у необхідності “скасування приватної власності на засоби продукції та заведення на його місце нового ладу, ладу праці, ладу волі, рівності та братерства – ладу соціалістичного” з використанням, якщо потрібно, революційного насильства.

Активна політична діяльність В. Левинського зумовила встановлення тісних взаємин між ним і представниками наддніпрянської Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), зокрема з Л. Юркевичем. У 1913 р. Л. Юркевич та В. Винниченко запропонували В. Левинському терміново стати редактором київського легального журналу УСДРП “Дзвін”. Пропозиція надійшла саме тоді, коли В. Левинський готувався до докторату у Віденському університеті. “Для мене як українського соціаліста, який добре здавав собі справу, яке значення мав український соціалістичний місячник у Києві для українського культурного руху взагалі, а соціалістичного зокрема, не було вибору, – писав він пізніше у спогадах. – Я кинув справу зі своїм докторатом і виїхав до Києва”¹⁸. Робота у “Дзвоні” дала можливість В. Левинському безпосередньо познайомитися з різними течіями в українському і російському соціалістичному русі, порівняти тенденції розвитку соціалістичних ідей в Росії та Австрії. У Києві він видав наукову працю “Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині” (1914 р.), у якій прослідкував історію зародження і поширення соціалістичного руху в Галичині та обґрунтував необхідність творення самостійної національної соціал-демократичної партії. Ця ідея В. Левинського глибоко обурила лідера російських більшовиків В. Леніна, який рішуче виступав проти “сепаратизму” у робітничому русі, а саму книгу назвав “дуже шкідливою”¹⁹.

Роботу у “Дзвоні” перервала Перша світова війна. В. Левинський у зв'язку з

потребою в лікуванні виїхав у Швейцарію, де проживав до 1918 р. Там він написав працю “Причини світової війни” (1916 р.), в якій, з'ясовуючи причини виникнення війни, акцентував увагу на загарбницькому характері політики провідних європейських держав, що заради своїх політичних та економічних інтересів кинули у вир кровопролитного конфлікту мільйони людей.

За кордоном В. Левинський перебував у період революційних подій на Україні, тяжко переживаючи невдачі української справи. У 1919 – 1921 рр. працював разом з В. Винниченко у закордонній групі Української комуністичної партії і редагував часопис “Нова доба”. Залишаючись прихильником соціалістичного розвитку, він у своїх працях, зокрема в роботі “Соціалістична революція і Україна” (1920 р.), тісно пов'язував перспективи визволення України і українського народу з світовою пролетарською революцією.

Однак реалії політичного життя, новий поділ українських земель, антиукраїнська політика польського уряду у Східній Галичині та русифікаторська політика більшовиків в УСРР змінили позицію В. Левинського. Знову в його роботах ідеї соціального визволення тісно перепліталися з необхідністю національного визволення. Він гостро викривав злочинні дії польської влади на західноукраїнських землях стосовно українського населення, заявляючи: “... не було того, щоби голод, епідемії, табор полонених і тюрму піднесено коли небудь до значіння засобів фізичного нищення немилої комусь народности”²⁰. Водночас він критикував національну політику В. Леніна, відзначаючи “казуїстичну гру слів” ленінського твердження про право націй на самовизначення та втілювану в життя практику більшовицького уряду, який з приходом до влади “пішов війною проти всіх національних держав, збудованих на руїнах Росії”. На противагу В. Леніну, який вважав процес знищення окремих держав та зближення і злиття націй кінцевою метою соціалізму, В. Левинський стверджував, що “соціалізм означає повне національне визволення кожного поневоленого народу”, заперечував більшовицьку практику “слияння” малих і недержавних народів з великими і великодержавними”²¹.

У 20 – 30-х роках В. Левинський продовжував розробляти положення соціалістичної теорії, популяризував значення науки для прогресивного розвитку людства. Не припиняв і публіцистичної діяльності, друкуючи свої статті у західноукраїнських виданнях лівого спрямування. Він критично оцінював наростання шовіністичних і крайніх націоналістичних настроїв як у Європі, так і серед українського загалу. Особливо гостро критикував ідеологію “інтегрального націоналізму” Д. Донцова²², вважаючи поширення правих радикальних ідей серед українського народу “національним злочинством”. Тоталітарній природі шовінізму В. Левинський протиставляв демократію, вважаючи, що “обі ідеї – національна і соціальна – це є діти новітньої демократичної думки” і “правдивий український націоналіст ставить отже на рівні обі ідеї [...] і бореться рівночасно за обидві”²³.

Уважно стежив В. Левинський також за практикою сталінського комуністичного будівництва в СРСР і зі значною долею сарказму оцінював “переміну Росії в країну “здійсненого соціалізму”. Досліджуючи причини, суть і наслідки “великого “соціалістичного” експерименту володарів із московського Кремлю” в аграрному секторі економіки, він констатував, що “колективізація українського села означає не тільки соціальну, але й національну велику катастрофу, що її в наслідках можна порівняти з катастрофальним землетрусом”²⁴. Важкі і трагічні для українців роки Другої світової війни не обминули і В. Левинського. Він пережив радість возз'єднання українських земель у 1939 р. і гірко розчарування від “кошмарного існування в умовах московсько-більшовицької диктатури”, німецьку окупацію і нову еміграцію до Відня. В цей час він

продовжував наукові дослідження, присвячені суспільним поглядам М. Драгоманова, І. Франка, німецького мислителя Й. Фіхте, однак більшість цих праць так і залишилися неопублікованими.

В. Левинський пройшов складний шлях українського політичного діяча і як теоретик соціалістичного руху залишив після себе значну науково-теоретичну та публіцистичну спадщину. Наскрізною лінією його життя було виразне служіння ідеям визволення українського народу від соціального і національного гніту. Йому по праву належить вагоме місце в історії розвитку соціалістичних ідей в Україні.

1. Енциклопедія українознавства. – Т.4. – Львів, 1994. – С.1263.
2. Довідник з історії України / За заг. ред. І.Підкови, Р.Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доп. – К., 2001. – С.395.
3. Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни. – Прага, 1936. – С.58-63.; Стахів М. Проти хвилі. Історичний розвиток українського соціалістичного руху на західних українських землях. – Львів, 1934. – С.104–106.
4. Див.: Маланчук В.Ю. Торжество ленінської національної політики. – Львів, 1965. – С.167.; Ярошенко А.Д. В.І.Ленін і революційний рух на західноукраїнських землях. – Львів, 1969. – С.63-64.
5. Злупко С. До 90-річчя від дня народження В.П.Левинського // Укр. іст. журн. – 1970. – №7. – С.116, 118; Його ж. У руслі Ленінової думки // Ленінська молодь. – 1969. – 24 серп.
6. Олексюк М.М. Розвиток філософської думки на західноукраїнських землях в 20-30-х роках ХХ ст. / З історії філософської думки на Україні. – К., 1963. – С.189, 191.
7. Плаксюк К.Г. В.П.Левинський – пропагандист історичного матеріалізму на Західній Україні/ З історії філософії та соціології на Україні. Респ. міжв. зб. – К., 1968. – С.107; Його ж. Життя – на олттар боротьби // Жовтень. – 1969. – №3. – С.127–130.
8. Галайчак Т., Луцький О. Інститут суспільних наук: сторінки історії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип.7.– Львів, 2000. – С.43.; Злупко С. Бібліографічний покажчик. – Львів, 2000. – С.7.
9. Галайчак Т., Луцький О. Назв. праця. – С.43.
10. Юрченко О.Т. Всупереч фактам. (Про ідейно-політичне обличчя В.П.Левинського) // Укр. іст. журн. – 1972. – №5. – С.45–57.
11. Там само. – С.45-46, 57.
12. Олексюк М. Левинський без маски // Жовтень. – 1972. – №4. – С.109–112.
13. Злупко С. Дивна тотожність // За вільну Україну.– 1991.– 7 трав.; Олексюк М. Володимир Левинський. При світлі нового дня // Наука і суспільство.– 1992.– №8.– С.16–18.
14. Жерноклеєв О.С. Українська соціал-демократія в Галичині. Нарис історії (1899-1918). Вид. 2-е, доп. – К., 2000. – С.65-68, 85-88.
15. Портнов А. Ленін і більшовизм в українській політичній думці першої половини ХХ століття // Сучасність.– 2000.– №1.– С. 68-78.
16. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2000. – С. 174 – 177.
17. Плаксюк К.Г. Левинський – пропагандист історичного матеріалізму на Західній Україні... – С.108.
18. Левинський В. Мої спомини про В.І.Леніна. Швейцарія 1914-1919 // Вільна Україна (Нью-Йорк, США). –1968.– №58. – С. 35.
19. Там само.– С.40
20. Левинський В. Соціалістична революція і Україна. – Відень – Київ, 1920. – С.16.
21. Левинський В. Соціалістичний інтернаціонал і поневолені народи.– Київ – Відень, 1920.– С. 136, 141 – 142.
22. Левинський В. Ідеолог фашизму. Замітки до ідеології Д.Донцова // Громадський голос.– 1936. – 11 квіт.
23. Левинський В. Колективізація сільського господарства в советах // Кооперативна республіка.– 1938.– Ч. 9, вересень. – С.266-267.
24. Левинський В., Коберський К. Національна ідея. Звідки вона взялася і до чого змагає. 2-е вид. – Львів, 1937. – С. 27.

Лілія БУРАЧОК

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОСИПА НАЗРУКА У 1914 – 1916 рр.

З початком Першої світової війни українська громадськість сподівалася на остаточне розв'язання питання про здобуття незалежності України. Боротьба за українську державність набула конкретно-політичного характеру. Проте провідні політичні сили Галичини і Наддніпрянщини виявили свою лояльність відповідно до Австро-Угорщини і Росії, що серйозно ускладнювало реалізацію цієї мети, адже українці опинились між двома ворогуючими таборами.

Закликаючи до здобуття національної державності, українські політики шукали шляхи реального впливу на розвиток воєнних подій, щоб скористатися ними для досягнення своєї основної мети. Провідною в той час була концепція, за якою Галичина з розвиненим у ній національним рухом мала стати центром визвольних змагань українців і об'єднання всіх українських земель.

З метою консолідації національно-визвольних сил 1 серпня 1914 р. представники парламенту і українських політичних партій Галичини і Буковини об'єдналися в Головну Українську Раду (ГУР). 4 серпня 1914 р. у Львові в Академічному домі відбулися збори наддніпрянських політемігрантів за участю Дмитра Донцова, Володимира Дорошенка, Андрія Жука і Олексі Назаріва. На зборах було вирішено створити Союз визволення України (далі – Союз, або СВУ) – безпартійну політичну репрезентацію національно-політичних та економічних інтересів українського народу в Росії. Ця організація основним політичним постулатом проголосила державну самостійність і соборність України, виробила концепцію щодо ролі України в європейській політиці. Реалізацію своїх національних прагнень Союз пов'язував із поразкою Росії у війні та поваленням царизму, внаслідок чого на руїнах Російської імперії мала би постати “Вільна Самостійна Україна”¹. Про заснування Союзу А. Жук і В. Дорошенко повідомили голову ГУР Костя Левицького і митрополита Андрея Шептицького, які позитивно поставилися до СВУ, пообіцявши своє сприяння і підтримку. Союз відразу ж отримав своє представництво в ГУР – два місця з дорадчим голосом².

До Союзу мали право вступати всі, хто прагнув незалежності України. Серед них виявився й Осип Назарук, який відстоював ідею галицького “П'ємонту”, в одній із передвоєнних публікацій підкреслюючи, що саме в Галичині “важиться доля П'ємонту України”³. О. Назарук належав до тих галичан, які зазнали репресій з боку австрійської влади за надуману “співпрацю з державами Антанти”. Наприкінці серпня 1914 р. його заарештували і відправили до концентраційного табору “Талергоф”. Вийшовши з нього, О. Назарук включився в роботу СВУ.

Різноманітна політико-ідеологічна та видавнича діяльність СВУ доповнювалася інформаційно-дипломатичною роботою, в якій Союз прагнув спопуляризувати українську справу насамперед серед відповідних політичних чинників балканських, скандинавських держав, що займали нейтральну позицію у війні, та серед широкої громадськості цих країн.

У грудні 1914 р. О. Назарук як представник СВУ виїхав до Швеції для інформування громадськості скандинавських країн про національно-визвольну боротьбу українського народу. Він відвідав Норвегію, де двічі зустрічався з президентом норвезького стортінгу (парламенту) Й. Ловландом, з міністром закордонних справ Н. Іпленом, обговорюючи з ними питання війни та ставлення до неї українського народу⁴.

У Швеції О. Назарук розповсюджував видання СВУ, налагодив контакти з багатьма

політиками, вченими, редакторами часописів. Зокрема, він позитивно відгукнувся про Альфреда Енсена, який тоді був найбільшим знавцем і популяризатором українства у Швеції. Та все ж Енсен вважав державну самостійність України гіршою перспективою, ніж бути автономією у складі Росії. Ця позиція сильно вплинула на О. Назарука. “Тому, – писав О. Назарук до президії СВУ 6 січня 1915 р., – треба би багато попрацювати, щоби справа набрала розголосу”. Він зазначав, що для популяризації українського питання в Скандинавії необхідно залучити людину, яка б добре знала історію, зокрема історію церкви на сході, філософію й могла швидко написати статтю не тільки про українсько-польські, а й про політичні відносини в Австро-Угорщині взагалі. “Тут сильно знадобився би І. Крип’якевич”, – писав О. Назарук⁵.

У листах до Союзу О. Назарук просив надсилати до шведської преси тематичні статті про Україну, окремі її регіони – Галичину, Наддніпрянщину, Буковину, Закарпаття, а також про українців в Америці та Приамур’ї. Він просив ще передавати достовірний статистичний матеріал про українські кафедри та студентів-українців в університетах, про кількість народних шкіл, економічних інституцій, культурно-громадських організацій, часописів, популярних видань тощо. З цього приводу в листі до Президії Союзу від 1 лютого 1915 р. О. Назарук писав: “Зверніть ласкаво увагу співробітникам “Ukrainische Nachrichten”, спеціально авторові дуже цікавих трьох статей про економічний визиск України Росією, бо Рудницький в “Ukraina und Ukrainer” подає зовсім інші цифри щодо експорту Росії через порти Чорного моря”, відзначаючи, що серед іноземців трапляються особи, які дуже пильно читають українські видання. “Представте собі, – підкреслював О. Назарук, – що подумают собі такі люди про нас і нашу роботу, де одне другому перечить”. Завдяки О. Назаруку з’явилися статті про українські справи в норвезькій “Morgenbladet” та у шведських часописах – публікації Енсена, Ерне й Стадлінга. Крім того, О. Назарук просив Президію Союзу надсилати свої видання до Скандинавії, особливо до Норвегії, звідки “вістки про українську справу дійдуть скоро й до Англії”⁶.

Отже, О. Назарук своєю працею в скандинавських країнах долучився до широкої інформаційно-дипломатичної акції СВУ в різних країнах світу, до розбивання муру між українським народом і світовою громадськістю.

У Відні Союз започаткував свої періодичні видання. Головним його органом став “Вістник Союзу визволення України”, який виходив з жовтня 1914 р. до листопада 1918 р. (у 1918 р. мав назву “Вістник політики, літератури й життя”). Це був регулярний, часто ілюстрований щотижневик, що вийшов у кількості 226 номерів (загальний тираж – 5000 примірників). Серед 60 авторів і співробітників “Вістника” був і Осип Назарук. Свої публікації він присвячував діяльності Союзу, тогочасним військовим подіям, проблемам українського національного руху й відродження, міжнародним аспектам української проблеми, історико-культурологічним оглядам.

Союз визволення України прагнув популяризувати українську справу в Європі, усвідомлюючи, що громадська думка має значний вплив на формування офіційної політики. Окрім своєї періодичної преси, СВУ видавав спеціальні брошури і статті, висвітлюючи українське питання. На початку діяльності Союз опублікував багато цінних матеріалів іноземними мовами, враховуючи листівки й відозви, в яких у першу чергу обґрунтовувалась історична необхідність незалежності України⁷. До важливих завдань Союзу входила також пропаганда визвольних ідей серед українського громадянства, тому інтенсивно видавалась література українською мовою. Саме під егідою СВУ вийшла книга О. Назарука “Слідами Українських Січових Стрільців” разом з працями І. Крип’якевича “Українське військо” і В. Темницького “Українські Січові Стрільці”, у яких розкривалась зброяна боротьба українського народу за свою свободу.

У роки війни О. Назарук підтримував тісні контакти із наддніпрянськими політиками, які гуртувались навколо Товариства українських поступовців, зокрема з С. Петлюрою. У листі до О. Назарука від 18 грудня 1914 р. С. Петлюра, висловлюючись з

приводу австро-німецької орієнтації галичан і СВУ, зазначав, що їхня політика не могла стати обов’язковою, популярною і реально втіленою для наддніпрянських українців через різне розуміння національних ідеалів, які знаходилися в іншій площині та вимагали інших методів упровадження. На його думку, з початком війни така ситуація практично завела українську справу в глухий кут, ускладнила становище українців в Росії, тому вони й відкинули австрійську орієнтацію. “Все, що діється нині галицькими емігрантами в напрямку австро-германської орієнтації, – писав С. Петлюра, – з погляду російської України є помилкою, трагічним непорозумінням ситуації і тих перспектив, які відкриваються в зв’язку з побідою партійної комбінації держав. Як не тяжко жити нам серед відомих обставин, але попасти в лабета Германії – красно дякую”⁸.

На відміну від С. Петлюри, Осип Назарук прагнув консолідації національних сил на єдиній платформі. Він був серед тих, хто обстоював утворення організації, яка б репрезентувала загальнополітичні інтереси українського народу під час війни та координувала діяльність українських політичних організацій, незважаючи на кордони. Така організація була створена в Галичині у 1915 р.

Представники національно-демократичної, радикальної та соціал-демократичної партій Галичини, національно-демократичної партії Буковини та Союзу визволення України, зібравшись на нараду 30 квітня 1915 р., погодилися вступити до спільної надпартійної організації. На нараді було вирішено реорганізувати ГУР в Загальну Українську Раду (ЗУР) – загальноукраїнську інституцію, яка б охоплювала всі політичні організації, що підтримували програмні засади маніфесту ГУР і платформи СВУ, а головне – утворення самостійної та соборної Української держави⁹.

Програма ЗУР передбачала створення самостійної держави на українських землях під російською займанщиною. Галичина, Буковина та Закарпаття, які перебували в складі Австро-Угорщини, мали бути об’єднані в один край із правами національно-територіальної автономії¹⁰.

До складу ЗУР увійшов 31 представник від українських партій Галичини і Буковини та три делегати від СВУ як репрезентанта Наддніпрянщини. Головою президії ЗУР став К. Левицький, а його заступниками – М. Василько, М. Ганкевич, Л. Бачинський, Є. Петрушевич. СВУ мав у президії свого постійного представника (спершу О. Скоропис-Йолтуховський, а з осені 1915 р. – М. Меленевський), якому належало право вирішального голосу у справах загальнонаціонального значення.

Осип Назарук увійшов до секретаріату ЗУР разом із В. Козловським, І. Семакою, В. Темницьким і Л. Цегельським. Крім того, у складі ЗУР було створено декілька секцій: правно-політичну, економічну, культурну, пресову, еміграційну. Українську Бойову Управу визнали автономним органом ЗУР і Управою Українських Січових Стрільців.

О. Назаруку випало бути одним із стрілецьких літописців. У 1915 р. він став шефом “пресової квартири” легіону УСС, до головних обов’язків якої входило збирання матеріалів і документів з історії стрілецтва. Результатом цієї роботи і стала уже згадувана книга О. Назарука “Слідами українських січових стрільців”, яка побачила світ у 1916 р. У вступі до книги автор писав: “Не знаючи, як і коли й де доведеться мені скінчити, чи перервати свою роботу, мушу її убрати в форму дневника вражінь, у котрім поміщуватиму також зміст документів і записок зі стрілецького життя...”¹¹. Він назвав його “сирим матеріалом” для майбутніх істориків, а для себе – щоденником.

Навесні 1915 р. О. Назарук зізнався, що йому набрид “душний Відень з його кав’ярнями, вічними засіданнями та політикою”, від якої дуже хотів відпочити. Тому він вибрався в дорогу з Відня на Зелені свята у товаристві значної групи Українських Січових Стрільців, що повертались з відпустки до Січового Коша.

У селі біля Мукачево, де знаходилася сотенна канцелярія Управи Січового Коша, О. Назарука зустрів доктор Н. Гіряк – головний комендант запасної сотні, сотник (з 1 квітня 1916 р. – курінний отаман). Наступного дня О. Назарук ознайомився із селом

(“німецька колонія з усіма її прикметами”), але насамперед оглянув бібліотеку. Йому було приємно бачити велике поживлення в бібліотеці.

У своєму щоденнику О. Назарук звертав увагу буквально на все: на те, як співають дівчата українські пісні, на ходу стрільців гуртами в одностроях, на красу Мукачівського замку, де 31 травня 1915 р. йому довелося переночувати.

Розмірковуючи над потребою зберегти правдиву історію визвольних змагань для наступних поколінь, О. Назарук з прикрістю констатував, що про найважливіші історичні події, зокрема часів Богдана Хмельницького, українці здебільшого дізнаються від поляків і росіян, а не від українських інтелігентів. Він не погоджувався з думкою німецьких учених і політиків, які відносили українців до “неісторичних народів”, однак з сумом визнавав, що така думка “належить нам справедливо стільки, що ми по-перше не знаємо своєї історії, по-друге, хоч уміли робити її, не зуміли зберегти для дальніх поколінь”¹². На такі роздуми автора наводив той факт, що у Січовому Коші, як і в Пресовій Кватирі УСС, О. Назарук не застав “...ні одного, сяк-так можливо виготовленого документа. Тих кілька записаних паперів, що там були, були майже всі без дат”. Але тут він познайомився з Головною книгою УСС. Перші матеріали до неї зібрав четар Дмитро Катамай, колишній відповідальний редактор “Громадського Голосу”, а саму книгу видав судовий радник, посол Теодор Рожанковський. Вона була створена на зразок фундаментальних військових книг, складалася з 10 великих томів і одного тому з алфавітним покажчиком.

О. Назарук був також втішений інформацією про існування приватних і офіційних записок, які відображали діяльність Січових Стрільців. Вона свідчила про те, що “ми починаємо, – підкреслював О. Назарук, – позбуватися нашої своєрідної “неісторичности”, чи просто сказавши, ліни думки й нездарности”¹³.

Зустрічі зі стрільцями Олексом Садженицею, четарем Сасвячем та іншими, ознайомлення зі спогадами очевидців дали можливість розкрити героїчні сторінки історії Січового Стрільцтва. Дні з 6 по 13 червня 1915 р. виявились настільки насиченими, що О. Назарук навіть не заглядав до свого щоденника: “За той час бачив я і писав досить багато та й мав ще стільки інших приємних занять, крім роботи, що продовжувати щоденник не міг”¹⁴. 14 червня 1915 р. О. Назарук вирішив зробити свій щоденник збірником документів про життя і діяльність Січових Стрільців, подаючи до них свій коментар. Однак 3 липня 1915 р. О. Назарук захворів і через два тижні був змушений поїхати додому відпочивати, хоч і шкодував, що не міг залишитися зі стрільцями¹⁵.

О. Назарук сподівався, що його праця вийде влітку 1915 р. Але через технічні причини вона побачила світ лише у квітні 1916 р. Велику допомогу в підготовці книги до друку надав І. Крип'якевич, про що автор вказував у праці.

Наприкінці липня 1915 р. О. Назарук знову опинився серед Січового Стрільцтва, але Січовий Кіш був розташований вже біля м. Сколе у селі Камінка. Описуючи поїздки сюди, він з тривогою і сумом констатував: “Рік не бачив я Галичини. Однак мимо того перший раз у життю не було спішно до неї. Бо в уяві стояли картини прикря, невеселі: згрища й попелища, села, зрівняні з землею, поля і селянські ниви, поорані ровами й гранатами, збідніла людність з жахом в очах”¹⁶. Разом з К. Трильовським – головою Української Бойової Управи відвідав тут бібліотеку, засідання “пресової кватирки”, де на порядку денному було “установлення хронікаря”. Під враженням побаченого в Коші та з прибуттям туди сотні молодих новобранців О. Назарук переконався: “Так, коли не зникне в нас віра й туга за самостійністю України, то північний кольос (Росія – Л.Б.), хоч би загарбав наші землі аж поти, поки доходить запах спаленини, то є по останні межі української території, не зітре наших змагань, не знищить нашої ідеї”¹⁷.

Після Камінки О. Назарук від’їхав до Станіславова, де зустрівся з полковником Грицем Коссаком, який з 14 березня 1915 р. був комендантом Легіону УСС. Півторагодинна розмова з ним справила на О. Назарука велике враження. Останній відкидав всілякі нашіптвання недоброзичливців Г. Коссака: “Сей чоловік слушно оцінює своє становище,

що він на мою думку може ліпше орієнтується в своїм положенню, ніж не один з його критиків”¹⁸.

У березні 1916 р., коли було відновлено видання головного друкованого органу радикальної партії газети “Громадський голос”, О. Назарук став її редактором. Серед порушуваних на сторінках газети тем особливе місце зайняла проблематика цілей українців у війні. О. Назарук опублікував серію статей з історії української державності, які мали сприяти обґрунтуванню ідеї відродження самостійної національної держави в результаті зіткнення центральних держав з Росією. Автор вважав доцільним відновлення Галицько-Волинської держави під протекторатом Австро-Угорщини і Німеччини. Характер статей, на нашу думку, співпадає з тодішньою позицією Української парламентської репрезентації. Зрештою, остаточний розкол ЗУР стався після проголошення 5 листопада 1916 р. австро-угорським цісарем і німецьким кайзером маніфестів про відокремлення Галичини і створення Польської держави. 29 листопада відбулось останнє засідання ЗУР, яке ухвалило резолюцію про припинення її діяльності та передачу повноважень Українській парламентській репрезентації, що представляла інтереси українського народу в Галичині¹⁹.

Таким чином, у роки Першої світової війни О. Назарук брав активну участь у вирішенні важливих українських політичних проблем. Завдяки діяльності в Союзі визволення України, Загальній Українській Раді, Українській Бойовій Управі він сформувався як політик всеукраїнського масштабу, головним у світогляді якого стала ідея незалежності та соборності України.

¹ Наша платформа // Вістник СВУ. – Відень, 1914. – № 1. – 5 жовт. – С. 2.

² Патер І. Союз визволення України. Проблеми державності і соборності. – Львів, 2000. – С. 73-74.

³ Швагуляк М. Осип Назарук: сторінки біографії // Український Ліс. – 1995. – № 1. – С. 57-58.

⁴ Вістник СВУ. – 1915. – № 11-12. – С. 15.

⁵ Патер І.Г. Назв. праця. – С. 105.

⁶ Там само.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 4405, оп. 1, спр. 37, арк. 29-31.

⁸ Петлюра С. Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1956. – Т. 1. – С. 188-189.

⁹ Патер І. Загальна Українська Рада: проблема консолідації національно-демократичних сил // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – № 7. – С. 256.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУ у Львові), ф. 440, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

¹¹ Назарук О. Слідами Українських Січових Стрільців. – Львів, 1916. – С. 2.

¹² Там само. – С. 14.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. – С. 63.

¹⁵ Там само. – С. 147.

¹⁶ Назарук О. Під Золотою Липою. В таборах українських січових стрільців. – [Б.м.]: Накладом Української Боевої Управи, 1917. – С. 3.

¹⁷ Там само. – С. 9.

¹⁸ Там само. – С. 25.

¹⁹ ЦДІАУ у Львові, ф. 440, оп. 2, спр. 37, арк. 29.

Петро ФЕДОРЧАК

АКЦІЯ “ВІСЛА” В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН

Двадцять шостого квітня 2002 р. в Прикарпатському університеті імені Василя Стефаника з нагоди 55-річчя початку акції “Вісла” кафедра історії слов’ян провела засідання “круглого столу” за участю вчених вищих навчальних закладів м. Івано-Франківська. Необхідність проведення цього важливого заходу обґрунтував у вступному слові проректор університету, кандидат історичних наук, професор Ігор Іванцев. Він зазначив, що в інтеграції України в європейську спільноту важливу роль відіграє Республіка Польща, яка однією з перших визнала Україну як самостійну незалежну державу, є її стратегічним партнером у вирішенні багатьох проблем. Цьому сприяють тісні взаємовигідні зв’язки, які склалися між двома сусідніми країнами на рубежі нового тисячоліття.

Однак дальшому розвитку цих взаємин повинна сприяти об’єктивна оцінка окремих історичних подій, які негативно вплинули на обидва народи. Однією з них була акція “Вісла”, проведена за ініціативою польських властей з 28 квітня до кінця липня 1947 р. Під час цієї акції з українських етнічних земель, які перебували під владою Польщі, в її північно-західні воєводства насильно депортовано близько 150 тисяч українців, тому вона була незаконною і злочинною щодо українського населення. І. Іванцев звернув увагу на необхідність об’єктивно оцінити цю акцію обома сторонами, щоб позитивно вплинути на вирішення українського питання в Польщі і посприяти поверненню українців на свої прабатьківські місця проживання. Водночас І. Іванцев підкреслив, що Президент Польщі А. Кваснєвський у листі учасникам проведеної у містечку Красічин, неподалік Перемишля, наукової конференції, присвяченої акції “Вісла”, зазначив, що бездушні дії влади стосовно української громадськості повинні бути осуджені. Даючи оцінку акції “Вісла”, І. Іванцев наголосив, що вона спрямовувалася на насильницьку ліквідацію української меншини в Польщі.

В обговоренні піднятої проблеми взяв участь кандидат історичних наук, доцент, докторант Інституту політичних і етно-національних досліджень НАН України Ігор Цепенда. Він акцентував увагу на тому, що в польській історіографії не припиняються дискусії навколо операції “Вісла” та її наслідків для польських громадян українського походження. На його думку, причиною цього є насамперед політичне та економічне становище депортованих, оскільки невіршеним залишається питання матеріальних відшкодувань для виселених українців. Історик відзначив, що після обрання першого демократичного парламенту III Речі Посполитої польський сенат 3 серпня 1990 р. прийняв постанову, в якій осудив операцію “Вісла” і визнав застосування під час її проведення “притаманної тоталітарним системам умови колективної відповідальності”. Однак він підкреслив, що нижня палата польського парламенту не підтримала цю постанову і цим засвідчила протилежність позицій щодо оцінки цієї події у польському суспільстві.

І. Цепенда, характеризуючи періодизацію досліджень у Польщі з даної теми, зазначив, що перший їх етап припадає на період Польської Народної Республіки – від другої половини 50-х до кінця 80-х років. Саме тоді, зауважує дослідник, у публікаціях військові історики та безпосередні учасники тих подій намагалися обґрунтувати

необхідність та доцільність проведення депортаційної акції стосовно українського населення. На його думку, другий етап таких досліджень розпочався у 90-х роках, які характеризувалися перемогою у Польщі демократичних сил. Доповідач умовно поділяє дослідників цього етапу на дві групи. До першої відносить тих авторів (Б. Бобуся, З. Пальський, В. Філяр), які вважають, що головною метою операції “Вісла” була боротьба проти УПА, внаслідок чого депортація українців стала вимушеною необхідністю. Характеризуючи другу групу сучасних дослідників (Б. Скарадзінський, Т. Ольшанський, Г. Мотика, А. Хойновська), І. Цепенда відмітив, що їхня концепція базується на перегляді дотеперішніх оцінок шляхом введення в науковий обіг нових джерел та нової інтерпретації відомих документів. До цієї групи він відніс також і польських дослідників українського походження Є. Місила, Р. Дрозда, Б. Гука, В. Мокрого та І. Галагіду, які, на його думку, на підставі значних архівних документів зробили висновок про перевагу політичних, а не військових чинників у підготовці та проведенні операції “Вісла”.

На порушені І. Цепендою проблеми звернув увагу також кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Прикарпатського університету Микола Генік. Він, зокрема, зазначив, що за останні роки вийшли друком збірники документів та нові праці дослідників акції “Вісла” Є. Місила, Р. Дрозда, І. Цепенди, І. Козловського й інших. Основним завданням на сьогоднішньому етапі розв’язання проблеми повинно стати об’єктивне висвітлення минулого, двосторонніх українсько-польських взаємин, усунення кон’юнктурних чи емоційних нашарувань та уникнення формування нових міфологем. Слід комплексно підходити до оцінки подій 1940-х років, усвідомлюючи всю глибину їх складнощів і суперечностей.

Далі М. Генік відмітив, що при тому стані польсько-українських відносин, який існував у середині 40-х років, альтернативи обміну населенням практично не існувало. Концепцію однопольської держави підтримували як націоналісти, так і комуністи. Аналогічно, представники основних таборів українського політикуму (А. Шептицький, В. Кубійович та інші) також висловлювалися за проведення обміну населенням. Взаємна напруженість польсько-українських відносин вплинула на те, що обмін населенням стихійно було започатковано ще влітку 1943 р. Дотепер немає чіткої оцінки подій на Волині, хоч об’єктивне дослідження цього питання здатне внести новий імпульс у справу польсько-українського порозуміння з тим, щоб наступі покоління істориків чи політологів користувалися неупередженими висновками науковців і аналітиків, а не публіцистів Е. Пруса чи В. Поліщука.

Осудження заслужують методи здійснення переселенських акцій, які залишили болючий слід у душах людей та практично винищили лемків як етнічну групу українського народу. Однак слід виокремлювати емоційне та аналітичне сприйняття подій. Переселенські заходи суттєво знизили конфліктогенність фактору національних меншин, усунули проблему належності Львова, унеможливили інспірацію польсько-українського конфлікту та сприяли уникненню балканського варіанту розвитку подій у період краху тоталітарної системи.

М. Генік наголосив, що основним змістом польсько-українських відносин ХХ ст. була спільна боротьба під гаслом “За нашу і вашу...”, за національну незалежність проти російської і німецької загрози. Польська політична еліта, особливо на еміграції (Є. Гедройц, З. Бжезинський, Ю. Мерошевський), зробила значний внесок у популяризацію ідеї української незалежності на Заході та обґрунтувала її необхідність для формування нової системи безпеки у Європі.

Акція “Вісла” в історії українсько-польських відносин не може порівнюватися

з депортаційними акціями СРСР. Слід усвідомити, що друга половина 1940-х років позначена не тільки сумнозвісною “Віслою”, але й спробами співпраці польського і українського підпілля. У цьому контексті акцентування уваги тільки на одній тенденції двосторонніх відносин, замовчування спроб співпраці та повторювання парадигми віковичної конфронтації відображатиме тільки інтереси третьої сторони. І навпаки, зважена, об’єктивна і різностороння оцінка польсько-українських стосунків, які становлять важливий фактор європейської стабільності, є в інтересах обох держав, що піднесли свої відносини до рівня стратегічного партнерства.

Про українсько-польські взаємини, які передували депортаційним процесам, зокрема акції “Вісла”, та методи вирішення українського питання у Другій Речі Посполитій перед Другою світовою війною повідомив кандидат історичних наук, доцент Прикарпатського університету Володимир Комар. Ця проблема була порушена не випадково, бо, як зауважив виступаючий, витоки операції “Вісла” слід шукати в політиці “санаційної” Польщі. В. Комар вдало провів паралелі і виявив спільні риси у проведених польськими властями в західних областях України “пацифікації” (1930 р.), “ревіндинації” православних святинь на Холмщині (1938 р.), а також депортаційними та переселенськими акціями 1944 – 1946 рр. і акцією “Вісла”. Він наголосив, що комуністична влада свідомо чи несвідомо продовжила політичну лінію керівництва режиму “санації” щодо перетворення Польщі на однонаціональну державу. В. Комар зробив висновок, що це була спроба вирішити українське питання тими методами, які пропагували польські національні демократи і реалізовувалися різними урядами Другої Речі Посполитої у період між Першою та Другою світовими війнами.

Доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов’ян Прикарпатського університету Петро Федорчак детально проаналізував евакуацію українців з Польщі в УРСР та поляків із західних областей України в 1944 – 1946 рр. у Польщу. Він наголосив, що її метою було уникнути довготривалих національних конфліктів. На основі нових архівних документів виступаючий розкрив трагічні наслідки для двох сусідніх слов’янських народів цієї евакуації. Наступним етапом переселенських процесів була операція “Вісла”. На численних фактах П. Федорчак довів, що евакуація 1944 – 1946 рр. не була добровільною акцією, як це передбачалося укладеною угодою від 9 вересня 1944 р. між урядом Української РСР і Польським Комітетом Національного Визволення (ПКНВ). З Польщі виявили бажання переселитися у маловідомий для них край лише 20 % переважно безземельних сімей, а також мешканців знищених фашистами та оточених польською етнічною більшістю українських сіл. Лише незначна кількість поляків забажала переселитися з України в Польщу. Тяга до прабатьківщини, змішаність за національною ознакою сімей та політичні мотиви сприяли відмові від переселення як українців, так і поляків. Однак, порушуючи права людини та сприяючи міжнаціональній ворожнечі, польські та українські тоталітарні власті вдалися до депортації населення з рідних земель, яка часто здійснювалася за допомогою терору і призвела до значних людських жертв та матеріальних втрат. Виступаючий відзначив, що всього з вересня 1944 р. до початку серпня 1946 р. з Польщі переселено в Україну 482 тис. осіб, значна частина яких осіла в Станіславській (нині Івано-Франківській) області. Тоді ж з УРСР до Польщі евакуйовано біля 790 тис. осіб. Через відсутність належних умов для переважної більшості переселенців ця депортація перетворилася у життєву трагедію.

Виступаючи з того ж приводу, професор І. Іванцев повідомив, що під час депортації українського населення з території Польщі, коли до масового винищення українських сіл були залучені Армія Крайова та Армія Людова, на захист українців

весною 1945 р. прийшла Українська Повстанська Армія (УПА). Її дії призупинили депортацію, внаслідок чого частина українського населення ще залишалася на своїх землях. Тоді у Польщі українець ототожнювався з бійцем УПА, визрівала думка про необхідність остаточного переселення українців на іншу територію та розгрому загонів УПА, чисельність яких становила близько 3 тис. чол. І. Іванцев зазначив, що після вбивства 27 березня 1947 р. заступника міністра оборони Польщі генерала К. Сверчевського, яке було приписано УПА, для проведення акції “Вісла” створено оперативну групу з 20 тис. чол., що в декілька раз перевищувало кількість бійців УПА. Виступаючий наголосив, що УПА не в змозі було чинити належний опір Війську Польському під час акції “Вісла” і не загрожувало державній безпеці Польщі. Захищаючи українців від їх депортації у північно-західні воєводства Польщі, вояки УПА відбили 520 нападів і облав Війська Польського, втратили за цей час 1500 чол., а з Організації Українських Націоналістів було вбито або схоплено 2700 членів. Це змусило головне командування УПА припинити боротьбу в Закарзонні.

Підтвердивши ці висновки, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства з курсом філософії Івано-Франківської медичної академії Степан Чапуга зосередив увагу на те, що основна вина за протистояння між поляками і українцями лежить на совісті польських правлячих класів, які категорично заперечували право українського народу на існування та власну державність. На його думку, в депортаціях винен і Радянський Союз, оскільки, виселяючи поляків із західних областей України, він усував в їх особі для себе серйозну опозицію. С. Чапуга пояснив, що керівники ОУН-УПА попереджували польські власті про непотрібність пролиття крові і якщо надалі будуть допускатися знущання над українцями, то УПА буде змушена вдатись до відплатних акцій. Промовець також наголосив, що УПА виступала за незалежну Україну та незалежну Польщу.

Кандидат медичних наук, доцент Івано-Франківської медичної академії Степан Криницький вказав на необхідність вживати заходів щодо ліквідації наслідків операції “Вісла”. Охарактеризувавши становище лемків, які, як і він особисто, внаслідок депортації були позбавлені історичної батьківщини і приречені на зникнення, С. Криницький заявив, що їх слід реабілітувати і компенсувати втрачене ними майно.

Про різні підходи до оцінки депортаційних акцій, зокрема операції “Вісла”, істориками і громадськістю України та зарубіжжя повідомив кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політології Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу Ярослав Мандрик. Він зазначив, що радянська офіційна історіографія твердила тільки про добровільний, погоджений з обох сторін мирний обмін польського та українського населення, хоч на побутовому рівні населення України осуджувало акцію “Вісла”.

Проаналізувавши опубліковані в повоєнні роки польськими істориками праці, Я. Мандрик наголосив, що в багатьох з них репресії проти українців виправдані. Події, пов’язані з акцією “Вісла”, на жаль, і тепер часто не осуджуються в Польщі, тому вони повинні отримати відповідну оцінку.

У цілому учасники “круглого столу” акцентували увагу на необхідності й далі досліджувати депортаційні процеси в Польщі та Україні у повоєнні роки і налагоджувати співпрацю між ученими двох країн у цій галузі.

Богдан ТОМЕНЧУК

А. Кифішин. Древнее святилище Каменная Могила. Опыт дешифровки протошумерского архива XII – III тысячелетий до н.э. – Т. 1. – К.: Арагга, 2001. – 872 с.

Книга відомого московського сходознавця-шумеролога, українця за походженням (випускник історичного факультету Чернівецького університету) Анатолія Кифішина належить до того типу надзвичайно рідкісних наукових “товстих книг”, які видаються невеликим тиражем і тому малодоступні широкому загалу читачів. Але завдяки своїм сенсаційним висновкам, що Кам’яна Могила на Україні – “метрополія і Шумери і інших центрів письмових культур”, поширених вже через засоби масової інформації, вона стала своєрідним науково-популярним “нечитаним бестселером”^{*}. Все ж книгу варто прочитати, щоб мати уявлення про методику дешифрування давніх (“найдавніших в світі”) написів. Взагалі-то, немає, мабуть, жодного історика, і не тільки, який би не мріяв знайти невідомий, давній текст або розшифрувати по-своєму вже відомий. Мені як археологу пощастило і з першим, і з другим, і це справді яскраві враження від зустрічі зі слідами думки людини, яка жила сотні або й тисячі років тому. Найдавніші написи Кам’яної могили А. Кифішин відніс до XII – X тисячоліття до нашої ери (Р.Хр.).

Рецензована книга розрахована насамперед на науковців і є вузькоспеціалізованою науковою монографією. А. Кифішин у вступі застерігає спеціалістів, що його переклади мають “крайньо попередній характер”. У майбутньому прийдеться багато чого переглянути і доповнити, стверджує автор. Але незмінним залишається те, що “Кам’яна Могила – великий древній архів, який дасть можливість пролити нове світло на історію цивілізації Шумеру. Крім того, вона слід іншої невідомої поки що великої культури, яка пов’язана як з культурою Передньої Азії і зокрема з Шумером, так і з світом причорноморсько-азовських степів” (С. 27). Найновіші

^{*} 16 – 18 травня 2001 р. в м. Харкові (Харківський Національний університет ім. В.Н. Каразіна) відбулась міжнародна наукова конференція, на якій А. Кифішиним було проголошено нове бачення Кам’яної Могили. Зокрема, що “Кам’яна Могила – дійсно дуже багатий протошумерський архів, в якому поєднались воедино писарями муд-гігів і спадщина протонаписів 70 французьких і 50 іспано-кантабрійських печер палеоліту (біблійних елоговістів), і декілька десятків уральських писаниць (ягвістів Біблій), в результаті утворився той гігантський комперіум знань давнини, із якого потім розвинулась шумеро-вавілонська, давньоєгипетська, хетто-хуррійська, угарійо-біблійська і давньо-грецька міфо-ритуальна мудрість”. Він говорить, зокрема, що на стінках знаменитих “палеолітичних печер” (XIV тисячоліття до н.е.) Франції зафіксовані протонаписи, які вдалось частково прочитати. Ці “палеолітичні протонаписи” виявились записом знаменитої шумерської поеми “Енліль і Нінліль”. Вони були первинні (більш ранні) по відношенню до написів Кам’яної Могили. А. Кифішин, підсумовуючи, говорить, що найважливішим значенням архіву Кам’яної Могили є те, що тепер “спеціалісти можуть перейти від шумерських написів до пращумерських протонаписів палеоліту” (Проблеми історії та археології України: Матеріали міжнародної наукової конференції. – Харків, 2001. – С. 18 – 19.).

лінгвістичні й археологічні дослідження європейських вчених, і зокрема українських, дають можливість вбачати саме в цьому регіоні прабатьківщину індоевропейської етномовної спільноти (IX – IV тис. до н.е.).

Пам’ятка розміщена поблизу Мелітополя в Запорізькій області. Тут, в приазовському степу, і знаходиться Кам’яна Могила – унікальний геологічний феномен. Печери і гроти Кам’яної Могили (62) та каміння (близько 3000) зберігають велику кількість стародавніх рисунків. Інколи це суцільний “Іконографічно-символічний текст”. Вони датуються від епохи пізнього палеоліту до Середньовіччя.

У першому розділі книги подається коротка історіографічна довідка про дослідження Кам’яної могили О. Бадером, В. Даниленком, М. Рудницьким, В. Гладилініним та Б. Михайловим.

Другий розділ присвячений пошукам методики читання піктографічної писемності. У ньому автор детально розповідає про свій досвід з дешифрування давніх письмен, зокрема протоєламського (IV тис. до н.е.), давнього троянського і протошумерського (дунайського). Надзвичайно цікаво А. Кифішин аналізує давню троянську піктографічну писемність. Так, знаки, виявлені на пряслицях, він відносить до 12 ідеографічних знаків, які пов’язані з циклом часу-простору (буття), а саме є носіями “ритуальної ідеї” – ритуального календаря, де сім знаків належать до літніх місяців і 5 – до зимових. І з цим можна погодитись. На нашу думку, знаки на пряслицях подібні до знаків на денцях посудин, які символізували, очевидно, календарну жертвовну (ритуальну) їжу. Останні, зокрема, використовувались у слов’янському світі до XII ст. та зникли із запровадженням нової християнської ідеології та буквенного письма. У кінці розділу автор робить висновки, що “троянський календар має глибинну спорідненість з пізнішими давньоєгипетським і грецьким календарними системами. Це означає, що до поселення в Єгипті і Греції носії цих ритуальних знань якийсь час жили в Трої. Останню він пов’язує також з праслов’янською культурою (С. 48). Коротко проаналізувавши нечисленні протошумерські (дунайські) писемні пам’ятки, автор говорить, що центром походження протошумерського письма є Кам’яна Могила (С. 57).

Основним і найбільшим за обсягом є третій розділ, який А. Кифішин повністю присвячує дешифруванню написів Кам’яної Могили. Усього тут налічується близько 130 написів – панно. Автор надзвичайно детально розшифровує сам текст і показує шлях, який він обрав, шукаючи аналогії. При цьому зазначає конкретні “вдалі години” та конкретні дні, місяці, роки дешифровки тих чи інших текстів. Цей опис перетворюється таким чином на робочий (польовий) щоденник або лабораторний журнал, які ведуть всі дослідники, але які рідко можуть бачити “невтаємничені”. У цьому є як позитивні моменти, так і негативні. Але згадаймо, книга А. Кифішина має окрему підназву – “Досвід дешифровки...”, що виправдовує себе, і є, можливо, найголовнішим у даній праці. Як відзначає автор, переклади є часто умовними. Їх не завжди можна зрозуміти. Адже за ними стоять невідомі нам “понятійно-образні пласти”, “слова-ритуали”, “слова-символи”. Ритуальна мова тих давніх часів нам невідома і недоступна. Тому нам не все зрозуміло і в запропонованих перекладах. Тим більше, що вони переважно невеликі і короткі. Тому для автора найголовнішим є показ самого процесу дешифрування – довгого, важкого і неоднозначного.

Серед численних новопрочитаних текстів, які в основному присвячені ритуально-культурним міфічним персонажам, слід відзначити “Панно 7”. На плиті, яка нагадує стопу людини, автору вдалось побачити “рельєфну карту, близьку з реальним ландшафтом України”. Все ж, найбільш сенсаційним виявились тексти “Панно 25/А-В”. Автор вбачає у них “літопис” із середини IV тисячоліття до н.е. (с. 562), що має

вигляд списку царів-богів, які належали до двох міфічних династій: “мурашок” (6003 – 4234 рр. до н.е.) та “черв’яків” (4231 – 3452 рр. до н.е.). Автор зазначає, що даний список царів-богів був джерелом знаменитих джемдет-насровських табличок (архів з Джемдет-Насра. Табл. Р 1 – 32; Р 1 – 128). Очевидно, якась невелика група людей взяла із собою копії деяких священних предметів з Кам’яної Могили і принесла в Месопотамію, в Джемдет-Наср. Точніше, як вважає автор, протошумери з Приазов’я вийшли десь в середині IV тис. до н.е. під керівництвом Акіліма, після суду і розправи над місцевим правителем Абукуном. Перший був нащадком “Мишлі”, другий – “Бика”. Вони рушили на південь, в Малу Азію, а потім вже до Уру і Уруку. Якоюсь мірою це, на думку автора, підтверджується матеріалами з Чатал-Гююка.

У четвертому розділі автор дешифрує написи Чатал-Гююка – одного з найдавніших міст, відкритих в центральній Анатолії (сучасна Туреччина). Зокрема, детально аналізуються написи, які знаходились на покривалі фігури “богині, що народжує” із святилища № 23. Було виявлено цілі блоки “цитат” з текстів Кам’яної Могили (с. 448), а саме імена царів II династії.

У п’ятому розділі А. Кифішин дає оцінку Кам’яної Могили як ритуально-культурного комплексу. Він висуває гіпотезу, що Кам’яна Могила – це своєрідний храм з надзвичайно складною структурою, яка відображала уявлення древніх про тайнства воскресіння богів, героїв, а потім і смертних царів (с. 505). Автор розшифровує не лише єдиний міфологічно-сюжетний світ, але і конкретний хід священного дійства (“процесії”). При цьому знову вказує, що ним намічено лише основні етапи процесу пізнання текстів самих святилищ, в яких вони колись становили частину діючого ритуалу, а пізніше – вже “мертвий письмовий архів” (с. 499). Його інтерпретація є надзвичайно важкою справою. У даному розділі автор звертає увагу і на саму зовнішню форму Кам’яної Могили, вбачаючи у ній тотемний образ “священного Козерога”.

У шостому розділі А. Кифішин аналізує за внутрішнім інтер’єром і планувальною структурою Чатал-Гююк як ритуально-культурний комплекс. Він простежує велику подібність ритуальних ідей двох письмових центрів древності: Чатал-Гююка і Кам’яної Могили. Їх написи дуже близькі за змістом, хоч і не ідентичні. Написи Кам’яної Могили, на думку автора, набагато давніші і архаїчніші (с. 523).

У невеликому за обсягом сьомому розділі А. Кифішин розглядає інші пам’ятки аналогічного письма, які виявлені на території Європи та Азії. Зокрема, на кам’яних плитах кромлевих курганів біля сіл Вербівка (Черкаси) і Віліко (Бахчисарай), на стінах печери Архундіяз-Тарама (Донецьк), на керамічних табличках з Горбунівського торфовища (Урал) та на кістках мамонтів з Мезинської стоянки (Чернігів) і Межигірської (Черкаси). Останні автор відносить до “палеолітичної писемності” (с. 539), яка “читається” ним. Особливо виділяє він Молодівську стоянку на Дністрі. Тут, в житлі мустьєрської епохи, виявлено лопатку мамонта, яка вкрита “знаками”. А. Кифішин трактує їх як “найдавніше в світі піктографічне письмо неандертальців” (с. 549).

Робота ще не завершена, підсумовує автор у післямові. Порушено проблем більше, ніж вирішено. І ми з ним цілком погоджуємося.

Стенан СВОРАК

НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ

Монографія “Січові стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917-1920 років” пошукача кафедри історії держави і права Національної академії внутрішніх справ України Володимира Довбні* присвячена дослідженню діяльності Січових Стрільців київського формування 1917-1920 років. Детально проаналізувавши джерела, матеріали центральних і місцевих архівів, нову історичну та юридичну літературу, дослідник всебічно висвітлив у праці політико-правові засади військового законодавства українських національних урядів періоду 1917-1920 років. Це дозволило В. Довбні вагомо стверджувати, що реформування сучасного українського військового законодавства і розбудова Збройних сил, а також окремих військових формувань, аналогічні проблемам формування армії Центральною Радою чи урядом Директорії.

Рецензована праця складається зі вступу, трьох розділів, висновків та додатків. У вступі автор зупинився на актуальності дослідження, проаналізував походження виразу “Січові Стрільці”, наголосивши, що таку назву носили декілька військових формувань, і “не всі вони мали відношення до українського січового стрілецьтва”. В. Довбня чітко визначив предмет дослідження, підкресливши, що до військових об’єднань українського січового стрілецьтва належало створене у листопаді 1917 року в Києві військово формування, яке спочатку називалося Галицько-Буковинський курінь Січових Стрільців, а потім внаслідок реорганізацій неодноразово змінювало свою назву.

Крім того, у вступі характеризується джерельна база та історіографія дослідження, відзначається, що ряд документальних матеріалів центральних архівів України вперше вводиться у науковий обіг. Глибоке опрацювання теми на основі великої джерельної бази дає можливість висловити думку, що ця робота являє собою першу в українській історико-правничій літературі спробу комплексного аналізу діяльності держави щодо створення та нормативно-правового забезпечення такого національного збройного формування, яким було військово формування Січових Стрільців.

У монографії детально розглянуто організацію та правові засади діяльності військового формування Січових Стрільців (київського формування) за період його перебування у складі армії Української Народної Республіки (доби Центральної Ради та Директорії) і Української держави (доби Гетьманату).

У першому розділі монографії автор розкриває історико-політичні проблеми організації та діяльності Галицько-Буковинського куреня Січових Стрільців, виділяє основні етапи трансформації та переформування його в 1-й курінь Січових Стрільців. В. Довбня підкреслює, що становлення нового військового формування не обійшлося без ускладнень, викликаних низкою об’єктивних і суб’єктивних причин, таких, як нестача командирських кадрів, організаційні прорахунки командування куреня і надмірна

* Довбня В. Січові стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917 – 1920 років: організація та правові засади діяльності / За наук. ред. проф. П.П.Михайленка. – К.: Текст, 2002. – 218 с.

політизація особового складу, що не давало змоги належним чином забезпечити військову дисципліну та налагодити бойову і стройову підготовку. З метою розв'язання проблем за ініціативою стрілецького командування скликало стрілецьке віче, на якому вирішувались питання про передачу Куреня у розпорядження Центральної Ради, скасування системи солдатських рад, запровадження суворої військової дисципліни та перейменування куреня у "1-й курінь Січових Стрільців".

Проведення екстрених заходів, наголошує автор, призвели до того, що під керівництвом нового командира Є. Кошовальця за короткий час формування стало високоорганізованою та боєздатною військовою одиницею, яка складалася з пішого куреня, запасної сотні, кулеметної сотні та гарматного відділу, а організація та бойова готовність куреня відповідали потребам воєнного часу.

Другий розділ монографії автор присвятив дослідженню військово-політичних проблем боротьби Січових Стрільців у період визвольних змагань за державну незалежність Української Народної Республіки доби Директорії.

У чотирьох параграфах цього розділу в проблемно-хронологічному плані розглядаються головні аспекти боротьби Січових Стрільців: діяльність військового формування у період боротьби проти Гетьманату, діяльність Січових Стрільців доби Директорії, роль та місце стрілецьтва в охороні правопорядку, завершальний період боротьби першого куреня Січових Стрільців.

Третій розділ містить аналіз нормативно-правового забезпечення діяльності збройного формування Січових Стрільців, що, без сумніву, становить неабиякий інтерес для сучасників. Автор намагався глибше проникнути в історію проблеми, прослідкувати генезу та трансформацію нормативно-правового забезпечення діяльності Збройних сил у розрізі історії держави і права України, розглянути форми, методи і засоби військового будівництва. Дослідивши законодавчі акти національних українських урядів, нормативно-правові акти їх військових відомств і розпорядчі документи військових формувань, що регламентували організацію і діяльність Збройних сил України доби визвольних змагань на різних етапах державотворення і військового будівництва, автор висвітлив процес становлення українських збройних сил у досліджуваній період, визначив систему правових норм, якими забезпечувались організація та функціонування Січових Стрільців, показав місце і роль цього формування у забезпеченні охорони надбань української революції від зовнішніх посягань.

На основі аналізу нормативно-правових актів національних українських урядів доби визвольних змагань автор дійшов висновку, що законодавчі та підзаконні акти, якими регламентувалися питання військового будівництва у досліджуваній період, становлять цілісну систему і відображають військове право тогочасної України.

Монографія Володимира Довбні, яка, сподіваємось, зацікавить широкі кола читачів, спеціалістів-істориків, вчителів, студентів, науковців, допоможе поглибити знання з вітчизняної історії, історії держави та права України про складний, динамічний, революційний період 1917 – 1920 років.

Микола КУГУТЯК, Степан КОБУТА

ВАЖКА ІСТОРІЯ ВАЖКОГО СТОЛІТТЯ

“Ця книга – світло правди, яке пульсує з темних глибин радянського тоталітаризму і розвиднює нам завтрашний день”, – ці слова передмови академіка М. Жулинського не тільки вдало анонсують, але й точно відображають основний зміст та смисл нової наукової праці відомого українського історика Юрія Шаповала, що побачила світ у видавництві “Генеза”. Завдяки невтомній праці цього непересічного науковця, який методично і наполегливо, крок за кроком, заглиблюється в страхітливий морок української історії періоду розгулу сталінського деспотизму, перед нами постає картина трагедії української еліти і українського народу. Картина, відтворена на основі значної документальної бази, передусім, архівних матеріалів з фондів колишніх “спецхранів”, які впродовж багатьох десятиліть надійно (з точки зору їхніх фондоутворювачів) ховали від суспільства жорстоку правду “світлого соціалістичного минулого”.

Вірний власному дослідницькому методу, Ю. Шаповал синтезує джерельний матеріал, передаючи читачам дух епохи. Мінімум інтерпретації, мінімум суб’єктивності. Говорять документи. Власне, говорять, а не служать підставою для побудови певної схеми ретроспективного відтворення історичного минулого. Історія держави, народу, особистості настільки тісно переплетена, що яскраво демонструє основу людського буття – людську діяльність, позитивну і негативну, чорну і білу, конструктивну і руйнівну. Пафос поступається Істині. Остання, оперта на точно вимірені історичні приклади, щедро почерпнуті з архівно-документальних джерел, постає суворим Суддею людських вчинків, залишаючи, одночасно, місце для власного усвідомлення та оцінки сталінської епохи.

Перш за все, поняття “важка історія”. Автор ототожнює його з добою тоталітарною (комуністичною) (С. 10 – 11), наголошуючи, що тоталітарний режим в Україні проіснував “фактично протягом всього ХХ ст.” і що кілька поколінь українців примушували брати участь в грандіозному соціалістичному експерименті, що мав для України не просто значні, а фатальні наслідки, які “відчутні сьогодні і ще тривалий час будуть даватися взнаки”. Історично справедливим є твердження Ю. Шаповала, що не тільки людські втрати (мільйони жертв репресій, голодомору, депортацій), але й “глибока моральна (вона ж аморальна) травма суспільства, його всебічна деградація”, сприяли тому, “що “макарбичний експеримент” був оголошений актом найвищої справедливості, а “аморальні” і в соціальному і в моральному – найсправедливішою мораллю”. Тож провідна ідея даної праці відзначається чітко: “всебічне осмислення “важкого минулого”, його політико-правова оцінка, і – обов’язково! – люстрація – словом, все те, без чого не можна реалізувати український державний проект” (С. 14).

В центрі уваги дослідника людські долі, доля народу, що розглядаються в контексті формування тоталітарної системи, наріжним каменем функціонування якої став терор. Саме терор як інструмент примусу був зведений до універсального і єдиного засобу аргументації радянської держави в справі утримання в покорі суспільства, яке “залізною рукою” прагнули загнати у “світле майбутнє”. В Україні цей процес мав свою специфіку, оскільки, наголошує автор, “особливістю терористичних акцій (репресій – М.К., С.К.) в Україні у 20 – 50-і роки є те, що вони завжди мали “антинаціоналістичне” забарвлення”, а звинувачення у “націоналізмі”, “українському шовінізмі”, “націоналістичних ухилах” були “безвідмовним “аргументом” при фабрикації каральними органами політичних справ (С. 24). Як переконливий приклад, підготовка органами ДПУ (Державного політичного управління) ще в 1926 р., на зорі розрекламованої політики “коренізації” ідеологічних підвалин майбутнього політичного терору проти української інтелігенції. Ось фрагмент з наведеного в книзі об’єктивника ДПУ: “Ріст шовіністичних тенденцій

ставити перед органами ГПУ (ДПУ) необхідність своєчасно реагувати на це явище, що має політичне значення першоступеневої ваги” (С. 29).

Наступники ДПУ – НКВС, МДБ, КДБ чітко дотримувалися цього постулату, приділяючи увагу перш за все боротьбі з тим, що “було або вважалось українським націоналізмом, із щонайменшими натяками на відродження ідеї української державності або навіть спробами підтримувати українські національно-культурні традиції”. В своїх стараннях вони часто вдавалися до фальсифікації, фабрикування справ, щоб показати “масштабність” антирадянської діяльності. Яскравий зразок – наведений в книзі фрагмент доповіді начальника Управління НКВС по Полтавській області республіканському керівництву у квітні 1938 р.: “Нині вже викрито і ліквідовано по петлюрівській лінії 5 повстанських полків, 1 батальйон, 14 повстанських рот... і 15 повстанських загонів. По ним заарештовано 1639 чоловік, з яких 218 офіцерів петлюрівської, старої та інших армій...” (С.46). Поданий Юрієм Шаповалом матеріал наочно демонструє механізм “розкручування” терору в Україні, спонукальні мотиви його організаторів та виконавців і в цьому полягає історична значимість наукової праці.

Впадає у вічі і неординарність підходу автора щодо структури самої книги. Джерелознавчий аспект першої частини “Таїна архівів” дозволяє побачити, прочитати, осмислити документи, які дають змогу безпосередньо відчувати атмосферу каральної системи, зрозуміти методичку діяльності радянської політичної інквізиції. Друга частина – “Людина в історії” присвячена окремим персоналіям українського минулого. Це невеликі за обсягом, але досить вагомі за змістом есе як про відомих українських діячів М.Грушевського, Ю.Бачинського, Д.Ісаєвича, так і забутих Голову президентів Української Головної Визвольної Ради К.Осьмака, вченого-слависта чеського походження Є.Рихлика. В цій же частині подано оригінальні штрихи до портретів партійних лідерів М.Хрущова, Л.Кагановича, М.Горбачова в контексті їхнього відношення до України.

Третя частина праці – “Для чого пишуть про репресії” подана у жанрі рецензії, об’єктом якої стають сучасні праці українських науковців (як дослідницькі, так і навчальні посібники), присвячені драматичному минулому України в період тоталітаризму. Увагу Ю.Шаповала привертає, насамперед, концептуальний підхід авторів робіт щодо розкриття природи та сутності тоталітарної системи.

Четверта частина – “Телеісторія” дозволяє розкрити талант Ю.Шаповала не тільки як дослідника, науковця, але й сценариста. Запропонований ним сценарій телесеріалу “Україна і Ленін: п’ять вечорів з вождем” переносить читача в світ віртуального сприймання нашої історії. При цьому розмова вождя пролетаріату й історика – це діалоги, диспути, дискусії жорсткі, стилістично точні, що відображають не тільки теоретичні засади більшовицької (ленінської) політики щодо України, але й в значній мірі практичні наслідки цієї політики.

Посилюють інформаційну цінність книги 76 фотоілюстрацій, які логічно доповнюють текст, а також іменний покажчик, що дозволяє персоніфікувати нашу історію.

Вихід книги Ю. Шаповала ще і ще раз загострює питання про роль і місце самих українців в тоталітарну епоху, з огляду на поширюваний нині міф про українців як пасивних жертв червоного тоталітаризму. Науковець твердить, що “спротив комуністичному режимові в Україні тривав увесь час, поки той режим існував. Українці не були безмовними жертвами, і надзвичайно важливо звернути увагу на дослідження руху опору більшовизму” (С.417). Не оминає він і постановки неприємного аспекту цієї проблеми — чому українці йшли на службу комуністичному режимові. Цілком солідаризуємося з думкою, що не вивчивши цього питання у дослідженні тоталітарної доби, не можна зреконструювати правдиву історичну картину.

XX століття завершилося для України на оптимістичній ноті. Досягнувши державної незалежності, український народ отримав історичний шанс стати повноправним господарем на своїй землі. Однак, будь-яка перспектива успішного суспільного поступу можлива за умов врахування історичного досвіду (як позитивного, так і негативного). В цьому контексті запропонований Юрієм Шаповалом сучасний погляд на “важку історію” важкого для українців століття повинен сприяти поглибленому вивченню драматичних сторінок нашого минулого з тим, щоб уберегти майбутні покоління від можливого рецидиву.

НАШІ АВТОРИ

БУРАЧОК Лілія Василівна – асистент кафедри всесвітньої історії Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. Займається дослідженням громадсько-політичної діяльності Осипа Назарука.

ВОЛОЩУК Мирослав Михайлович – аспірант кафедри всесвітньої історії Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. Досліджує русько-угорські зв’язки Х – XIII ст.

ГАЛИЦЬКА-ДИДУХ Тамара Вячеславівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. Досліджує становище України та Східної Галичини на міжнародній арені в першій третині ХХ ст.

ДОВГАН Юрій Любомирович – аспірант кафедри всесвітньої історії Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. Наукові інтереси – Західно-Українська Народна Республіка в зовнішній політиці Великої Британії (1918 – 1923 рр.).

ЖЕРНОКЛЕСВ Олег Станіславович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. Займається дослідженнями історії соціал-демократичного руху та етнополітичних процесів в Україні. Автор книги “Українська соціал-демократія в Галичині. Нарис історії (1899 – 1918)” (К., 2000).

КАЧАРАБА Степан Петрович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету ім. І. Франка. Досліджує питання еміграції українців.

КІНДРАТЮК Богдан Дмитрович – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри загальної та соціальної педагогіки Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. Автор книги “Нариси музичного мистецтва Галицько-Волинського князівства (Львів, 2001). Досліджує проблему церковних дзвонів і дзвонів в Україні.

КОБУТА Лариса Петрівна – аспірант кафедри політології Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. Займається дослідженнями політичної концепції Володимира Левинського.

КОБУТА Степан Йосипович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. Захистив дисертацію на тему “Суспільно-політичні процеси в західному регіоні України (1988 – 1999 рр.)”. Досліджує питання політичної історії України ХХ ст.

КОВАЛЮК Роман Теодорович – кандидат історичних наук, доцент Львівської державної академії ветеринарної медицини ім. С. Бжизького. Досліджує історію студентського руху в Західній Україні. Автор книги “Український студентський рух на західних землях. ХІХ – ХХ ст.” (Львів, 2001).

КОЧКІН Ігор Тарасович – старший викладач кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського університету ім. В. Стефаника, досліджує пам’ятки трипільської культури північно-східного Передкарпаття.

КУГУТЯК Микола Васильович – доктор історичних наук, доктор філософії, професор, декан історичного факультету, завідувач кафедри всесвітньої історії Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. Досліджує проблеми національно-політичного руху в Галичині ХІХ – ХХ ст. Автор книг “Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. – 1939 р.)” (1993), “Голодомор 1933-го і Західна Україна (Трагедія Наддніпрянщини на тлі суспільних настроїв західноукраїнської громадськості 20 – 30-х років)” (1994), “Історія української націонал-демократії. 1918 – 1929. Т. 1” (2002).

ЛЕСЮК Микола Петрович – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри слов’янських мов, декан філологічного факультету Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. Сфера наукових зацікавлень: історія української літературної мови; мова українських письменників.

МАРУЩЕНКО Олександр Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. Займається вивченням історіографії історії України періоду Другої світової війни.

МАРЧУК Василь Васильович – кандидат історичних наук, доктор філософії, доцент кафедри історії України Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. Досліджує історію української церкви, а також національно-демократичні процеси в Україні на сучасному етапі. Автор книги “Українська греко-католицька церква. Історичний нарис” (Івано-Франківськ, 2002).

МОНОЛАТІЙ Іван Сергійович – кандидат історичних наук, доктор філософії, асистент кафедри політології Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. Наукові зацікавлення: етнологічні спільноти в Галичині, українсько-німецькі відносини кінця XVIII – першої половини XX ст.

ПІЛИПІВ Ігор Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. Займається дослідженням історії греко-католицької церкви в Західній Україні міжвоєнного періоду.

РАЙКІВСЬКИЙ Ігор Ярославович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. Тема дисертаційної роботи “Українська соціал-демократична партія (1918 – 1939 рр.)”. Досліджує історію суспільно-політичного руху в Галичині XIX – XX ст.

СВОРАК Степан Дмитрович – доктор історичних наук, професор, заступник начальника з наукової роботи Прикарпатської філії Національної академії внутрішніх справ України. Займається дослідженням історії народної освіти на західноукраїнських землях у повоєнні роки. Автор книг “Школа в огні історії. Матеріали з історії освіти західноукраїнських земель (1944 – 1953 рр.)” (1996), “Становлення радянської системи освіти в західному регіоні України: традиції та проблеми” (1998).

СТЕПОВИК Дмитро Власович – доктор філософії, габлітований доктор мистецтвознавства, провідний науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України, професор Київської духовної академії та Прикарпатського університету. Дослідник давнього українського релігійного мистецтва та мистецьких зв'язків України із Заходом, а також творчості видатних майстрів образотворчого мистецтва української діаспори. Автор монографій “Українсько-болгарські мистецькі зв'язки” (1975), “Українська графіка XVI – XVIII ст.: еволюція образної системи” (1982), “Леонтій Тарасевич і українське мистецтво барокко” (1986), “Історія української ікони X – XX ст.” (1996) та ін.

ТИПЧУК Вікторія Мирославівна – асистент кафедри образотворчого мистецтва та дизайну Інституту культури і мистецтв Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. Досліджує церковне мистецтво Гуцульщини, пам'ятки народної архітектури та різьблення.

ТКАЧУК Тарас Михайлович – кандидат історичних наук, завідувач відділом археології Національного заповідника “Давній Галич”. Досліджує проблеми світогляду та знакових систем культури Трипілья – Кукутені, проблеми енеоліту Європи.

ТОМЕНЧУК Богдан Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Прикарпатського університету ім. В. Стефаника, науковий співробітник Інституту археології НАНУ. Спеціаліст у галузі слов'яно-руської археології. Керівник галицької археологічної експедиції Прикарпатського університету та Національного заповідника “Давній Галич”.

ФЕДОРЧАК Петро Степанович – доктор історичних наук, професор, Заслужений працівник освіти України, завідувач кафедри історії слов'ян Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. Досліджує проблеми розвитку слов'янських країн у XX ст., взаємини між Україною і слов'янськими державами, а також історію освіти на Прикарпатті.

ФЕДУЩАК Марія Львівна – керівник гуртка квітчання Івано-Франківського Центру дитячої творчості, здобувач Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН ім. М. Т. Рильського. Досліджує космогонію та естетику українського традиційного квітчання.

ЦЕПЕНДА Ігор Євгенович – кандидат історичних наук, доцент. У даний час працює на дипломатичній службі. Займається дослідженням українсько-польських відносин у XX ст.

ЧОБАНЮК Вікторія Ярославівна – кандидат філологічних наук, асистент кафедри української літератури Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. Фахівець у галузі історії української літератури XX ст., сучасного літературного процесу.

ЧУЙКО Олег Дмитрович – асистент кафедри образотворчого мистецтва і дизайну Інституту культури і мистецтв Прикарпатського університету ім. В. Стефаника, аспірант Харківської державної академії дизайну і мистецтв. Наукові інтереси – розвиток художньої культури в монастирських осередках Галичини XVI – XVIII ст.

НБ ПНУС

663106